النبیّ الکریم صلی اللہ علیہ وسلم

میاں ظفر مقبول

ولا شاہ ویلفیئر سوسائٹی
کڑیال کلاں (گوجرانوالہ)

AnNabi - UL - KARIM(Title)

MIAN ZAFAR MAQBOOL(Author.)

Sain Maula Shah

Welfare Society (Publisher)

النبی الکریم صلی اللہ علیہ وسلم

میاں ظفر مقبول

سائیں مولا شاہ ویلفیئر سوسائٹی

کڑیال کلاں، گوجرانوالہ

چھپن ورہا ——— فروری 1999ء

چھاپہ خانہ ——— ندیم یونس پرنٹرز، لاہور

گنتری ——— اک ہزار

ہدیہ ——— اک سو پچھتر روپے

ISBN 969-8082-15-8

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دے تناں پتراں

حضرت قاسم رض
حضرت ابراہیم رض
حضرت عبداللہ رض

هوراں دے
ناں

ویروا

مڈھلی گل

سیرت پاک سدابہار موضوع اے علوم اسلامیہ وچ ایس نوں اک اُچا تے سچا مقام
حاصل اے انسانی تاریخ وچ حضور نبی کریم ﷺ دی شخصیت اک اچیچا تے بھرواں مقام
رکھدی اے دنیا وچ کسے شخصیت نوں پنج سَت سوانح نگاروی میسر آجان تے اوہدی وڈیائی دی
دلیل اے پر ایہہ عظمت تے وڈیائی صرف حضور سرور کائنات حضرت محمد ﷺ دی شخصیت
نال وابستہ اے کہ اوہناں دے سیرت نگاراں دی تعداد ڈاکٹر اشپرنگر دے بقول پنج لکھ توں
ودھ اے حقی گل ایہہ وے کہ حضور سرور کائنات حضرت محمد ﷺ دا سب توں وڈا تے پہلا
سیرت نگار خود خالق کائنات اے۔

قرآن مجید الحمد توں والناس تک اوس کملی والی ذات دیاں تعریفاں تے توصیفاں
نال بھریا ہوا اے ایس توں اڈ پہلے زمانیاں دے صحائف وچ وی آپ دی آمد تے شخصیت دے
تذکرے موجود نیں۔ دنیا وچ کسے شخصیت تے اینیاں کتاباں تے اپنے لفظاں وچ کسے شخصیت
نوں خراج پیش نہیں کیتا گیا جنہا خراج ﷺ دی شخصیت حاصل کر رہی اے۔

سیرت دی ونڈ تے مڈھ غزوات توں شروع ہویا تے مغازی دے سرناویں ہیٹھ
سیرت دیاں کتاباں لکھیاں گئیاں ایس توں مگروں سیرت دا ایہہ پاک تے پوتر موضوع دلائل
'شمائل' مدارج' معارج' سیرت تے ہور کئی ناواں نال لکھیا گیا اے۔

عروہ بن زبیر' ابن ہشام' ابن اسحاق' ابن سعد' ترمذی بلاذری تے واقدی داناں
مڈھلے سیرت نگاراں وچ لکھیا جاندا اے عربی زبان وچ سیرت دیاں ہزاراں کتاباں لکھیاں
گیاں نیں ایہناں لئی نثری ادب دے سارے اسلوب استعمال کیتے گئے نیں۔ ایس توں اڈ
سیرت نوں منظوم شکل وچ وی لکھیا گیا اے۔

دنیا دی کوئی زبان اجیہی نہیں جہدے وچ ایہہ سیرت دا مضمون نظم یا نثر وچ نہ
لکھیا گیا ہوئے۔ ایہہ عجیب ونڈ اے کہ عرب حجاز ناوں عجم دے علاقیاں وچ سیرت دیاں
کتاباں دی تعداد زیادہ اے عربی تے فارسی دونواں زباناں دے برابر کلی اردو زبان وچ کتاباں
لکھیاں گئیاں نیں۔

سوانح تے سیرت فنی لحاظ نال اکو چیز ہون دے باوجود دو مختلف مضمون نیں۔
سوانح وچ آپ دی پاک تے پوتر حیاتی دیان تفصیلاں نیں تے سیرت وچ آپ دے پیغام تے اسوۂ حسنہ دی تفصیلاں پیش کیتیاں گئیاں نیں۔ کتاب دا اسلوب بڑا من کھچواں ایں۔
واقعات دی صداقت اپنا مقام رکھدی اے پر جہیڑی گل پڑھن والے نوں ایس کتاب دے ہر ورقے سطراں تے لفظاں وچ نظر آوندی اے اوہ ایس کتاب دے مصنف میاں ظفر مقبول دی آپ دی سوہنی ذات دے نال محبت تے عقیدت اے محبت دا ایہہ اسلوب خوشبو دی طرح ساری کتاب وچ کھلریا اے تے قاری نوں سچے جذبیاں نال آشنا کرواے۔
میاں ظفر مقبول دا تعلق شیخوپورہ دی سرزمین نال اے ایس دھرتی تے وارث شاہ، مولوی عبدالستار، مولوی روشن، مولوی احمد دین بھکھوی ورگے کئی شاعر تے مصنف ہو گذرے نیں۔
مولوی عبدالستار دی اکرام محمدی، پنجابی نظوم سیرت دا شہکار اے جے کراسی ایس کتاب نوں ہُن تک دی تحقیق موجب شیخوپورہ وچ لکھی جان والی سب توں وڈی تے پہلی کتاب من لئیے تے فیر میاں ظفر مقبول ہوراں دی تصنیف النبی الکریم ﷺ ایس دیس وچ پنجابی نثر دی پہلی کتاب ہون دا فخر تے وادھا بن جاندی اے مینوں ایس گل دا یقین اے کہ ایہہ کتاب پنجابی پڑھن والیاں وچ قبول عام حاصل کرے گی۔ انشاءاللہ
رب کریم اپنے سوہنے حبیب ﷺ دی سیرت اسدی جہات نوں قبولیت تے اجر نال نوازے آمین

پروفیسر عبدالجبار شاکر
فقیر خانہ
سٹیڈیم پارک شیخوپورہ

پنجابی سیرتی کم تے اِک جھات

فیروز الدین فیروز سیرت دے معنے عادت' خصلت' گن' وصف' ہنر دسدے نیں۔ (1)

سید مرتضیٰ حسین فاضل لکھنوی دے لاگے ایہدے معنے عادت' ذاتی جواہر' طریقہ' سوانح حیات' سیری' سیرت دے اعتبار نال نیں۔ (2)

خواجہ دل محمد دے کہن موجب ایہدے معنے عادت' خو' خصلت' بان' سبھاؤ' گن لت دے نیں۔ (3)

خواجہ عبداللہ خان خویشگی فرماندے نیں عادت' خصلت تے جمع سیر۔ (4)

جدوں کہ پنجاب یونیورسٹی ایہدے معنے (1)جانا' چلنا (2)طریقہ تے مذہب (3)سنت (4)ہیئت (5)حالت (6)کردار (7)پرانے لوکاں دے قصے تے کہانیاں (8)غزوات دا ذکر (9)مشہوری (10)ذکر (11)تاریخ (12)آپ ﷺ دا غیر مسلماناں نال لڑنا تے صلح کرنا تے آپ دے حالات زندگی دا بیان تے وڈیانا متھ دے نیں۔ (5) انگریزی کرن والیاں لغتاں وچ ایہدے لئی Biography' Reputation دے لفظ ورتے نیں۔ (6)

مہر عبدالحق ایہدے معنے biography, conduct, way of life, character, Nature, quality, دسدے نیں۔ (7)

گل نوں اگے ٹور دیاں آکھیا گیا اے۔ ایہہ لفظ سار یسیر سیراً و مسیر توں نکلیا اے۔ عربی دے اینہاں لفظاں نوں وکھ وکھ کر کے ویکھیے تے سار چلیا کجھ لغتاں نے ایہدے معنی حرکت وچ رہنا بمعنی تحریک مسرت بخشن والا' خوش کرن والا دسیا اے۔ (8)

یسیر چلدا اے۔ سیراً سیر' چلنا' چال چلن تے مسیر دے معنی وی چلن دے نیں جہدے توں ہر نکا وڈا واقف اے اوہ رسول اللہ ﷺ دے اسوۂ حسنہ اے۔ (9)

جیویں کہ اوپر دسیا گیا اے کہ سیرت دے معنی وڈیان دے وی نیں۔ ایس لفظ "سیرت" دے نال جہدا ناں وی ورتیا جاوے گا' ایہہ سیرت اوس دی ہو جاوے گی جیوں سیرت صحابہ' سیرت اولیاء' سیرت شہداء پر جدوں سیرت دے نال ہور کوئی ناں نہ ہووے تے فیر پک ہو جاندا

اے کہ ایہہ گل رسول اللہ ﷺ دی ہو رہی اے۔

جرمن دے اک مستشرق ڈاکٹر اسپرنگر دا کہنا اے۔ "دنیا اندر کوئی وی اجہی قوم نہیں آئی تے نہ اج موجود اے جس نے مسلماناں وانگوں اسماالرجال دا عظیم الشان فن ایجاد کیتا ہووے جہدی بدولت اج پنج لکھ انساناں دا حال معلوم ہو سکدا ہووے۔" ڈاکٹر صاحب دی ایس گل اتے گوہ کریئے کہ جس قوم نے عام بندے دا علم جانن لئی ایہہ کجھ کیتا ہووے اوس نے اپنے آقا تے ہادی ﷺ دی حیاتی نوں کیوں نہ محفوظ کرن دی کوشش کیتی ہووے گی۔ اسماالرجال دے علم دی اعلیٰ ترین شکل سیرت نگاری اے تے سیرت نگاراں نے جدوں وی اوہناں دی حیاتی ولوں گل بات کیتی اے اوہناں گل نوں اوہناں دی ذاتی حیاتی تک محدود نہیں رکھیا سگوں اوہناں نال تعلق رکھن والے دوجے لوکاں دا ذکر' فرشتیاں دا ذکر' تبع تابعین دا ذکر' آپ دی تعلیم تے آپ دے طریقے دا ذکر بڑے چنگے طریق نال کیتا اے کیوں جے ایس توں بناں اگے گل تر دی ای نہیں۔

انج ای انگریزی لفظ Life بڑھا کھلا ڈھلا اے۔ رسول اللہ ﷺ دی حیاتی دا اک اک پکھ بڑی اہمیت دا حامل اے تے اک اک پکھ چٹے دن دی طرح نظر اوندا اے۔ آپ دی حیات طیبہ ساڈی حیاتی گزارن لئی اک اُچ پدھر دا نمونہ اے۔ "پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ" وچ پروفیسر حفیظ تائب آکھدے نیں۔ سیرت نگاری دا کم پہلی صدی ہجری وچ حضرت عروہ بن زبیرؓ دی کتاب "مغازی رسول ﷺ" توں شروع ہویا۔

ڈاکٹر الحاج آفتاب نقویؒ شہید فرماندے نیں کہ دور رسالت توں فوراً بعد حضور دے مغازی نوں بیان کرن دا رواج سی جتھوں تیکر آقا حضور ﷺ دے ذکر دا تعلق اے ایہہ گل اسی بڑے مان نال کہہ سکنے آں پئی حضور دا ذکر تے سیرت مُڈھلیاں کتاباں پہلیاں الہامی کتاباں دے نال نال قرآن مجید وچ تھاں تھاں تے لبھدا اے جد کہ غیر الہامی کتاباں وچ آپ دا ذکر انساناں دی تاہنگ تے خواہش دے روپ وچ سامنے آیا۔ (10)

اسلامی تاریخ دے مُڈھلے سیرت نگاراں وچ محمد بن اسما ابن ہشام' محمد بن عمرا واقدی' ابن سعد' امام ترمذی' علامہ بلاذری تے ہور کئنے عربی دے سیرت نگار نیں۔

ساڈے سیرت نگاراں دا اک محققانہ رویہ بڑا سلاھن جوگ اے جیویں کہ اوپر گل ہوئی اے کہ اوہ جدوں سیرت دی گل کردے نیں تے اپنے سر تے کوئی گل نہیں لیندے۔ سگوں

پورے حوالے دے کے گل کردے نیں۔ مثال دے طور تے مشہور اے کہ رسول اللہ ﷺ دے بوٹ دا تسمہ مبارک اک جنگ دے میدان وچ ٹٹ گیا سی۔ ایس واقعہ نوں بیان کرن لئی سیرت نگار عام طور تے انج دا رویہ ورتدے نیں:

"رسول اللہ ﷺ دا تسمہ فلاں فلاں جنگ دے میدان وچ ٹٹیا۔ جیہڑا فلاں بن فلاں نے ویکھیاں تے اوس نے فلاں بن فلاں نوں دسیا۔ اوہدے کولوں فلاں بن فلاں نے سن کے اپنی فلانی تحریر وچ لکھیا۔ ایہہ تحریر پڑھ کے فلاں بن فلاں نے اپنی فلانی کتاب وچ لکھیا۔"

ایس رویہ نے صرف سیرت پاک ﷺ ای محفوظ نہیں کیتی سگوں بہت سارے دوجے لوکاں دی سیرت نوں وی محفوظ کر لیا۔ بے شک ایہہ آپ نال نسبت دا ثمر اے۔

مسلماناں دیاں دوجیاں زباناں ہار پنجابی زبان وچ وی سیرت نگاری دی روایت برابر ودھ رہی اے۔ پنجابی زبان و ادب دا مُڈھ صوفیاں دے ہتھوں تے میتاں توں بجھا۔ ایہو وجہ اے کہ ایہدے وچ اسلامی اثرات دیاں ڈھلکاں نظر اوندیاں نیں۔ پنجابی شاعری وچ سیرت پاک ڈھوں لیکے ای نظر اوندی اے۔ اڈ اُڈ شاعراں نے مختلف واقعات نوں اپنے اپنے رنگ وچ نظمایا۔ سیرت نگاری وچ جیہڑے کم دی سانوں وس پیندی اے اوہدی تفصیل انج اے:

- 1025ھ "بارہ انواع" مولوی عبداللہ لاہوری
- 1032ھ رسالہ نص فرائض از مولوی عبداللہ لاہوری ایہہ رسالہ آپ دی ولادت تے معراج شریف بارے اے۔
- "معراج نامہ"--- یاد از نوشہ گنج بخش (وفات 1654ء)
- 1176ھ انواع برخوردار حافظ رانجھا برخوردار (پیدائش 1620ء) ایہہ فقہی رسالہ اے۔ ایہدے وچ آپ ﷺ دے 99 ناواں دے ترجمہ و تشریح توں اڈ "حکایت پاک نبی دی" دے ناں نال اک چھوٹا جیہا رسالہ لکھیا اے جیہدے کئی نسخے ملدے نیں۔
- 1782ء "اخبار حامد" از حامد شاہ عباسی، ایس کتاب وچ حضرت آدمؑ دا جمنا، دوزخ جنت، عذاب ثواب، رسول مقبول ﷺ دی شان معراج، جزا سزا دا بیان اے ایس توں اڈ مصنف نے جنگ نامہ تے سیرت وی لکھی۔
- چہل حدیث نظم صدیق لالی (1673ء تا 1766ء) شاعر نے ایس نظم توں اڈ "صدق نامہ" وچ رسول اللہ دے خاندان، ولادت، مُڈھے حالات، ازدواج، بال تے کجھ جنگاں

مگروں جنگ خیبر دے واقعات نظم کیتے نیں۔

1247ھ "معراج نامہ" مولوی احمد یار (وفات 1845ء) شاعر نے سیرت دے حوالے نال حلیہ مبارک رسول مقبول ﷺ معراج نامہ (غیر مطبوعہ) وفات نامہ غیر مطبوعہ۔
شاعر نے معراج نامہ لکھن لئی "معارج النبوۃ" توں پورا پورا فیدہ چکیا اے۔
آپ نے بہت سارے ہور قصے وی لکھے اینہاں دی حیاتی اتے مقالہ لکھ کے ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے Ph.D دی ڈگری حاصل ویتی اے جیہڑی پنجابی زبان و ادب وچ پہلی ڈگری اے۔

1260ھ تحفہ فضل سید فضل شاہ نواں کوٹی (1837ء تا 1890ء) اینہاں نے وی واقعہ معراج ای نظم کیتا اے ایس توں اڈ آپ نے سسی، لیلیٰ، زلیخا، ہیر دے قصے لکھے تے ایس توں اڈ بارں ماہ، دوہڑے تے سی حرفیاں لکھیاں۔

"حلیہ شریف (تصویر المحبوب)" مولوی محبوب عالم

1281ھ "تحفہ رسولیہ" میاں محمد بخش (وفات 1904ء)
ایس کتاب وچ عقلی معجزات دے بعد ذاتی معجزات نوں بڑی عرق ریزی نال نظم کیتا گیا اے فیر آپ ﷺ دی شفقت و رحمت، فصاحت و بلاغت ورگے صفاتی معجزات دے بیان توں مگروں آپ دے حلیہ مبارک دا ثقہ روایات دے حوالیاں نال ذکر کیتا اے۔
شق القمر تے دوجے ان گنت معجزیاں دا بیان حضور ﷺ دے خلق عظیم ولوں ثقہ روایات نظم کیتی گئی اے۔
میاں صاحب کل 14 کتاباں دے لکھاری نیں اینہاں دی پہلی کتاب سوہنی مہینوال آپ نے 22 سال دی عمر وچ لکھی سی۔

1281ھ "گلزار محمدی" محمد مسلم لدھیانوی (1805ء تا 1880ء) مسلسل و مکمل سیرتی کتاباں وچوں شاید ایہدا پہلا نمبر اے۔
گلزار محمدی دی اک وڈی کتاب عجائب القصص دا ایہہ چوتھا حصہ اے جدے پہلے تن حصے گلزار آدم، از موسیٰ تے گلزار سکندری اے۔ گلزار محمدی دے پنج باب نیں۔ پہلے باب وچ آپ ﷺ دی جمن توں لیکے ہجرت حبشہ دے حالات نیں۔ دوجے باب وچ واقعہ معراج اے۔ تیجے وچ ہجرت مدینہ توں حضور ﷺ دے وصال تک دے

حالات نیں۔ چوتھے باب وچ رسالت مآب ﷺ دے جمال و کمال دے بیان توں شروع کر کے آپ دا حلیہ شریف اخلاق آپ نال تعلق رکھن والے خاص لوکاں دے وصال مبارک دا تذکرہ اے۔ پنجواں باب حضرت ابوبکر صدیق ؓ دی خلافت توں لیکے حضرت امام حسین ؓ دی شہادت تک دے واقعات نیں۔ ایہہ کتاب مثنوی دے انداز وچ لکھی گئی اے۔

ایس توں مگروں سیرت دے دوجے پکھاں تے لکھن دا سلسلہ جاری رہیا۔

- 1290ھ شارقۃ الانوار معروف گلدستہ معجزات مولوی غلام رسول عادل گڑھی
- 1295ھ "معجزہ محمدی مع رسالہ ہرنی" شیخ امام الدین ہری پوری
- س ن "وضع اطوار محمدی" (حلیہ شریف) مولانا غلام احمد و سیر (وفات 1299ھ)

آہندے نیں آپ نوں سفنے وچ حضور دی زیارت نصیب ہوئی سی تے تاں آپ نے لکھیا سی۔

- س ن "اکرام محمدی" مولوی عبدالستار (1823ء تا 1913ء)

171 صفحیاں تے سیرت طیبہ دے متفرق پکھ نیں جدوں کہ 172 صفحے توں سورہ والضحیٰ دی تفسیر شروع ہو جاندی اے جو سیرت پاک دا اہم باب اے۔

- س ن "باغیچہ محمدی" 66 صفحے مولوی روشن دین (1836ء تا 1922ء)

ایہہ کتاب لکھن لئی شرح الصدور مولانا جلال الدین سیوطی دے اردو ترجمہ مولانا ثناء اللہ پانی پتی توں پورا پورا فیدہ چکیا گیا اے۔

- س ن "شمع محمدی" 172 صفحے مولوی روشن دین (1836ء تا 1922ء) باغیچہ محمدی، شان محمدی، ہجرت محمدی، فضائل محمدی، قصہ حضرت جابر ؓ سبھے سیرتی رسالیاں وچ شامل نیں۔
- 1906ء نجات المومنین، عبدالکریم جھنگوی
- 1309ھ اظہار کمال محمدی معروف بہ گلزار احمدی از مولوی غلام نبی کلانوری (1834-1929ء) ایہہ کتاب معارج النبوۃ دا ترجمہ اے۔ ایہہ کتاب تناں جلداں وچ اے پہلی جلد 1309ھ وچ چھپی، دوجی جلد 1316ھ وچ، تیجی جلد 1331ھ۔
- س ن "وفات نامہ سرور کائنات ﷺ" محمد بوٹا گجراتی

ایہہ کتاب شاعر نے گجرات دے حافظ محمد رمضان دی فرمائش تے لکھی سی۔ شاعر دی اپنی ترتیب موجب پہلے حمد' نعت تے مدح غوث پاک تے فیر وفات نامہ اے۔ شاعر نے ہور دی بہت سارے قصے لکھے' جیویں شیریں فرہاد' چندر بدن' شہزادی بلقیس' روڈا جلالی' مرزا صاحباں' سیرت بہشت' قصہ سلطان محمود احسن القصص جنگ امامین تے پنج گنج (سی حرفیاں)

- 1310ھ تواریخ اسلام مولوی عمر الدین" دی ایس کتاب دے صفحہ 33 تا 94 رسول اللہ ﷺ دی پیدائش توں وصال تک دے حالات درج نیں جدوں کہ ایس توں پہلے حضرت آدمؑ توں لیکے عباسی خاندان دے آخری خلیفے تک دے حالات درج نیں۔
- س ن گلزار محمدی مولوی از ہر بھیروی (پیدائش 1872ء)

ایس کتاب دیاں کل تن جلداں نیں مصنف نے کتاب لکھن لگیاں معارج النبوۃ تے مدارج النبوۃ توں پورا پورا فیدہ چکیا اے۔ پہلی جلد ہجرت مدینہ تک اے' دوسری جلد مدنی زندگی بارے اے' جدوں کہ تیجی جلد فتح مکہ توں وصال تک دے حالات نیں۔

- س ن معجزات حبیب اللہ' مولوی احمد الدین بھکھوی (1888-1942ء)
- س ن قصہ جابر مولوی احمد الدین بھکھوی۔ ایہہ اک صحابی دا واقعہ اے۔

مولوی ہوراں دیاں نعتیہ سیرتی تے دینی کتاب دی گنتری 26 اے۔

- س ن "وفات نامہ" منشی غلام حسین (جنم 1874ء)

ایس توں مصنف نے ایمان صدیقؓ ایمان عمرؓ ایمان عثمانؓ ایمان علیؓ ایمان حمزہؓ قصہ بلالؓ تے معراج نامہ ناں دیاں کتاباں وی لکھیاں نیں۔

- 1319ھ گلزار محمدی عجائب القصص مولوی دلپذیر (1875ء)
- س ن اکرام محمدی عجائب القصص
- س ن معراج نامہ عجائب القصص (11)
- 1326ھ حلیہ مبارک حضرت سرور کائنات ﷺ غلام فرید عارف
- 1340ھ غزوات اسلامیہ' مولوی ولی محمد کتاب لکھن لگیاں مصنف نے "المغازی" از الوقدی توں پورا پورا فیدہ چکیا اے۔ کتاب دے کل 7 حصے نیں' ہر حصے نوں "خوان" دا ناں دتا اے' جیویں خوان اول' خوان دوم۔ مولوی ہوراں ایس کتاب وچ پوری

تاریخ اسلام سمو چھڈی اے۔ ایہدے دور رسالت دیاں 19 جنگاں دا ذکر ملدا اے۔

- 1343ھ ' 1921ء "شان حضور عرف کملی والا" منظوم سیرت کملی والا حکیم عبداللطیف عارف (25-1924ء) ایہہ کتاب پہلی واری خیرالبشر دے ناں نال چھپی۔ حکیم ہوراں نوں ایہہ کتاب لکھن دا خیال اوددوں آیا جدوں آپ سیاسی قیدی دی حیثیت نال جیل کٹ رہے سن۔ آپ دا انداز بیاں بڑا وکھرا اے ایہو وجہ اے کہ ایس نوں بڑی اچ حاصل اے۔
- 1927ء حضرت محمد ﷺ صاحب' بھائی سیوا سنگھ۔ ایہہ کتاب سٹیٹ پریس امرتسر توں چھپی سی۔ پروفیسر حفیظ تائب دی تحقیق موجب ایہہ کتاب انڈیا آفس لائبریری وچ موجود اے۔
- 1932ء سیرت الحبیب میجر چوہدری فضل حق نصیر سابقہ رجسٹرار ہائی کورٹ۔ ایہہ کتاب میاں محمد ہوراں والی بحر دی (مثنوی) وچ اے۔ ایس کتاب وچ چوہدری ذکا اللہ بسمل دا مقدمہ وی موجود اے جس نوں پنجابی سیرت نگاری تے پہلی نثری تنقید قرار دتا جا سکدا اے۔ ایہہ مقدمہ 1352ھ - 1932ء نوں لکھیا گیا۔ ایہدے وچ تاریخ' سوانح عمری تے سیرت دے وکھو وکھ موضوعات تے چانن پایا گیا اے۔ ایس کتاب دے آخر تے وڈے وڈے شاعراں دیاں تقاریظ وی موجود نیں۔
- 1941ء سیرت رسول حاجی نبی بخش شوق کربلائی۔

ایہہ سرائیکی دی کتاب اے۔ سجاد حیدر پرویز' (14) میر حسان الحیدری' (15) کیفی جامپوری' (16) دونویں ایس نوں منظوم سیرت قرار دیندے نیں جدوں کہ پروفیسر حفیظ تائب (17) وچ ایس نوں نثری سیرت دی کتاب قرار دیندے نیں۔

- 1942ء نبیاں دا سردار' حبیب اللہ فاروقی۔ ایس کتاب دا دوجا ایڈیشن 1954ء وچ چھپیا۔ ایہہ 256 صفحیاں دی کتاب اے۔ ایس کتاب دا پیش لفظ تے دیباچہ اردو وچ نیں۔
- 1952ء شاہنامہ اسلام' ملک غلام سرور کنجاہی۔ ایہن کتاب دی تیاری سر شہاب الدین دے مشورے نال ہیر وارث شاہ دی طرز تے کیتی گئی اے۔ ایہہ کم 1935ء وچ شروع ہویا۔ ایہدا اک حصہ 1937ء وچ چھپیا جدوں کہ دوجا حصہ 1952ء وچ مکمل

ہویا۔ ایہہ منظوم سیرت اے۔

- 1956ء معراج کی رات محمد بشیر احمد بٹ۔ ایہہ چھوٹی جہی کتاب اے مصنف دا کہنا اے کہ اوہ "کملی والڑا" اک کتاب لکھ رہے نیں تے ایہہ پمفلٹ اوس دا حصہ اے۔
- س ن معجزات رسول، مولوی غلام یار (1855ء، 1969ء) شاعر دا اصل ناں غلام محمد اے جدوں کہ قلمی ناں غلام یار۔ ایہہ کتاب نثر تے نظم دونواں صورتاں وچ اے ایس توں اڈ شاعر دیاں کتاباں ریاض الفردوس، ہفت قلزم، مجموعہ تصرف و کشف و کرامات، مرقع غلام، نظارہ عشق، محمود نامہ، بحوالہ کھوج شمارہ 37
- س ن خاتم النبیین، مولوی محمد مخدوم لنگر مخدوم۔ ایہہ کتاب ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دے ذاتی ذخیرے وچ موجود اے۔ پروفیسر حفیظ تائب دا خیال اے کہ ایہہ کتاب ویہویں صدی دے پہلے دھاکے وچ چھپی اے۔ مصنف نوں پنجابی وچ نثری سیرت نگاری وچ پہل حاصل اے۔ (12)
- س ن پنج ہادی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پروفیسر حفیظ تائب دا گوہڑا اے کہ ایہہ کتاب ویہویں صدی دے پنجوے دھاکے وچ چھپی اے ایس کتاب وچ رسول اللہ ﷺ تے خلفائے راشدینؓ دی حیاتی اختصار نال دتی ہوئی اے۔ (18)
- 1962ء سچی سرکار، عبدالکریم ثمرؔ۔ ہن توڑی ایہدے کئی ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ کتاب تے مصنف ولوں مضمون ایس کتاب وچ وکھرے دتے جا رہے نیں۔ ایہناں دی کتاب توں مگروں اک عرصے تک سیرت دی کوئی کتاب نہیں چھپی۔ فیر وزارت مذہبی امور نے سیرت دیاں کتاباں تے حوصلہ افزائی انعام دینے شروع کیتے تے اوس توں مگروں جیہڑیاں کتاباں سامنے آئیاں اوہناں دے ناں سال وار انج نیں:
- 1975ء جڈاں رسول کریم ﷺ بال ہن، سرائیکی (بالاں لئی) دلشاد کلانچوی
- 1976ء جڈاں رسول کریم ﷺ نینگر ہن، سرائیکی (بالاں لئی) دلشاد کلانچوی
- 1979ء جڈاں رسول کریم ﷺ کوں نبوت ملی، سرائیکی (بالاں لئی) دلشاد کلانچوی
- 1980ء حضور ﷺ دی حیاتی (بالاں لئی) سمیع اللہ قریشی
- 1981ء حضور ﷺ پُرنور (بالاں لئی) ڈاکٹر سید اختر جعفری

- 1981ء امت دا والی' حمید اللہ شاہ ہاشمی
- 1982ء چن عربوں چڑھیا' سلیم خان گمی۔ آپ نے سیرت نگاری تے اپنا اک بھرواں مضمون شامل کیتا اے۔
- 1982ء آمنہ دا لال' عالیہ فروغ احمد
- 1982ء کونین دا والی (سرائیکی) ڈاکٹر مہر عبدالحق
- 1982ء سوہنے دا خلق' فدائے اطہر
- 1983ء معجزات رسول' مولانا احمد سعید دہلوی دی کتاب سرائیکی ترجمہ دلشاد کلانچوی
- 1983ء الہادی ﷺ (ہندکو) ڈاکٹر عبدالرشید' غیر منقوط
- 1983ء سیرت النبی ﷺ (بزبان سرائیکی) وقار عنایت اللہ
- 1985ء سیرت حضور ﷺ دی' محمد اقبال نجمی
- 1985ء حیاتی سوہنڑی نبی ﷺ دی (ہندکو) ڈاکٹر عبدالرشید
- 1986ء مکی مدنی ماہی' قدر آفاقی۔ لکھاری دا اصل ناں بشیر احمد اے۔ اینہاں ولوں پروفیسر حفیظ تائب دا کہنا اے کہ ایس موضوع تے 920 صفحیاں دی کتاب اوہناں دی نظروں نہیں گزری۔ اوہناں دے کہن موجب مصنف نے حیات طیبہ دا ممکن حد تک احاطہ کرن دی کوشش کیتی اے۔ بہت سارے دوجے محقق وی آپ نوں بڑا محنتی لکھاری من دے نیں۔ آفاقی ہوری ساڈے پنجابی دے موڈھلے لکھاریاں وچوں نیں۔ اینہاں نوں ایس کتاب تے صدارتی ایوارڈ وی ملیا اے۔ حضرت ہوراں نوں محنت وراثت وچ ملی اے۔ اتفاق نال ساڈیاں وٹاں اپچوندی سانجھیاں نیں۔ میں اینہاں دے والد حضرت محمد علی جالندھری" نوں اوودوں ویکھیا جدوں میری اپنی عمر بہت ہولی سی۔ میری طرح دے اکاری پسلی دے بندے سن جدوں کہ اینہاں دے چھوٹے بھرا نذیر احمد دوہرے جثے دے بندے نیں۔ جیوں آہندے نیں اڈی مار کے پانی کڈھن والا۔ مالکی بڑی واجبی جہی سی تے واہی وی تھوڑی ای سی۔ پر پورے پنڈ وچ اینہاں پیو پتراں دی محنت (واہی) دی مثال دتی جاندی سی۔ سچ پچھو تے عملی زندگی وچ جنی محنت اوہناں کیتی اے حضرت ہوری اجے اوس تل تے نہیں پہنچے۔
- 1986ء مدنی متھا من ٹھار (سرائیکی) سجاد حیدر پرویز

- 1988ء فرمان نبی ﷺ تے اصلاح معاشرہ (ہندکو) ڈاکٹر عبدالرشید
ایہدے ولوں وزارت مذہبی امور نے لکھیا اے کہ مصنف نے ایہہ گل کھولی اے کہ اسی کنج اسوہ رسول ﷺ تے چل کے اپنے معاشرے دی اصلاح کر سکنے آں۔
- 1991ء سب توں وڈے انسان (بالاں لئی) حکیم محمد سعید
- 1993ء نبی پاک ﷺ دے خطبے' شریف کنجاہی
- 1995ء نبی پاک ﷺ دے معجزے' ڈاکٹر سید اختر جعفری
- س ن قرآن تے تصوف' میاں ظفر مقبول۔ ایم اے پنجابی دے پڑھن والیاں دے نصاب نوں سامنے رکھ کے لکھی گئی سی۔ جیہڑی 1995ء وچ چھپی۔
- 1995ء سرکار ﷺ دی سیرت' اظہر محمود۔ مصنف نے سیرت نگاری وچ جدت پیدا کرن دی کوشش کیتی اے۔ ایس کتاب وچ رسول اللہ ﷺ دی حیات طیبہ نوں سال بہ سال پیش کرن دی پوری کوشش کیتی اے جہدے وچ اوہ کامیاب اے۔ ایس کتاب تے اینہاں نوں صدارتی ایوارڈ دی ملیا اے۔
- 1996ء حضور ﷺ دا ویریاں نال سلوک' اظہر محمود۔ مصنف اردو توں پنجابی ولے آیا اے۔ ایس دا شمار نویں لکھن والیاں وچ اے تے ایس دا انداز وی بالکل نواں اے۔ اینہاں دونواں کتاباں توں پہلے مصنف دی اردو سیرت دی کتاب "حضور ﷺ کے سیاہ فام رفقاء" چھپی سی جہدے ولوں وزارت مذہبی امور نے لکھیا اے کہ ایس کتاب نوں انگریزی زبان وچ ڈھال کے جنوبی افریقہ وچ ای نہیں سگوں پوری دنیا وچ متعارف کران دی لوڑ اے۔ ایہہ کتاب مصنف دی محنت دا مونہہ بولدا ثبوت اے۔ مصنف نوں سیرت نگاری وراثت وچ ملی۔ اینہاں دے والد راجا رشید محمود نعت گوئی تے سیرت نگاری وچ اپنی مثال آپ نیں۔
- 1997ء "پنجابی ادب سیرت رسول ﷺ " دے موضوع تے مقالہ لکھ کے پروفیسر سعیدہ ریشم نے پنجاب یونیورسٹی توں Ph.D دی ڈگری پائی۔
- 1997ء سیرت تے قومی شاعری' قدر آفاقی۔ ایہہ کتاب ایم اے پنجابی دے نصاب نوں سامنے رکھ کے تیار کیتی گئی سی۔ آپ نوں 1986ء وچ مکی مدنی ماہی تے صدارتی سیرت ایوارڈ ملیا سی۔

- 1998ء سیرت پاک تے قومی شاعری' میاں ظفر مقبول۔ ایم اے پنجابی دے پڑھن والیاں دے نصاب توں سامنے رکھ کے تیار کیتی گئی سی۔
- 1998ء سیس سوہنے دی سیرت (سرائیکی) ڈاکٹر محمد صدیق شاکر
- 1998ء سرکار ﷺ دی جنگی زندگی' اظہر محمود۔ مصنف دی ایہہ تیجی کتاب اے۔ جہدے اتے اوس نوں صدارتی تے صوبائی ایوارڈ ملے نیں۔ ایس توں پہلے مصنف اپنی 1995ء تے 1996ء وچ چھپن والیاں کتاباں تے وی صدارتی سیرت ایوارڈ پا چکے نیں۔
- س ن آفاقی رسول ﷺ 'بہاء الحق عارف بحوالہ پاکستانی اہل قلم کی ڈائریکٹری (19)
- رسول کریم ﷺ دی سیالنف' علی اختر بحوالہ پاکستانی اہل قلم کی ڈائریکٹری (20)

تے آخیر میں گل ایتھے مکاواں گا کہ ڈاکٹر الحاج آفتاب احدم نقوی شہید (21) فرماندے نیں کہ ایہہ حقیقت اے پئی پنجابی زبان وچ کوئی شبلی پیدا نہیں ہویا تے نہ ای محمد حسین ہیکل پر ایس زبان اندر سیرت رسول ﷺ دی روایت اگانہہ ٹر رہی اے تے زمانے دے نال نال سائنسی شعور دے عام ہون پاروں یقین اے پئی اعلیٰ پائے دیاں سیرت دیاں کتاباں ضرور لکھیاں جان گیاں۔ جس نوں اسیں دوجیاں زباناں دے مقابلے تے پیش کر سکاں گے کیوں جے پنجابی وچ لکھن والیاں دا حضور ﷺ نال سچا تعلق کسے وی دوجی زبان دے مسلمان لکھاری نالوں گھٹ نہیں سگوں ودھ ای ہووے گا۔ کیوں جے پنجاب اندر عشق تے وفا دی مٹی دی خوشبو وکھری تے نویکلی اے۔

نقشہ عرب
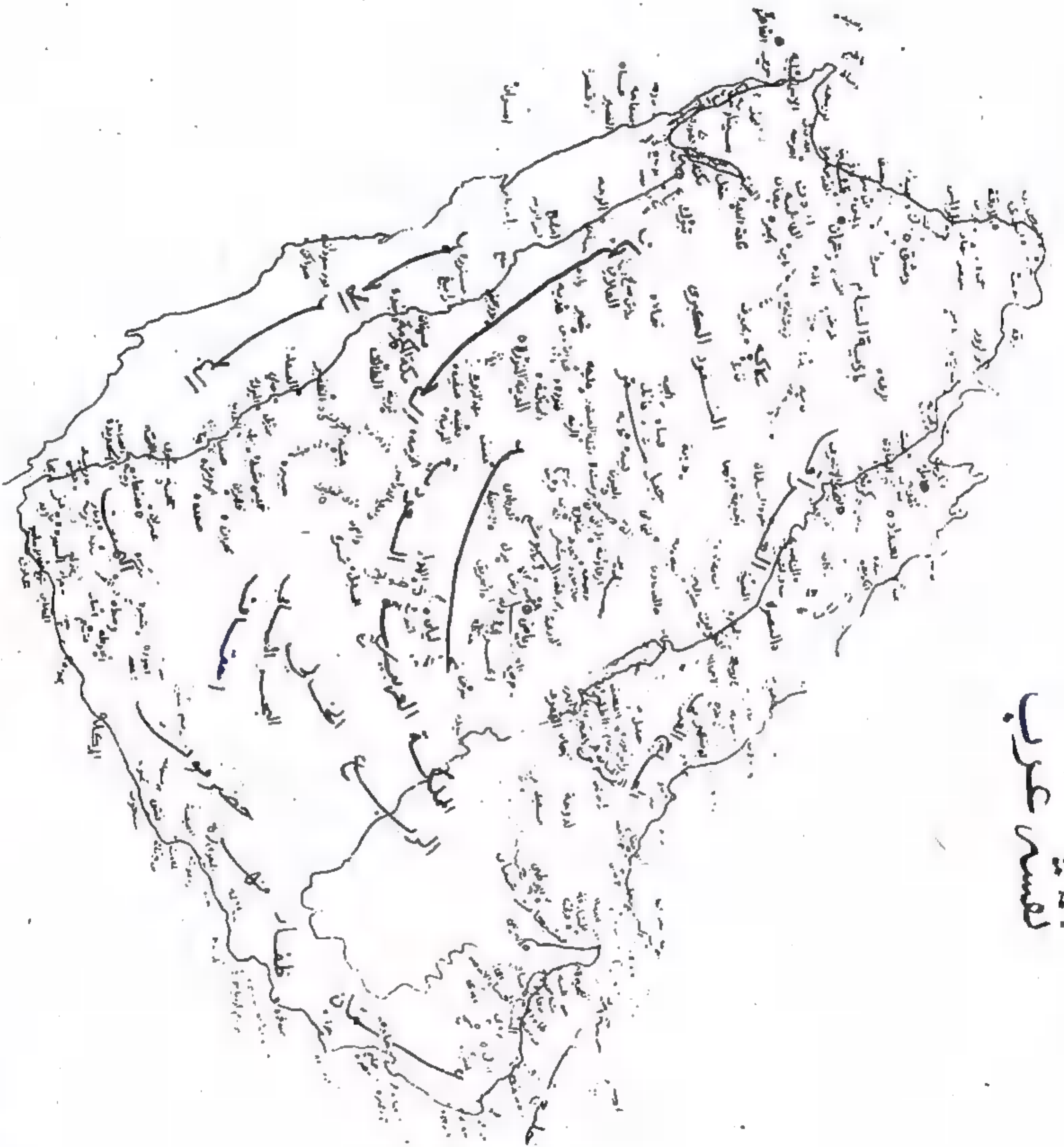
عرب اسلام توں پہلاں

روئے زمین اُتے عرب اوہ پاک تے پوتر دھرتی اے جتھے اللہ تعالیٰ نے اپنے پیارے تے اُچیاں شاناں والے نبی پیغمبر گھلے۔ ایہدے پہاڑ پاسے فلسطین دی سرزمین اے جنھوں نبیاں تے پیغمبراں دی سرزمین دا ناں دتا جاندا اے۔ تے بنی اسرائیل دے بوہتے نبی ایسے سرزمین وچ جمے۔

حضرت عیسیٰ علیہ السلام یروشلم دے اک لاگلے پنڈ وچ پیدا ہوئے تے ایسے سرزمین دے اک خطے حجاز نوں اپنے اُتے دنیا دے آخری نبی ﷺ دے ظہور دا شرف حاصل ہویا۔ آپ ﷺ مکہ وچ پیدا ہوئے تے مدینے شریف نوں آپ نے اپنی عظیم اسلامی ریاست دا مرکز بنایا۔ جتھوں پوری دنیا وچ چانتا کھلر گیا۔

عرب دی وجہ تسمیہ:

عرب دی وجہ تسمیہ بارے وکھو وکھ آراواں ملدیاں نیں۔ جنہاں وچوں پہلیاں دو مشہور نیں۔ اک ایہہ کہ عرب دے لغتی معنی فصیح زبان تے زبان والیاں دے نیں۔ کیوں جے عرب اپنی فصاحت تے زبان آوری دے مقابلے وچ پوری دنیا نوں اپنے توں ہیٹھاں سمجھدے سن تے اپنے آپ نوں فصیح زبان تے اپنے توں وکھ سبھناں نوں عجم' عجمی یعنی گونگے جاندے سن۔ دوجی ایہہ کہ عرب عربہ چوں نکلیا اے جیہدے معنے دشت تے بیابان دے نیں۔ کیوں جے عرب دا بوہتا حصہ میداناں تے بیاباناں والا سی تے ایسے پاروں ای دوجے ملک اینھوں عرب آکھن لگ پئے۔

محل وقوع یاں حدود اربعہ:

جغرافیائی پکھوں عرب اک اجیہا جزیرہ نما اے جہدے تنیں پاسیں پانی تے اک پاسے خشکی اے۔ ایہہ پاکستان دے مغرب تے ایشیا دے جنوب مغرب وچ واقع اے۔ جہدا حدود اربع کجھ ایس طراں ایں:

مشرق: خلیج فارس تے بحر عمان۔ مغرب: بحیرۂ قلزم۔ جنوب: بحرہند۔ شمال: سمندر دی تھاں شام تے فلسطین دا لما چوڑا علاقہ اے۔

رقبہ تے آبادی:

ایس دا کل رقبہ باراں لکھ مربع میل جیہڑا جرمنی تے فرانس توں چار گنا ودھیرے بن دا اے۔ تے آبادی اک کروڑ دے نیڑے تیڑے اے۔ ملک دا بوہتا حصہ ریگستاناں تے بیاباناں دا اے تے پورے ملک وچ پہاڑ ای پہاڑ کھلرے ہوئے نیں۔ پر عراق' یمن تے شام دے علاقے ہرے بھرے تے بڑے ہریالی دار نیں۔ محل وقوع دے پکھوں ہر جگہ دی آب و ہوا وکھو وکھ اے پر عام طور تے گرم تے خشک اے۔

طبیعی حالات:

عرب دے طبیعی حالتاں فرقو فرقی نیں۔ بھانویں سارے ملک وچ ریگستان تے بیابان پائے جاندے نیں' پر بعضے خطے بڑے ہریالی دار تے زرخیز نیں۔ طائف تے یمن دیاں پہاڑیاں اُتے بہاراں دے اوہ رانگلے تے رنگ برنگے رنگ نیں کہ جنھاں نوں ویکھ کے اکھاں نوں طراوت تے کلیجے نوں ٹھنڈ پے جاندی اے۔ دوجے حصیاں وچ بارشاں بوہت گھٹ ہوندیاں نیں تے ایسے پاروں ای پرانیاں ویلیاں وچ ایہہ لوک کسے اک تھانویں ٹک کے رہن دے عادی نہیں سن۔ تے اینہاں دی ڈھیر آبادی تنبوآں وچ ای رہندی سی۔ ایہہ لوک جتھے کتھے ہریالی ویکھدے اوتھے ای اپنے ڈیرے لا لیندے سن۔

پیداوار:

کھجور عرب دا سبھ توں مشہور میوا اے تے ایتھے ڈھیر نخلستاناں دے ہون پاروں ایہدی پیداوار وی ڈھیر ہوندی اے۔ عرباں دی من پسند خوراک وی کھجور ای اے۔ ایس توں اڈ ایتھے جوں' باجرا' کنک دی پیداوار وی واہوا ہوندی اے۔ طائف شہر دے انگور تے انار بڑے مشہور نیں۔ عرب دے لوک اوٹھ' گھوڑا' بھیڈ تے بکریاں وی پالدے نیں تے ایہدے وچ اوہ مشہور وی نیں۔ ایتھوں دے اوٹھاں تے گھوڑیاں نوں بڑی اچیچ دتی جاندی رہی اے۔ ایہہ لوک اوٹھنیاں دا دُدھ پیندے نیں تے گوشت وی کھاندے نیں۔ اوٹھ ایتھے آن جان دا اک وڈا ذریعہ سمجھیا جاندا اے تے اینھوں ریگستان دا جہاز وی آکھیا جاندا اے۔ اوٹھاں دیاں کھلاں تے بھیڈاں دی اُن توں پوشاک دا کم لیا جاندا اے تے گھوڑیاں نوں جنگاں ویلے ورتیا جاندا اے۔

طبعی ونڈ:

طبعی پکھوں جزیرہ نماز عرب نوں پنجاں حصیاں وچ ونڈیا گیا اے:

1- حجاز: ایہہ علاقہ بحراحمر دے کنڈھے واقع اے ایہہ اوہو خطہ اے کہ جنھوں یہودیاں اُتے اُتری آسمانی کتاب تورات وچ فاران دا ناں دِتا گیا اے۔ ایس علاقے دا اوہ حصہ جیہڑا سمندر دے نیڑے وے بڑا ہریالا تے زرخیز اے۔ اوتھے ہر شے اگدی اے تے اوتھوں دے رہن والے بڑی ہس کھیڈ کے حیاتی گزار دے نیں۔ پہاڑیاں دیاں ڈھلواناں دی بھوئیں بڑی ہریالی اے۔ تے آبادی بڑی سنگھنی این۔ وڈے وڈے شہر نیں۔ پر حجاز دا بوہتا حصہ ریگستانی این۔ جتھے ہر طراں دی فصل نہیں ہو سکدی۔ حجاز دا سبھ توں وڈا شہر جدہ اے جیہڑا مکے دی مشہور بندرگاہ وی اے۔ مکہ شریف تے مدینہ شریف تے طائف بڑے مشہور تے پاک پوتر شہر نیں۔ مکے شریف وچ خانہ کعبہ اے۔ رسول اللہ ﷺ ایسے شہر وچ پیدا ہوئے تے مدینے شریف حضور پاک ﷺ ہجرت کر کے تشریف لے آئے تے ایتھے ای آپ ﷺ دا روضہ مبارک اے۔

طائف شہر حجاز دیاں دوجیاں شہراں توں کتے ہرا بھرا تے زرخیز اے۔ ایتھے پانی وی واہوا مل جاندا اے تے عام طور تے حجاز دے امیر تے رئیس گرمیاں دا موسم ایتھے ای آ کے گزار دے نیں۔ ایتھوں دے پھل تے میوے بڑے مشہور نیں۔

2- نجد: ایہہ عرب دا وچ وچکارلا علاقہ اے' بڑا ہرا بھرا تے زرخیز اے۔ ایہہ خطہ بڑی اچیائی تے واقع اے۔ ایہدے حسن تے سہپن دی مثال نہیں ملدی۔ پر ایہدے آلے دوالے بڑے صحرا تے بیابان نیں۔ عرب دا مشہور شاعر امراء القیس دا خمیر ایسے دی مٹی وچوں اُٹھیا سی۔ تے ایس ریاست دا آخری تاجدار وی اوہو سی۔ عربی زبان تے شاعری دا ایس خطے نال بڑا گوہڑا سمبندھ اے۔ مشہور مصلح تے مذہبی آگو محمد بن عبدالوہاب دا تعلق وی ایسے خطے نال سی۔ سعودی عرب دا دارالخلافہ وی ایسے علاقے وچ ای واقع اے۔ (22)

3- عروض: یمامہ تے بحرین اُتے مشتمل حصے نوں عروض آکھیا جاندا اے۔ ایہہ علاقہ عمان دے پہاڑ پاسے خلیج فارس دے کنڈھے کنڈھے عراق دیاں سرحداں تیک کھلر دا چلا گیا اے۔ بھانویں ایہہ علاقہ بنجر اے پر تیل دی نویں صنعت دے پاروں بڑی اہمیت حاصل کر چکیا اے۔ ایتھے غیر ملکی کمپنیاں نے اپنے کیمپ لائے ہوئے نیں جو تیل کڈھ کے مغربی ملکاں نوں بھیجدیاں

نیں۔ بحرین دے علاقے وچ موتی وی کڈھے جاندے نیں۔ جنہاں دی دوجے ملکاں وچ بڑی مانگ اے۔

4- حضر موت: ایہہ علاقہ نجد نال ملدا ہویا بحیرہ عرب تیکر کھلر دا چلا گیا اے۔ ایہدے وچ حضر موت، مسقط، شمر تے عمان وڈے شہر نیں۔ ایہدا وہ علاقہ اے کہ جیہڑا قوم عاد تے ثمود دے قبیلیاں دا اصل وطن سی۔ ایہہ علاقہ زرخیز۔ تے نہیں پر تیل دی دولت نال مالا مال اے۔ تے ایتھے دیاں لوکاں وچ وی دولت دی بڑی ریل پیل اے۔

5- تہامہ: ایہہ نیواں علاقہ اے تے بحیرۂ احمر دے نال نال کھلریا ہویا اے۔ ایہہ بڑا گرم خطہ اے تے حبس تے گھٹن زوراں اُتے ہوندی اے۔ اصل وچ بحیرۂ احمر دے برابر دور تک زمین دی اک پٹی ٹری جاندی اے۔ جیہدی چوڑائی تیہہ میل دے نیڑے تیڑے وے۔

شمالی عرب تے جنوبی عرب:

اللہ دی قدرت دے رنگ ویکھو کہ ویکھن نوں اکو ملک عرب اے پر ایتھے دو طراں دے حالات پائے جاندے نیں۔ عرب دا اک حصہ بڑا زرخیز تے ہرا بھرا اے تے دوجا خشک اے۔ اک حصے وچ وسیب تے رہتل دا بھیڑ بھڑکا نہ ہون دے برابر اے تے دوجے حصے نوں وسیب تے رہتل دا اہم مرکز ہون دی حیثیت حاصل اے۔ عرب دے جنوبی حصے وچ نبی کریم ﷺ ہوراں توں بوہت پہلے بڑیاں بڑیاں عمارتاں سن۔ شورنق تے سدیر ورگے اُچے اُچے محل بنے تے اوس بند دی تعمیر ہوئی جنہوں "سد آرب" دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے۔ یمن تے سبا دیاں شاندار مملکتاں وجود وچ آئیاں۔ تے ایس طراں انسانی حیاتی رسماں رواجاں تے قاعدیاں اصولاں دے نظام دے ڈھلے سچیاں وچ ڈھلی۔ جد کہ دوجے حصے وچ ایس طراں دے پھیرے ٹورے تے ترقی دا کوئی کھرا کھوج نہیں لبھدا۔ شمالی عرب تے جنوبی عرب وچ رہتل تے وسیب دے ایس گوڑھے تے اُگھے فرق دا پتا اوہناں بچے کھچے کھنڈراں توں وی لایا جاسکدا اے جو اینہاں علاقیاں وچ کھدائی دے ویلے لبھے نیں۔ اسلام دے آون توں بوہت پہلاں سارا عرب اکو جیہی جہالت تے ندانی دیاں گوہڑے ہنیریاں دی ولگن وچ ولیا ہویا سی۔ تے اسلام نے آکے ایس ملک نوں نواں چانناں تے نویں رہتل دتی۔

نواں سعودی عرب:

پرانے ویلیاں وچ عرب نوں صحراواں تے بیاباناں دا بے آباد تے بنجر علاقہ سمجھ کے کوئی

نظر وچ نہیں سی لیاوندا۔ تے رب دی قدرت دے رنگ ویکھو کہ ایہو عرب نور دی ہدایت دا مرکز تے وسیب تے رہتل علمبردار بن گیا۔ ہن تے ایتھے دولت دا ہڑھ آیا ہویا اے۔ تے اللہ تعالیٰ نے اپنی قدرتوں ایس خطے نوں جیہڑا کہ سارے دا سارا ریگستانی سی معدنی تیل دے ذخیریاں نال مالا مال کر چھڈیا۔ تے اَج سعودی عرب دنیا دے ڈاڈھے امیر ملکاں وچ گنیا جاندا اے۔ سڑکاں بڑیاں بہترین نیں تے ہن صحرا تے بیابان ہریاں بھریاں وادیاں وچ بدل چکے نیں۔ سارے ملک وچ نویں تعلیم دا بول بالا اے۔ نویں کارخانے تے فیکٹریاں لائیاں جا رہیاں نیں تے طراں طراں دے ترقی دے منصوبے بنائے جا رہے نیں۔ پرانے ویلیاں وچ ایتھے بوہتے لوک ٹپری واساں وانگر رہن سہن رکھدے سن تے جتھے کتے پانی دا کوئی چشمہ ویکھدے سن اوتھے تنبو لا لیندے سن۔ پر ہن حالات بالکل ای بدل چکے نیں۔ وڈے وڈے نویں طرز دے شہر تعمیر ہو چکے نیں۔ جدے نوں ویکھ کے انج لگدا اے جیویں اسیں کسے یورپی شہر نوں ویکھ رہے آں۔ اوتھے دیاں اسماناں نال گلاں کردیاں عمارتاں تے کھلیاں ڈلھیاں تے صاف ستھریاں سڑکاں تے سمندر دے ساحل اُتے بنیاں تفریح گاہواں سعودی عرب دی ترقی دی بھرویں شاہدی دیندیاں نیں۔ دوجیاں ملکاں دے لوک روزی کمان لئی ایدھر بھجے آ رہے نیں تے ایہہ ملک دنیا بھر دیاں نگاہواں وچ اک مرکز دی حیثیت حاصل کردا جا رہیا اے۔

آب و ہوا تے پیداوار:

عرب دی آب و ہوا گرم تے خشک سی' بارش کدی قسمت نال ای ہوندی سی۔ پہاڑاں دے اتے موسم معتدل ہندا سی۔ ملک وچ دریا نہ ہون پاروں پانی دی قلت سی۔ موسمی ندی نالے کافی نیں پر اوہ ہمیشہ جاری نہیں رہندے سن۔ جے کدھرے ندی نالے یاں چشمے ہندے تے اوہناں دا پانی زیادہ لونا ہون پاروں ورتن دے قابل نہیں۔ ندی نالیاں دیاں گزر گاہواں وادیاں آکھواندیاں سن۔ گرمی وچ سخت گرمی پیندی تے گرم ہوا چلدی۔ بارش نہ ہون پاروں کھیتی باڑی نئیں سی ہو سکدی۔ پر اللہ ہر جگہ دی تاثیر موجب بندیاں نوں انج دیاں ای متاں دے دیندا اے ایتھے خودرو جڑی بوٹیاں ہون پاروں اوہناں علاقیاں دے لوک بھیڈ بکریاں وغیرہ پال دے نیں تے خاص کر اوٹھ جنھوں ریگستان دا جہاز آکھیا جاندا اے کیوں جے اوہ بغیر کھان پین توں کئی کئی دن ریگستان دے صحراواں وچ گزارا کر لیندا تے سواری تے باربرداری دے کم آوندا! عربی گھوڑے وی بڑے خوبصورت تے تیز رفتار ہوندے سن۔

صحرائی لوکاں دی زندگی خانہ بدوشی ہوندی سی اوہ پانی تے خوراک دی تلاش وچ مارے مارے پھردے' جتھے رات پے گئی یاں پانی وغیرہ مل گیا تے ڈیرے لا لئے جنہاں علاقیاں وچ پانی موجود سی اوتھے مستقل شہر تے آبادیاں موجود سن۔ اوہناں تھاواں تے کھیتی باڑی وی ہوندی سی تے رنگ برنگے پھلاں دے باغ وی موجود ہوندے سن۔ مثلاً طائف' عرباں دا زیادہ تر کھان پین دا گزارا کھجور تے ہندا سی۔

اوہ کھجور دی گھٹک وی ضائع نہیں سن کردے۔ اوہ ایہدے کوکو بناندے یاں اوٹھاں نوں کھواندے سن۔ علم طب دے حوالے نال دو کھجوراں اک روٹی دے برابر طاقت رکھدیاں نیں۔ کھجور دے درخت توں شہتیر تے تھم بناندے سن۔ ایہدی چھلڑنوں روں دی تھاں تے گدیاں وچ بھردے سن ایہدے نال رسیاں وی بناندے سن۔ دوسری مرغوب تے محبوب غذا ستو سی۔ (سیرت رسول ﷺ عربی) (23)

جزیرہ عرب دے واسیاں دیاں دو قسماں نیں:

1- حضری

2- بدوی

1- حضری: شہراں تے پنڈاں وچ رہن والے حضری کہلواندے نیں۔

2- بدوی: صحراواں وچ زندگی گزارن والے تے بادیہ نشین بدوی اکھواندے نیں۔ ایہہ لوک اوٹھ تے بھیڈاں بکریاں پال کے گزارا کردے نیں۔ ایہہ لوک نقل مکانی کردے رہندے نیں۔ جتھے گھاہ تے پانی مل گیا اوتھے ڈیرے لا لئے۔ تے جدوں گھاہ تے پانی مک گیا اوتھوں چل ٹرے۔

ایتھے تیسری قسم غلاماں دی وی سی۔

نسلی پکھوں عرباں دیاں قسماں

زمانہ قدیم وچ طوفان نوحؑ توں بعد عرب وچ سام بن نوحؑ دی نسل دے لوک آباد سن۔ ایس لحاظ نال عرب دے تقریباً سارے قبیلے سامی نسل توں تعلق رکھدے نیں۔ نسلی اعتبار نال انسان دیاں تن ونڈاں نیں:

1- عرب بائدہ

2- عرب عاربہ

3- عرب مستعربہ

1- عرب بائدہ:

طوفان نوحؑ توں بعد ساری دنیا عرب بائدہ دے قبیلیاں وچوں اے۔ تے فیر اوہناں دی اولاد مختلف علاقیاں وچ کھلر گئی۔ بنو یثرب بن قحطاں' عامر بن شالخ بن ارفخشند بن سام بن نوحؑ دی اولاد نیں۔ ایہہ لوک یمن وچ رہندے سن۔

بنو جرہم بن قحطان' بنو عملیق بن لوذ بن سام بن نوحؑ اینہاں دی رہائش حجاز وچ سی۔

بنو طسم بن لوذ تے بنو جدیس بن عامر بن آدم بن سام سن۔ ایہہ لوک یمامہ وچ بحرین تک کھلر گئے سن۔

آدم دے پتر دی اولاد قوم عاد کہلائی جیہدا ناں عاد بن آدمؑ سی۔ ایہہ قوم شحر' عمان تے حضرموت تے آلے دوالے احقاف وچ آباد ہوئی۔ ایس قوم ولے اللہ تعالیٰ دی طرفوں حضرت ہودؑ مبعوث ہوئے۔ آدمؑ دے دوجے پتر دے پتر ثمود دی اولاد قوم ثمود کہلوائی۔ جیہدا شجرہ کجھ انج اے: ثمود بن جاثر بن آدمؑ ۔ ایہہ قوم حجاز تے شام دے وچکار حجر وچ آباد سی۔ ایسے قوم وچ حضرت صالحؑ آئے جنہاں نوں اللہ تعالیٰ نے اوٹھنی دا اک معجزہ عطا کیتا سی جیہڑی پہاڑ وچوں نکلدی سی۔ (سیرت رسول ﷺ عربی) (24)

مادی اعتبار نال عاد تے ثمود دیاں قوماں نے بڑا اُچا مقام حاصل کیتا سی۔ پر اوہ خدا دے نافرمان بندے سن تے اوہدے غضب دا شکار ہو گئے تے صفحہ ہستی نوں ہمیشہ لئی مٹ گئے۔ ایس وجہ پاروں اوہناں نوں عرب بائدہ آکھیا جاندا اے۔

2- عرب عاربہ:

بنو قحطان نوں عرب عاربہ بولیا جاندا اے جیہدا مطلب اے اصلی عرب (عرب دے ذہن والے) عرب بائدہ توں بعد ایہہ اس ملک دے اصل باشندے نیں۔ اینہاں دا اصلی وطن یمن سی تے اوتھوں یورپ تک چھیل گئے یمن دا اک قحطانی بادشاہ سی جیہڑا ہمیشہ سرخ پیرہن پاندا سی۔ ایس واسطے ایس خاندان دا ناں حمیری (سرخ لباس والا) دی پے گیا۔ ایس طراں بنو قحطان حمیری تے یمنی دے ناواں نال مشہور ہوئے۔

کتبیاں دی ثقافت پاروں' سبائی دور حکومت حضرت عیسیٰؑ توں ست سو سال پہلاں سی۔ (25) ایہدا پایہ تخت مآرب سی۔ حضرت عیسیٰؑ توں 115 سال تک ایس حکومت دا پتہ چلدا

اے۔

سبائی دور توں بعد حمیر دا زمانہ سی۔ حمیر تے مآرب نے قبضہ کر کے ایس نوں پایۂ تخت بنا لیا۔ گویا کہ 115 قبل مسیح زمانہ حمیری سی۔ خاندان حمیر دے 26 فرمانروا گزرے نیں۔

حمیر نے یہودی مذہب قبول کیتا سی (ڈاکٹر حمید اللہ دی کتاب رسول اکرم ﷺ دی سیاسی زندگی) دے وچ لکھیا اے یمن دا بادشاہ جیہڑا یہودی ہو گیا سی' اوہدا ناں ذونواس سی۔

3- عرب مستعربہ:

قوم عاد تے ثمود دیاں تباہیاں وچوں جیہڑے نیک بندے بچے اوہ حضرت اسماعیلؑ دی اولاد وچ مل گئے۔ حضرت اسماعیلؑ دی شادی عرب دے قبیلہ جرہم وچ ہوئی سی۔ تے ایس وجہ پاروں آپ دی اولاد نوں عرب مستعربہ آکھیا جاندا اے۔

بنو اسماعیل حجاز وچ بہتا رہندے سن۔ اینہاں دا دوجا ناں عدنانی یا مصری وی اے۔ ایہہ حضرت اسمٰعیلؑ دی اولاد وچوں نیں۔ الغرض قوم عاد و ثمود دیاں تباہیاں توں بچ جان والیاں دے آل اسمٰعیل نال میل جول توں بعد عرب وچ دو وڈے قبیلے رہ گئے جنہاں دے ناں بنو قحطان تے بنو عدنان سن۔ اینہاں دونواں قبیلیاں دیاں بہت ساریاں شاخاں سن۔ ایس ویلے عرب دا بہتا حصہ خاندان اسمٰعیلؑ وچوں اے۔ تے خود آنحضرت ﷺ وی ایسے خاندان وچوں نیں۔

اسلام توں پہلاں عرباں دی سیاسی تے معاشرتی حالت

زمانہ جاہلیت

1- بتاں دی پُوجا:

اسلام دے آون توں پہلاں عرب دیاں لوکاں وچ بھانویں اللہ دا تصور موجود سی اے پر ایسہ لوک نزول تے خالص توحید توں بڑے دراڈے جا چکے سن۔ انہاں نے بے شمار من گھڑت خدا بنا لئے ہوئے سن۔ ایسے لئی اوہناں نوں مشرک آکھیا جاندا اے۔ انہاں نے اپنے کجھ پرانے نیک بزرگان دے ناں بُت بنائے ہوئے سن تاں جے اپنے چنگے زمانے نوں یاد رکھ سکن۔ پر جدوں اوہناں دی آون والی نسل نے سمجھیا کہ شاید اوہناں دے پیو دادے اینہاں بتاں دی پوجا کر دے سن۔ تے فیر اوہناں نے ہولی ہولی اینہاں بتاں کولوں اپنیاں مراداں منگنیاں شروع کر دتیاں۔ تے اوہناں بے جان پتھراں نوں خدائی گناں دے اہل سمجھن لگ پئے۔ ہر قبیلے دا اک وکھرا بت سی تے ایتھوں تیک کہ خانے کعبے وچ 360 بت ہو گئے سن۔ وڈے وڈے بتاں دے ناں ہبل' لات' نائلہ' عزیٰ تے منات سن۔ اینہاں توں وکھ یعوق' یغوث' نسر' ود تے سواع وغیرہ وی بتاں دے ناں سن۔ اوہ لوک اینہاں بتاں دی نسبت نال اپنے ناں رکھدے سن۔ مثال دے طور تے عبدالاتؒ' عبدالمنات' عبدالعزیٰ وغیرہ۔ اوہ فرشتیاں نوں اللہ دیاں بیٹیاں منھدے سن۔ (26)

2- تاریاں دی پُوجا:

بتاں دی پوجا توں وکھ اوہ لوک تاریاں دی پوجا وی کر دے سن جیہڑے وکھو وکھ مظاہر قدرت مثال دے طور تے سورج' چن تے تاریاں نوں پوجدے سن۔ اوہناں لوکاں نوں صائبین آکھیا جاندا سی۔

3- اگ دی پُوجا:

عرب دے چڑھدے پاسے بحرین وچ اک وڈی گنتی وچ مجوسی آباد سن جیہڑے اگ دی پوجا کر دے سن۔ اوہ خیر تے شر نوں خدائی دا سوما منھدے سن۔ اوہناں دے نیڑے نور تے

چانن خیر دی علامت سی۔ تے ایسے وجہ توں اوہ لوک اگ نوں پوجدے سن۔ کیوں جے اگ چانن دا ذریعہ سی۔

4- جوئے بازی:

عرب دے لوک جوئے دے بڑے شوقی سن۔ تے اوس جہالت دے دور وچ جوئے نوں سخاوت دا اک ذریعہ سمجھیا جاندا سی۔ اوہ جوئے وچ جو کجھ جت دے سن اوہدا اک حصہ خیرات کرنا وی ضروری سمجھدے سن۔ تے ایس طراں اوہ فقیراں تے مسکیناں وچ ونڈ دیندے سن۔ ایہو وجہ اے کہ اوس دور دے ادب وچ سانوں جوئے دا عام ذکر لبھدا اے۔

5- شراب پینا:

اوس دور (زمانہ جاہلیت) وچ عرب شراب دی ورتوں پانی دی طراں کردے سن۔ اوہ اپنی ایس بھیڑی عادت نوں اپنی شرافت دا حصہ سمجھدے سن۔ اوہناں دیاں شعراں وچ وی شراب دا ذکر پایا جاندا اے جو اوہ بڑے فخر نال کردے سن۔ ایہو وجہ اے پئی قرآن نے ایہناں دوناں یعنی جواء تے شراب نوں حرام قرار دے دتا۔

6- کڑیاں نوں جیوندیاں دفنا دینا:

عرب دے لوک کڑی دے جمن نوں منحوس متھدے سن۔ اول تے اوہ کڑی نوں جمدیاں ای گل گھٹ کے مار دیندے سن تے یاں فیر جدوں اوہ ٹرن پھرن جوگی ہو جاندی تے پیو کسے بہانے اوہنوں جنگل وچ لے جاندا تے اوتھے اوہنوں کسے ٹوئے وچ سٹ کے دفن کر دیندا۔ ایہہ بڑا ظالمانہ فعل سی جیہدی قرآن پاک وچ بڑی سخت نندیا کیتی گئی اے۔

7- بے حیائی بدکرداری:

زمانہ جاہلیت وچ بے حیائی تے بدکرداری عام سی۔ بھیڑتے برائی ہر تھاں پائی جاندی سی۔ اک مرد جنیاں چاہوے عورتاں نال ویاہ کر سکدا سی۔ شاعری عام سی تے ہر شاعر اپنے شعراں وچ کھلیاں ڈلھیاں عشقیہ تے بے حیائی دیاں گلاں کردا سی۔ تے ایس اُتے بڑا فخر کردا سی۔ زنانی دی کوئی عزت نہیں سی تے ایہنوں ڈنگر ڈھور توں وی ہینی سمجھیا جاندا سی۔ ایہنوں جائیداد وچوں کوئی حصہ بخرہ نہیں سی دتا جاندا۔

8- وہم تے خیالاں دی پُوجا:

عرب دے لوک طراں طراں دیاں وہماں تے خیالاں وچ گھرے ہوئے سن۔ اوہ گندیاں تے خبیث روحاں' جناں بھوتاں تے دیوتیاں کولوں بڑا ڈردے سن۔ تے اپنیاں بیماریاں تے آفتاں نوں اوہناں دی ناراضگی دا سٹا متھدے سن۔ اوہ اینہاں کولوں بچپن دے لئی طراں طراں دے منتر' ٹونے ٹوٹکے تے تعویذاں دی ورتوں کردے سن۔ اوہ جنوراں دے اڑن تھیں چنگا شگن لیندے سن۔ تے جدوں گھر وچ کوئی چپتایاں مصیبت آ جاندی تے سامنے دے بوہے دی تھانویں پچھلے بوہے تھیں گھر وڑدے سن۔ سوکے دے سمے اوہ مینہ پوان لئی ایہہ ٹونا کردے سن کہ گاں دی پوچھل نال سکا گھاء بنھ کے اوہنوں اگ لا دیندے سن تے اوہنوں پہاڑاں وچ چھڈ آوندے سن۔ جدوں کسے بندے کول ہزار توں ودھ اوٹھ ہو جاندے سن تے اوہ سبھ توں وڈے اوٹھ دیاں اکھاں کڈھ دیندا سی۔ اوہدا ایہہ خیال ہوندا سی کہ اوہدے باقی دے اوٹھ ایس طراں بھیڑی نظر توں بچ گئے نیں۔ اوہناں لوکاں دا عقیدہ سی کہ جیکر قتل ہو جان والے دا بدلہ نہ لیا جاوے تے اوہدی کھوپڑی وچوں اک جنور نکلدا اے جیہڑا اوس ویلے تیکر چیک دا رہندا اے کہ جدوں تک اوہدا بدلہ نہ لیا جاوے۔ اوہ الو دے بولن نوں موت دی علامت سمجھدے سن۔

9- چوریاں تے ڈاکے:

چوریاں تے ڈاکے عام سن۔ تے کسے دا مال جان تے عزت دے بچن دی کوئی واہ نہیں سی۔ اک طاقت والا قبیلہ دوجے ماڑے قبیلے اُتے دھاوا بول کے اوہنوں لٹ لیندا سی۔ عام طور تے رات دے پچھلے پہر چھاپے مارے جاندے سن تے تباہی تے بربادی کردتی جاندی سی۔

10- رمل پناں تے جادوگری:

رمل پنے تے جادوگری دا عام رواج سی۔ رملی مستقبل دے واقعیاں توں خبردار کردے سن۔ تے مشرکاں نوں اینہاں اُتے بڑا یقین سی۔ اوہ سمجھدے سن کہ اینہاں نوں فرشتے سبھ کجھ دس دیندے نیں۔ ایس طراں جادوگر مرداں تے زنانیاں دے ذریعے دوجیاں نوں نقصان پچاون لئی جادوگری کردے سن۔

11- باقاعدہ حکومت دا نہ ہونا:

اسلام دے آون توں پہلاں عرباں وچ کوئی باقاعدہ حکومت نہیں سی کہ جیہدا ہر کوئی حکم من دا۔ ہر قبیلہ آزاد سی تے کوئی پولیس یاں فوج نہیں سی تے نہ ای کوئی متفقہ قانون یاں آئین سی۔ جیکر کوئی شخص کسے اتے ظلم یا زیادتی کردا تے یاں تے اوہ خود تے یا فیر اوہدا قبیلہ اوہدے توں بدلہ لے لیندا سی۔ ہر قبیلہ اپنا سردار خود چن دا سی۔ تے سردار دی چون اوہدی عمر' تجربے' اثر و رسوخ تے دولت مندی دے سر تے ہوندی سی۔

12- قتل لٹ مار تے لڑائیاں:

عرب جس طراں کہ کسے سیاسی طاقت نوں نہیں سن من دے جیس پاروں اوہناں کول کوئی سیاسی ڈھانچہ وی نہیں سی بن سکیا۔ تے نہ ای اوہ اک دوجے دے حق حقوق دی حفاظت کر سکدے سن۔ جو کوئی جد چاہندا پانی تے کھیتاں اُتے قبضہ کر لیندا تے بوہتیاں لڑائیاں ایسے پاروں ای ہوندیاں سن۔ جیہڑی اک لمی مدت تیک جاری رہندیاں۔ ناحق خون کیتا جاندا۔ زنانیاں رنڈیاں ہو جاندیاں' بچے یتیم ہو جاندے سن۔ عرب دے لوک اینہاں لڑائیاں اُتے بڑا فخر کردے سن۔ اوہ اینہوں "ایام العرب" دے ناں نال یاد کردے سن تے اپنے اپنے قبیلے دے بہادراں دا ذکر اپنے شعراں وچ کردے سن۔ جیہڑے اینہاں لڑائیاں وچ جی داری وکھاندے سن۔

(i) بسوس دی لڑائی: ایہہ لڑائی بڑی مشہور اے جیہڑی بنی بکر تے بنی تغلب وچ چالیہہ ورھے ہوندی رہی۔ تے گل صرف اینی سی کہ بنی تغلب دے اک آدمی نے بسوس ناں دی بڈھی دی اوٹھنی نوں پھٹڑ کر دتا سی۔ ایہہ ایس لڑائی دا مڈھ سی تے فیر دوناں پاسے ای بدلے دی اگ دے بھانبڑ بل اُٹھے تے ادھی صدی دے نیڑے تیڑے تیک ایہہ لڑائی ہوندی رہی۔

(ii) داحس تے غبرا دی لڑائی: ایس لڑائی نوں "حرب قیس" دے ناں نال وی یاد کیتا جاندا اے۔ ایہہ قبیلہ عبس تے ذبیان دے وچکار گھوڑیاں دی دوڑ دے مسئلے توں ہوئی۔ داحس' قیس دے گھوڑے دا ناں سی تے غبرا حمل دی گھوڑی دا لقب سی۔ اینہاں دا آپو وچ مقابلہ ہو گیا تے متھیا ایہہ گیا کہ دوناں وچ جو وی اگے نکل گیا اوہدے مالک نوں سو اوٹھ انعام دے طور تے دتے جان گے۔ دوناں قبیلیاں نے اک مہینے تک رج کے تیاری کیتی تے دن آون تے دوڑ شروع ہو گئی۔ کدی داحس اگے نکل جاندا تے کدی غبرا۔ غبرا دے حامیاں

نے کجھ بندے رستے وچ رکھاں اوہلے ٹکائے ہوئے سن۔ اوہناں نے جدوں ویکھیا کہ اخیر واحس بازی جت رہیا اے تے اوہدا موہنہ دھکے نال دوجے پاسے پھیر دتا تاں جے اوہ متھے ہوئے نشان تک نہ اپڑ سکے۔ ایس دھوکھے تے فریب پاروں مخالف فریق بھڑک اٹھیا تے لڑائیاں دا سلسلہ شروع ہو گیا۔ جیہڑا چالیہ ورھے تک رہیا۔

(iii) فجار دیاں لڑائیاں: ایاں دا ایہہ اوہ سلسلہ اے جیہدا مڈھ اوہناں پاک مہینیاں توں بجا جنھاں وچ قتل تے خون کرنا سخت منع سی۔ ایہہ پاک مہینے چار نیں: رجب' ذیقعد' ذوالحجہ تے محرم۔ پہلی لڑائی کنانہ وچ ہوئی۔ دوجی قریش تے ہوازن وچ چھڑی تے تیجی تے چوتھی لڑائی وچ وی قریش نے حصہ لیا۔

عرباں دیاں خوبیاں

عرباں وچ بھانویں بوہت ساریاں برائیاں تے کھامیاں سن پر ایہدے نال نال اوہ کجھ خوبیاں دے وی مالک سن۔ جنھاں دا تھلے ذکر کیتا جاندا اے:

1- بہادری:

عرب تے بہادری دونوں لازم تے ملزوم سن۔ اینہاں دی بہادری دے قصے کہاوتاں بن چکے سن۔ اوہ صرف اکو واج اتے ای لڑن مرن لئے تیار ہو جاندے سن۔ تے اپنے انجام توں اُکا ای بے خبر ہوندیاں ہویاں سخت توں سخت معرکیاں وچ رل جاندے سن۔ اوہ جنگ دے میدان وچ تلواراں دی چھاویں جان لٹاون نوں بسترے اتے اڈیاں رگڑ رگڑ کے مرن اتے ترجیح دیندے سن۔

2- سخاوت:

سخاوت عرباں دا خاص گن سی۔ اوہ کسے وی منگت نوں اپنے بوہے توں خالی ہتھ نہیں سن جان دیندے۔ اوہ منگن والے نوں اوتھاں دے اجڑ تک بخش دیندے سن۔ تے ایس بخشش اُتے بڑا مان کردے سن۔ اینہاں ایس بخشش دی خاص خوبی پاروں ای اینہاں وچ حاتم طائی جیہا سخی جمیا۔ جیہدی سخاوت اک ضرب المثل بن چکی اے۔

3- مجمانی:

عرب بڑے مہمان نواز سن تے جدوں وی کوئی پروہنا آجاندا بھانویں اوہ اوہناں دے کسے لیکدے ساک دا قاتل ای کیوں نہ ہوندا اوہدی حفاظت تے آؤ بھگت وچ اوہ کوئی کسر باقی نہیں سن رکھدے۔ بوہتی واری انج ہوندا کہ مجمان کول اکو اوٹھنی ہوندی جیہڑی اوہدے پورے خاندان دا سہارا ہوندی پر اوہ اوہنوں وی ذبح کر لیندا۔ بوہتیاں گھراں وچ مجمانی دی ایہہ صورت حال سی کہ اوہناں دا چلھا کدی وی ٹھنڈا نہ ہوندا۔

4- وعدہ نبھائی:

قول قرار دی پابندی کرن وچ عرب بڑے اگے سن۔ اوہ وعدہ نبھاون نوں اپنا فرض سمجھدے سن۔ وعدہ پورا کرن لئی اوہ اپنی جان مال دی قربانی توں وی نہیں سن اکدے۔ پر وعدہ ہر صورت وچ پورا کردے سن۔ تے وعدہ خلافی نوں اوہ کسے صورت وچ وی نہیں سن گوارا کردے۔

5- تقریر تے شعر پڑھنا:

عرب تقریر کرن تے شعر پڑھن وچ اپنا جواب آپ سن۔ اوہ بڑے زبان ساز، شعر تے تقریر دے فن دے جانو سن۔ اپنی ایسے خوبی پاروں ای اوہ دوجیاں ملکاں نوں عجم (گونگے) کہندے سن۔

عربی زبان بڑی وسیع اے۔ ایہہ اک دوجی گل اے کہ ایتھوں دے رہن والیاں لوکاں دا اک مسئلہ ایہہ وی رہیا کہ اوہناں لئی خاص عربی زبان وچ لفظ ای نہیں سن ملدے۔ سگوں ایران یاں روم توں ادھار لینے پیندے۔ "سکہ" لئی عربی زبان وچ نہیں سی۔ درہم و دینار دونویں غیر عربی زبان دے لفظ نیں۔ اسلام توں پہلے زمانے نوں زمانہ جاہلیت، آکھیا جاندا اے۔

اوس ویلے اوہ لوک فطری ذہانت، زبان دانی، جرأت و شجاعت تے قوت خطابت دے باوجود ذلالت تے جہالت دی تاریکی وچ ڈبے ہوئے سن۔ احادیث صحیحہ توں پتا لگدا اے کہ آنحضرت ﷺ دے زمانے تک عیش و نعمت دے سمان بہت گھٹ سن۔

مسئلہ حجاب دے شان نزول وچ بخاری شریف (27) تے سیرۃ النبی جلد اول و دوم از مولانا شبلی نعمانی دے وچ ذکر اے کہ اوس زمانے تک گھراں وچ ضروری سہولتاں حاصل نہیں

سن۔ زنانیاں جنگل پانی لئی باہر جاندیاں سن۔

6- ترمذی شریف:

ترمذی شریف باب الفقر (28) وچ اے کہ اوس ویلے تک چھاننیاں نہیں سن۔ چھان نوں پھوک مار کے اڑاندے سن۔ جنہاں علاقیاں نے اوج کمال حاصل کیتا اوہ صرف اک دوجے نوں پچھاڑنا تے زبان و ادب دی ترقی سی۔ شعر و سخن، فصاحت بلاغت، جذبات و فن دے اعتبار نال اس دور نوں کلاسیکی دور آکھیا جاندا اے۔

7- آزادی پسند:

عرب بڑے آزادی پسند سن۔ تے آزادی نال اوہناں نوں بڑی محبت سی۔ اوہ آزاد فضا وچ رہنا پسند کردے سن۔ تے کسے دوجی قوم دا محکوم ہونا اوہناں نوں اُکا ای نہیں سی بھاوندا۔

حضور ﷺ توں پہلاں دے مذہباں دا ویروا

حضور نبی کریم ﷺ دی پیدائش توں پہلا عرب وچ بڑی گمراہی تے بے دینی پھیلی ہوئی سی۔ حضور ﷺ توں پہلے حضرت عیسیٰؑ اللہ تعالیٰ دی طرفوں رسول بنا کے بھیجے گئے سن تے اوہناں نوں دنیا توں رخصت ہویاں چھ سو دے نیڑے تیڑے ورہے ہو چکے سن۔ اینے لمے عرصے وچ کوئی ہور دوجا نبی نہیں سی آیا۔ جس طراں کہ قرآن پاک وچ ارشاد ہوندا اے:

لِتُنذِرَ قَوْمًا مَّآ أُنذِرَ اٰبَآؤُهُمْ فَهُمْ غٰفِلُوْنَ۝ "یعنی ایس لئی کہ اوہناں لوکاں نوں جنہاں پیو دادے نوں خبردار نہیں کیتا گیا، خبردار کر دیو۔ اوہ غفلت وچ پئے ہوئے نیں۔"

ایس طراں حضور نبی کریم ﷺ دی پیدائش مبارک توں پہلے ایہہ مذہب موجود سن:

1- یہود:

حجاز وچ یہودیاں دی وڈی گنتی آکے آباد ہو چکی سی۔ مدینے دے نیڑے تیڑے کئی وستیاں سن۔ بھانویں ایہہ قوم حضرت موسیٰؑ دی اُمت اکھواندی سی، اے پر اوہناں نے اپنی اسمانی کتاب توریت وچ بوہت کجھ بدل چھڈیا سی۔ تے حضرت موسیٰؑ دے دین نوں مسخ کر کے رکھ دتا سی۔ ایہہ حضرت عیسیٰؑ نوں خدا دا بیٹا من دے سن۔ ایہہ لوک لین دین دے معاملے وچ پرلے درجے دے سودخور مشہور سن۔ قرآن پاک وچ اینہاں دے تعصب، بددیانتی تے

گمراہی دا ذکر موجود اے۔ اینہاں لوکاں نے بڑے چر توں ایہہ امیداں لائیاں ہوئیاں سن کہ آخری نبی اینہاں وچوں ای آوے گا تے تاں ای اوہ حجاز وچ آ کے آباد ہو گئے سن۔ پر جدوں نبی کریم ﷺ دنیا اُتے تشریف لیائے تاں اینہاں لوکاں نہ صرف آپ ﷺ دی نبوت توں انکار کیتا سگوں حضور ﷺ دے قتل دے منصوبے وی بنائے۔ اینہاں لوکاں ای جنگ اُحد دے موقعے تے حالات خراب کرن دا پورا ٹل لایا۔ عبداللہ بن ابی جیہڑا منافقاں دا امیر سی اینہاں لوکاں دا ای سردار سی۔ ہجرت ویلے مدینے دے نیڑے تیڑے اینہاں دے کئی نکے نکے قلعے سن۔ جنہاں وچ خیبر دا قلعہ سبھ توں بوہتا مشہور سی۔ مرحب اوہدے حاکم دا ناں سی جیہدا حضرت علیؓ نے کم تمام کیتا سی۔ بنو نضیر' بنو قریظہ تے بنو قینقاع یہودیاں دے مشہور قبیلے سن۔ جیہڑے نبی کریم ﷺ دی ہجرت دے ویلے مدینے وچ آباد سن۔ اینہاں دا مذہب وکھو وکھ عالماں تے بزرگاں دیاں خواہشاں دا شکار ہو کے رہ گیا سی۔ بھانویں ایہہ لوک بڑی چنگی طراں جاندے تے پچھاندے سن کہ نبی کریم ﷺ اللہ دے سچے تے آخری رسول نیں پر محض ہٹ دھرمی تے اپنیاں ذاتی لوڑاں پاروں آپ ﷺ تے ایمان نہیں سن لیائے۔ قرآن پاک وچ اینہاں لوکاں نوں بنی اسرائیل کہہ کے پکاریا گیا اے۔ تے ایناں نوں مڑ مڑ خبردار کیتا گیا اے' پر اوہناں نے ہدایت نوں قبول نہ کیتا۔

2- عیسائی:

عیسائی جتھے حضرت عیسیٰؑ نوں خدا دا پتر من دے سن اوتھے حضرت مریمؑ دی وی پوجا کر دے سن۔ بھانویں ایہہ لوک حضرت عیسیٰؑ نوں اپنا پیغمبر تے اوہناں اُتے اتری کتاب انجیل نوں اپنی ہدایت دی کتاب آکھدے سن پر یہودیاں وانگر اینہاں نے وی اپنے پیغمبر دی تعلیم دا حلیہ وگاڑ کے رکھ دتا سی۔ عرب دے بعضے مشہور قبیلے تغلب' غسان' قضاعہ وغیرہ عیسائی ہو گئے سن۔ تے بھانویں ایہہ یہودیاں دیاں نالوں اخلاقی پکھوں بہتر سن پر اسلام دشمنی وچ ایہہ اوہناں توں کجھ پچھے نہیں سن۔ گل کیہ کہ ایہہ دونویں اپنی اپنی اصل تعلیم نوں بھل چکے سن۔ نہ تے یہودی ای حضرت موسیٰؑ دی شریعت نوں سمجھدے سن نہ ای عیسائی حضرت عیسیٰؑ دی صاف ستھری زندگی دیاں اصولاں اُتے ای عمل کر دے سن۔ یعنی اینہاں دوناں نے ای مذہب نوں اک گورکھ دھندا تے بجھارت بنا کے رکھ دتا سی۔ یہودی تے عیسائی دونویں اہل کتاب سن۔ ایس پکھوں اینہاں دوناں نوں چاہی دا تے ایہہ سی کہ ایہہ دونویں ای سبھ توں پہلاں نبی کریم

ﷺ دے آخری نبی ہون دی تصدیق کر دے تے اینہاں اُتے ایمان لیاوندے۔ پر اوہناں نے تعصب تے ہٹ دھرمی تے دشمنی دیاں خداں مکا دتیاں تے حق نوں پچھانن توں انکار کر دتا۔

3- مشرک:

عرب وچ مشرک وڈی گنتی وچ رہندے سن۔ ایہہ لوک بتاں دی پوجا کر دے سن۔ اوہناں اگے جھکدے، اوہناں نوں متھا ٹیکدے تے اوہناں کولوں ای اپنیاں مراداں منگدے سن۔ اینہاں دی عقل اُتے اجیہے پردے پے گئے سن کہ اپنے ہتھیں بنائے ہوئے بتاں نوں خدا بنائی بیٹھے سن۔ اینہاں نے خانے کعبے تے اوہدے نیڑے تیڑے بت گڈے ہوئے سن جنہاں دی گنتی 360 دے نیڑے تیڑے سی۔ اینہاں سبھناں بتاں وچ ہبل بت نوں وڈا سمجھیا جاندا سی۔ ایہو لوک خانہ کعبہ دے متولی بنے ہوئے سن تے اپنے غلط عقیدیاں دے مطابق حج تے طواف وی کردے سن۔

4- تاریاں دی پوجا:

عرب وچ بتاں نوں پوجن والیاں توں اڈ تاریاں نوں وی پوجیا جاندا سی۔ تے ایہدے نال نال سورج تے چن نوں پوجن والے لوک وی ہے سن۔ تے مظاہر قدرت نوں ای پوجن دے لائق سمجھیا جاندا سی۔

5- اگ پوجا:

عرب دے چڑھدے پاسے بحرین وچ مجوسی لوک وڈی گنتری وچ آباد سن۔ جیہڑے اگ نوں پوجدے سن۔ ایہہ نوریاں جانن نوں خیر دی علامت متھدے سن۔ تے ایسے پاروں ای اگ نوں پوجدے سن۔ اینہاں لوکاں ایران دے آتش کدے توں ڈھیر اثر لیا سی جتھے اک ہزار سال توں برابر اگ بل رہی سی۔ تے اوڑک جدوں نبی کریم ﷺ دنیا اُتے تشریف لیائے تے ایہہ اگ اپنے آپ ای بجھ گئی۔

6- دہریئے:

عرب وچ بتاں دی پوجا کرن والیاں توں اڈ دہریئے وی سن۔ جیہڑے خدا تے روز جزا سزا دے اُکا ای منکر سن۔ اوہ دنیا نوں قدیمی جاندے سن تے اینہاں دا عقیدہ سی کہ جو کجھ دنیا

وچ ہو رہیا اے اوہ اپنے آپ ای ہو رہیا اے۔ تے ایسے طراں ہوندا رہے گا۔ یعنی ایہہ دہر' زمانے نوں ای سبھ کجھ سمجھدے سن۔ تے اجے وی ایس طراں دے تصور رکھن والے لوک موجود نیں جیہڑے خدا تے روحانیت نوں اُکا نہیں من دے۔

7- زندیق:

ایہہ لوک دو خداواں نوں من دے سن۔ جنہاں وچوں اک خیر تے دوجا شر سی۔ لوکاں نے ایہہ غلط عقیدہ حیرہ دے رہن والیاں کولوں لیا سی۔ جیہڑے ایرانیاں دے اثر ہیٹھاں مجوسیت نوں قبول کر چکے سن۔

8- حنفا:

اینہاں غلط مذہباں توں اڈ کجھ اجیہے لوک وی سن جیہڑے حضرت ابراہیمؑ دے دین اُتے عمل کر رہے سن۔ تے دوجے سبھناں مذہباں دے اصولاں نوں اُکا نہیں سن من دے۔ ایہہ خود آپوں وی بتاں دی پوجا توں باز رہندے سن تے دوجیاں نوں وی ایس بھیڑے کموں روکدے سن۔ پر ایہہ تھوڑے سن تے اینہاں دی کوئی مندا سندا نہیں سی۔ ایہہ لوک حنفا اکھواندے سن تے ایہہ صابی فرقے دا اک ترقی وند ٹولہ سی۔ ایہہ لوک اوہ سن جیہڑے بتاں دی پوجا توں اکتاہٹ تے آوازاری دا اظہار کردے سن۔ اینہاں لوکاں نے بھانویں توحید دی سچائی نوں لبھ لیا سی پر ایہہ لوک ایہہ نہیں سن جاندے کہ خدا دیاں صفتاں کیہ نیں۔ تے اوہنوں خوش کرن لئی کیہڑا ڈھنگ اپناونا چاہی دا اے۔ امیہ بن ابی الصلت عربی دا مشہور شاعر ایسے ٹولے نال سمبندھ رکھدا سی۔

عرب دی تاریخ تے عرب دیاں قدیم حکومتاں

بنو قحطان تے آلِ اسمٰعیل نے اسلام توں پہلاں بہت حکومتاں قائم کیتیاں سن۔ پرانے وقتاں وچ عرباں دی تجارت مصر تے شام نال سی۔ چنانچہ حضرت یوسفؑ نوں جدوں بھراواں نے کھوہ وچ سٹیا تے اسمعلیاں دا اک قافلہ مدین یاں گلفاد توں مصر جا رہیا سی۔ اینہاں کول تجارت دا مال' دوایاں' بلسان تے مردے لدے ہوئے سن۔ کیونکہ مصری اوہناں دناں وچ مُردیاں دیاں لاشاں سنبھالدے سن تے ایہہ چیزاں لاشاں نوں معطر کرن دے کم آوندیاں سن۔

پرانے وقتاں وچ عرباں تے بہت سارے بیرونی حملے ہوئے پر اوہناں دے سبھا دی

آزادی اوہناں نوں کسے دا وی ماتحت نہ بنا سکی۔ ایسے کارن مصری فاتح عرباں نوں زیر نہ کر سکے۔ چنانچہ 529 قبل مسیح وچ قیروش فارسی عرباں دے شمالی حصے تے غالب آ گیا۔

224 قبل مسیح وچ دارا ہشتاسب نے فارس دی توسیع کیتی۔

23 رومی سپہ سالار الیسوس گالسن آیا تے اینہاں ساریاں نے مختلف وقتاں وچ حملے کیتے پر عرب تے کسے دی وی پکی تھتھی حکومت قائم نہ ہو سکی۔

10 قبل مسیح وچ یمن وچ ملوک حمیر بن سباء وچوں اک فاسق بادشاہ مالک نامی سی جیہڑا کہ باکرہ عورتوں دی عزت لٹ دا سی اوہنے اپنے چاچے دی دھی' بھین بلقیس نال ارادہ کیتا تے محل وچ بلایا۔ بلقیس نے اپنے دو عزیزاں دی مدد نال اوس نوں قتل کر دتا۔ ایسے پاروں یمن والیاں نے بلقیس نوں اپنا حکمران بنا لیا۔ ایہہ اوہو بلقیس اے جیہدا ذکر قرآن مجید وچ ملدا اے تے ایہہ خاندان سبائی نال تعلق رکھدی اے۔

بلقیس توں بعد خانداِن حمیر دے بادشاہ واری واری یمن تے تخت نشین ہوئے۔ اوہناں نے خدا دی نافرمانی کیتی جس پاروں اوہناں دے باغات وغیرا اجڑ گئے تے اوہ تلاش رزق دی خاطر ہجرت کر دے چلے گئے۔ ہن تک دے واقعات سنو۔

بنو قحطان دی اک جماعت ہجرت کر کے دشمن دے چشمے غسان تے جا کے آباد ہو گئی۔ تے آخر کار شام دی حکمران بن گئی۔ ایس خاندان دا آخری بادشاہ جبلہ بن ایہم سی جیہڑا بھج کے قیصر کول چلا گیا تے حضرت عمرؓ دے عہد وچ مسلماناں دے قبضے وچ آ گیا۔

بنو قحطان وچوں قبیلہ ازد دے دو بھرواں نے مدینہ وچ آ کے وسوں کر لئی۔ جنہاں دے ناں (1)اوس (2)خزرج سن انصار اینہاں دی اولاد وچوں سن۔

3- بنو قحطان وچوں کجھ جزیرہ عرب وچ جا وسے تے اینہاں نے نجد وچ اپنی حکومت قائم کیتی۔

4- ایہدے توں بعد شمر بن ازلیقین بن ابرہہ نے حملہ کیتا۔

5- سیرت ابن ہشام دے مطابق یمن وچوں تبان اسعد ابو کرب نامی اک شخص سی اوہ بلاد شرق نوں فتح کر کے مدینے اتریا تے اپنے پتر نوں ایتھے ای چھڈ گیا۔ جیہدا ناں تبع مذکور سی۔ اوس نے مدینہ تے اہل مدینہ نوں تباہ کرن دی کوشش کیتی پر یہود بنی قریظہ دے دو عالماں دے کہن تے اپنے ارادے توں باز آ گیا کیوں جے اوس نوں پتہ چل گیا سی

کہ قریشیاں وچوں آخر الزمان ﷺ ہووے گا تے اوہ ہجرت کرکے مدینہ آوے گا تے یہودی ہو گیا۔

پیدائش مسیح توں بعد دے حالات:

120ء عطراجان رومی نے عرب تے حملہ کیتا تے حجر دا محاصرہ کر لیا۔ پر بجلی ژالہ گرد باد تے مکھیاں پاروں کامیاب نہ ہو سکے۔ 200ء لیوارومں رومی نے دوجی وار ہلہ بولیا پر آپس وچ پھٹ پے گئی۔

کارنامہ:

تبع مذکور مدینیوں اپنے وطن یمن ول جاندیاں رستے وچ مکے چھ دن قیام کیتا تے طواف کرکے کعبہ اتے چادر (بردیمانی) چڑھائی۔ تبع پہلا شخص اے جنھے سب توں پہلاں کعبتہ اللہ تے پردہ چڑھایا۔ فیر اوس یمن آکے اپنے نال لیاندے ہوئے دو عالماں نال مل کے اپنی قوم حمیر نوں مذہب یہودیت دی دعوت دتی۔

ایس وقت تک حمیر بت پرست سن تے پھر اوہ یہودی ہو گئے۔ تبعان (تبع) اسعد دے بعد اوہدے پتر حسان نوں عمر بن تباں اسعد نے ملک دے لالچ وچ آکے قتل کرا دتا۔

عمر بن تباں اسعد ہلاک ہو گیا ایس طراں حمیر دی سلطنت دا شیرازہ بکھر گیا۔ ایس توں بعد لخنیہ نیوف ذوشناتر بادشاہ بنیا۔ جیہڑا کہ فاسق تے خبیث سی۔ اوہ شریف لوکاں تے بادشاہواں دے پتراں نال محض ایس خاطر بد فعلی کردا سی کہ کدھرے اوہ بادشاہ نہ بن جاون کیونکہ عرب دے لوک پاک شخص نوں بادشاہ بناندے سن۔

زرعہ بن تباں اسعد (تباں اسعد دا بھرا) نوں وی ذوشناتر نے ایسے مقصد لئی بلایا تے اوہ اپنے پیراں دی تلی تھلے چھری لکا کے لے گیا۔ تے اوس نے ذوشناتر نوں قتل کر دتا۔ ایس بہادری پاروں حمیر نے اوس نوں بادشاہ بنا دتا۔

آکھدے نیں کہ زرعہ بن تباں ایناں خوبصورت سی کہ بیان نہیں کیتا جا سکدا۔ اوہدے سر دے وال ہٹھ تک جاندے سن تے لوک اوس نوں "ذونواس" دے لقب نال پکارن لگ پئے۔ خوبصورتی دے سبیوں لوک اینہوں یوسف دی آکھدے نیں۔ (قرآن کریم وچ ایسے ذونواس تے اوہدے اصحاب نوں سورۂ بروج وچ اصحاب قدوس آکھیا گیا اے۔) (29)

مولانا عبدالروف قادری دانا پوری (30) حمزہ اصفہانی دی کتاب تاریخ ملوک الارض دے

حوالے وچوں یمن وچ قحطان بادشاہ ہوراں دے نال تعلق وسدے ئیں تے ایہہ نتیجہ کڈیا اے کہ سبائی، حمیری تے تبابعہ سب اکو ای سن۔ سبائن اشجب سب دا جد اعلیٰ سی۔ سبائی ملوک ایسے دی اولاد سن۔ (ایسے دا پتر حمیر بن سبا) چونکہ منظم حکومت دا بانی اے ایسے لئی بعد دے سلطاناں نوں ملوک حمیروی آکھدے نیں۔

لقب تبع:

رائیش نوں (جیہڑا کہ سبا تے حمیر دی اولاد وچوں سی) اینہوں پہلے پہل تبع دا لقب دتا گیا کیونکہ اوس نے اوہناں لوکاں نوں تابع کیتا جیہڑے کہ پہلے تابع نہ ہو سکے سن۔ اقرن نوں وی ایسے وجہ پاروں تبع دا لقب ملیا۔

تبع بن اقرن توں بعد تبع بن حسان تک سارے بادشاہ تبع کہلائے تے اوہناں دور حکومت نوں تبابعہ دی حکومت دا ناں دتا گیا۔ ایہہ سارے واقعات پیدائش مسیح توں مگروں تقریباً 565ء دے لگ بھگ دے نیں۔

تاریخ اسلام دے حوالے نال زونواس نے اپنے ماتحت صوبہ نجران دے واسیاں نوں (جیہڑے عیسائی سن) عیسائیت چھڈ کے یہودیت دی دعوت دتی۔ جیہڑے نہ منے تے مذہبی تعصب دی بنا تے اوہناں تے سخت ظلم کیتے انجیلاں جلا دتیاں جیہڑے لوک عیسائیت دے تائب نہ ہوئے اوہناں نوں اک کھڈے وچ اکٹھا کرکے لاوٴ جلا کے زندہ جلا دتا۔

پر سیرت رسول عربی دے حوالے نال ابرہہ حبشہ تے یمن دا بادشاہ بن گیا۔ (31) ایسے ابرہہ نے صنعاء وچ اک گرجا بنوایا سی تاکہ عرب بجائے کعبتہ اللہ دے ایہدا طواف کریا کرن پر بنو کنانہ دے اک شخص نے اس گرجے وچ بول و براز کر دتا۔ ایہدے تے ابرہہ ہاتھی لے کے خانہ کعبہ تے چڑھائی کرن آگیا' پر اوہدی فوج تباہ ہو گئی۔ قرآن کریم وچ ایس واقعے نوں اصحاب فیل یاں سورۃ الفیل دا ناں دتا گیا اے۔ (32)

ڈاکٹر حمید اللہ (33) نے عرباں تے یورپی موٴرخاں دیاں تحقیقاں دے حوالے نال وضاحت کیتی اے کہ یمن دا جیہڑا بادشاہ یہودی ہو گیا سی اسدا ناں ذونواس سی (زرعہ بن تبان تباں اسعد دا بھراء سی) سیرت رسول عربی ﷺ دے حوالے نال حضور ختم المرسلین ﷺ دا جمنا شریف ایس واقعہ دے پچونجا (55) دناں مگروں ہویا سی۔ ابرہہ توں بعد اوہدا پتر یکسوم تخت تے بیٹھیا تے ہلاک ہو گیا۔ فیر یکسوم دا بھراء مسروق تخت نشین ہویا۔ (34)

مکدی گل ایہہ وے کہ یہودیاں دا راج یمن تے ستر سال تک رہیا۔ اہل یمن غیراں دی حکومت توں تنگ آئے ہوئے سن تے یمن نے پہلوں قیصر روم کولوں تے فیر کسریٰ (نوشیرواں) ایران دے بادشاہ کولوں یمن وچوں حبشیاں نوں کڈھن واسطے مدد منگی۔ قیصر روم دے انکار تے نوشیرواں نے اقرار کیتا تے اہل ایران نوں فتح ہوئی تے مسروق حبشی ماریا گیا ایس طراں حبشیاں (حبشہ) دا یمن اتے راج 529ء توں لیکے 601ء تک رہیا۔

ویرزج نے مسروق کولوں حکومت کھوئی سی اوہدے مگروں مرزبان بن ویرزج تے فرتیجان تے اوہدا پتر مرزبان دا نائب السلطنت مقرر ہوئے۔

فیر تیجان دے پتر نوں کسریٰ (شاہ ایران) نے معزول کر کے باذان نوں اپنا نائب مقرر کیتا۔

زمانہ باذان:

جدوں آنحضرت ﷺ نوں نبوت ملی تے اوس ویلے ایہو ای باذان یمن دا حاکم سی۔ جدوں کسریٰ (ایران دے بادشاہ دا لقب خسرو پرویز) تک حضور ﷺ دی نبوت دی خبر پہنچی تے اس نے باذان نوں لکھیا کہ اوہ اوس نبوت دے دعویدار دے کول جاوے اوہنوں آکھے کہ اپنے ارادے توں باز آجاوے نہیں تے نعوذ باللہ اوہدا سر قلم کر کے ساڈے ول بھیج دتا جاوے۔ باذان نے اوہ خط آنحضور ﷺ دی خدمت وچ بھیج دتا۔ آنحضور ﷺ نے باذان نوں لکھیا کہ کسریٰ فلاں مہینے دی فلاں تاریخ نوں قتل ہو جاوے گا۔

جدوں ایہہ خط باذان نوں ملیا تے آکھن لگا کہ اگر اوہ سچا نبی اے تے انج ای ہووے گا۔ کسریٰ نوں اوہدے پتر شیرویہ تے اوسے مہینے دی اوسے تاریخ نوں قتل کر دتا۔ اوس ویلے آپ ﷺ نے دعا منگی: "اے اللہ میں ایہناں لوکاں نوں بے آباد تے غیر زرعی زمین تے وسایا اے تو مہربانی فرما اس شہر نوں امن تے سلامتی دا مرکز بنا دے تے لوکاں دے دلاں نوں ایہدے ول مائل کر دے۔"

کعبے دی اُساری:

جس طراں کہ پہلاں دسیا گیا اے کہ سرزمین عرب اتے سب توں بعد وچ آباد ہونے والے بنو اسمٰعیل تے بچے کچے بنو قحطان تے بو غسان' بنو جرہم وغیرہ سن۔ جیہڑے کہ سام بن نوح دی اولاد ہون پاروں سامی النسل تے قوم ثمود کہلائے۔ تے عدنان بن نوح دی اولاد ہون پاروں قوم عاد کہلوائے سن۔

حضرت ابراہیمؑ نے حکم ربانی نال اپنے پتر اسمٰعیلؑ تے اوہناں دی والدہ حضرت ہاجرہ نوں مکہ وچ وسادتا۔ جیہڑا کہ بے آب و گیاہ بیابان سی تے بندرگاہ توں 45 میل سی۔

آپ ﷺ دی ولادت توں پہلاں دے حالات

روشنی:

جس طراں رسول کریم ﷺ داؤ راز بر انوار الانبیاء سی۔ آپ ﷺ دے جسم اطہر دا مادہ دی لطیف ترین شے سی۔ حضرت آدمؑ دی ساری اولاد جڑواں پیدا ہوئی' اک دھی تے اک پتر۔ اوس ویلے دی شریعت موجب ایہہ دونویں سکے بہن بھرا ہوندے تے دونواں بہن بھراواں دا نکاح جائز ہوندا پر حضرت شیث علیہ السلام اکلے ای پیدا ہوئے تے اینہاں واسطے اولاد آدم چوں کوئی دھی نہ بچی۔ مروی اے کہ اینہاں دے نکاح وچ آون والی جنت دی حور سی تے جہدے وچوں آنحضرت ﷺ دا سلسلہ چلیا۔ حضرت آدمؑ دی پیشانی دا نور دی حضرت شیث دی پیشانی وچ چمک رہیا سی۔ ایس توں بعد ایہہ نور حضرت ادریسؑ دی پیشانی وچ آیا۔ تے فیر ایہہ نور حضرت نوحؑ دی پیشانی وچ آیا حضرت نوحؑ دے چار پتراں وچوں حام' سام تے یافت مسلمان سن تے اپنے باپ نال طوفان نوحؑ توں بچ گئے تے منکر کنعان طوفان دا لقمہ بن گیا۔ ہن ایہہ پوری دنیا حضرت نوحؑ دی اولاد وچوں ای اے۔

1- حام دی اولاد زیادہ تر کالی چمڑی والی ہوئی تے حبش آباد ہوئی۔

2- یافت دی اولاد ترکستان وچ آباد نیں۔

3- سام دی اولاد وچوں پیغمبر ہوئے۔ (عرب و عجم دے واسی) (35)

قدرت خداوندی کہ نبی آخرت دے سلسلے والے نبی عربی زبان بولدے سن۔ ایسے طراں ایہہ نور محمد ﷺ گھم گھما کے سام صالح تے فیر حضرت ابراہیمؑ دی پیشانی تیکر پہنچ گیا تے ایس طراں حضورؑ دا سلسلہ نسبت کجھ ایس طراں اے:

سیدنا محمد بن عبداللہ بن عبدالمطلب بن ہاشم عبد مناف بن قصی بن کلاب بن نوی بن غالب بن فہر بن مالک بن نضر بن کنانہ بن خزیمہ بن مدرکہ بن الیاس بن مضر بن معد بن عدنان حضرت اسمٰعیل بن حضرت ابراہیم خلیل اللہ

مکہ نوں ام القریٰ' بلاد الامین تے بکہ (البکہ) دے ناواں توں وی یاد کیتا جاندا سی۔ مکہ دی

عظمت بیت اللہ پاروں رہی اے۔

معجزہ ربانی نال حضرت اسمٰعیل دی ایڑیاں رگڑن دی وجہ نال اوتھے چشمہ جاری ہویا تے آس پاس کجھ ہریاول آگئی تے پھردا پھراندا قبیلہ بنو جرہم ماہی ہاجرہ دی اجازت نال اوتھے آباد ہو گیا۔

حضرت اسمٰعیلؑ دی شادی ایسے بنو جرہم دے سردار دی دھی نال ہوئی سی۔ بعض روائتاں موجب حضرت ابراہیمؑ نے حضرت جرائیلؑ دی مدد نال خانہ کعبہ دی نینہ رکھی سی تے جدوں آپ بی بی سائرہ دی وفات توں بعد شام نوں چھڈ کے مستقل مکہ تشریف لیائے تے آپؑ نے حضرت اسمٰعیل دی مدد نال دوبارہ تعمیر کیتی۔

بیت اللہ:

علامہ ارزاقی فرماندے نیں (36) کہ حضرت ابراہیمؑ نے جدوں مکہ دی تعمیر کیتی اوہدا طول و عرض (لمائی چوڑائی) انج سی:

بلندی: زمین توں چھت تک 9 گز

طول: حجر اسود توں رکن شامی تک 23 گز

عرض: رکن شامی توں غربی تک 22 گز

مکعب عمارت ہون پاروں ایہنوں کعبہ دا ناں دتا گیا اے۔

عمارت بن گئی تے حضرت ابراہیمؑ نے اسمٰعیلؑ نوں آکھیا کہ اک پتھر لیا تے میں ایہنوں اوس تھاں تے لا دیواں جتھوں طواف شروع کیتا جاوے۔ خدا دا ایہہ گھر ایسا تعمیر ہویا سی کہ نہ چھت سی تے نہ کواڑ، نہ دہلیز تے نہ ای باہی سی۔

"خانہ کعبہ دے باہر لے کنڈیاں نوں ارکان آکھیا جاندا اے شمالی گوشے دا ناں رکن عراقی کیونکہ اوہ عراق ولے اے۔ مغربی گوشہ رکن شامی تے قلبی گوشہ رکن یمنی، تے مشرقی گوشے نوں رکن اسود آکھدے نیں کیونکہ حجر اسود ایسے گوشے ول اے۔" (سیرت النبی ﷺ از شبلی نعمانی) (37)

قربانی حضرت اسمٰعیلؑ:

حضرت ابراہیمؑ نے حکم ربانی نال حضرت اسمٰعیلؑ دی قربانی دتی۔ (خواب ویکھیا کہ اللہ تعالیٰ کہہ رہے نیں اے ابراہیمؑ اپنی جان توں عزیز شے دی قربانی دے۔ بعض روائتاں موجب

سدھی سانویں پتر دی قربانی اے۔ تے آپؑ نوں وی پتر توں ودھ کوئی شے عزیز نہ لگی۔)

کتھے گود وچ لین والا تے پیار کرن والا پیو تے کتھے اوہو شفقت بھریا ہتھ چھری پھڑن نوں تیار ہو گیا۔ تے قربان جاواں پتر دے کہ باپ دا خواب سندیاں ای سر تسلیم خم کر دتا۔

پیو پتر نے اکھاں تے پٹیاں بنھ لئیاں۔ پیو قصائی تے پتر ذبح (بکرا) بن کے اگے لیٹیا ہویا اُے۔ پیو چھری چلا رہیا اے تے گھڑی مڑی ویکھدا اے پر ہتھاں نوں لہو نہیں لگدا۔ پھر زور نال چھری چلائی تے ہتھ لہولہان ہو گئے۔ اوسے حالت وچ خدا دا شکر کیتا۔ پر جدوں پٹی کھولی تے ویکھدے کیہ نیں کہ پتر پرے پیا ہویا اے تے ذبح دنبہ ہو گیا اے۔

آپؑ دنداں تھلے انگلی رکھ لئی کہ اوسے ویلے عالم قدوس توں آواز آوندی اے:

"ابراہیم توں خواب نوں سچ کر وکھایا۔ حیران نہ ہو اسی نیک بندیاں نوں ایسے طراں بدلہ دینے آں۔"

پتر دے استقلال، صبر، حوصلے تے حیرت انگیز دے صلے دے طور تے اللہ تعالیٰ نے ایس قربانی نوں یادگار بنا دتا۔

امام بوصیری رحمتہ اللہ علیہ دے قصیدہ بردہ شریف دے شعر 52، 53 دا ترجمہ:

معجزے قبلے دی گھن آئے مکرم انبیاء
سب دے سب دا منبع آنحضرتؐ دا نور پاک
آپ سجھ ن فضل دے تے تارے ہین باقی نبیؐ
لوکاں کیتے گھپ اندھار چ روشنی تھیندی رہی (35)

○

اپنیاں قوماں وے لے بنیاں جو اعجاز لیاندے
کیتے اوہ نچیش نبیؐ دے نور دیاں انواراں
اوہ اک شمس فضیلت والا، ہور نبیؑ سبھ تارے
راتاں اندر راہ وکھائی جنہاں دے انواراں (39)

سلسلہ نسب:

حضرت ابراہیمؑ دے بارہ پتر ہوئے جنہاں دا ذکر توریت وچ آوندا اے۔

شرافت تے سیادت (سرداری):

اینہاں وچوں ثابت تے قیدار مکہ دے اردگرد رہے۔ پر قیدار دی اولاد حجاز وچ آباد ہوئی تے بڑی پھیلی۔ اینہاں دی اولاد وچوں وی (حضرت نوحؑ دی طراں) اک شخص عدنان اے' ایہہ بڑا تاریخی شخص سی۔ حضرت اسمٰعیل دے ویلے توں خانہ کعبے دی موالیت بنو جرہم دے ہتھ سی پر نسل در نسل اوہ مغرور ہو گئے تے اوہناں وچ ہر طراں دیاں برائیاں آ گئیاں۔ مثلاً خانے کعبے دا چڑھاوا کھا جاندے' حاجیاں نوں ستاندے۔ جدوں بنو جرہم دے مظالم حدوں ودھ گئے تے آل اسمٰعیل نے اوہناں نوں کیوں کڈھ کے کعبہ دا انتظام اپنے ہتھ وچ لے لیا۔

ایہہ منصب نسل در نسل عدنان تک پہنچیا۔ آنحضرت ﷺ تے کجھ صحابہ کرامؓ دا سلسلہ عدنان تک ملدا اے۔ عدنان دی اولاد بڑی ودھی ربیعہ' معز تے قضاعہ دے مشہور قبیلے ایسے نسل توں سن۔ جنہاں نوں عرب دی تاریخ وچ بڑی شان حاصل سی۔

آنحضرت ﷺ دا خاندان پیو دادے پردادے نگڑدادے توں معزز تے ممتاز آ رہیا سی۔ پر جس شخص نے ایس خاندان نوں قریش دے لقب توں بلند کیتا اوہ نضر بن کنانہ سی۔ کجھ محققاں لاگے قریش دا لفظ سبھ توں پہلاں فہر نوں ملیا۔ (نضر یاں فہر دا لقب قریش سی) (سیرۃ النبی از شبلی نعمانی' سیرت رسول عربی از نور الحسن توکلی) (40)

حدیث مسلم وچ اے حضرت محمد ﷺ نے فرمایا کہ اللہ تعالیٰ نے حضرت اسمٰعیلؑ دی اولاد وچوں کنانہ نوں برگزیدہ بنایا تے کنانہ وچوں قریش نوں تے قریش وچوں بنی ہاشم نوں تے بنی ہاشم وچوں مینوں برگزیدہ بنایا۔ (41)

قصی:

فہر دی پنجویں پشت توں قصی پیدا ہوئے' اصلی ناں زید سی۔ قصی دے والد کلاب دی وفات مگروں اینہاں دی والدہ فاطمہ نے بنو عذرا دے اک شخص ربیعہ بن حزام نال شادی کر لئی تے اوہ فاطمہ نوں اپنے وطن شام لے گیا۔ فاطمہ اپنے نال قصی نوں وی نال لے گئی کیونکہ وہ اپنے وطن مالوف توں دور جا رہیا سی تے لوک اوہنوں قصی تصغیر قص عمن بعید آکھن لگ پئے۔ جوان ہون تے قصی اپنی قوم وچ مکہ آ گئے۔ نضر توں بعد فہر تے فہر توں بعد قصی بن کلاب نے بہت عزت تے مرتبہ حاصل کیتا۔ قصی نے اس زمانے دے حرم دے متولی جلیل خزامی دی دھی نال ویاہ کیتا۔ تے جلیل دی وصیت موجب حرم دی خدمت تے مجاورت قصی

ے ہتھ آ گئی۔ مکہ وچ ایہہ پہلا دینی سیاسی شخص سی جس نے اپنے منشور نوں جمہوری طریقیاں نال منظم کیتا۔ قریش دے سارے خاندان ایسے نسل توں سن۔

دارالندوہ:

مکہ وچ پہلی وار دارالمشورہ (کمیٹی گھر) دی نیہہ رکھی۔ ایہہ قریشاں دا پہلا اسمبلی ہال سی جتھے قریشی سردار اکٹھے ہو کے صلاح مشورے کردے سن۔ شادی ویاہ معاملے نبھاندے۔ چالی ورہیاں توں گھٹ عمر دا آدمی ایس مجلس دا رکن نہیں سی بن سکدا۔ دارالندوہ وزارت داخلہ تے عدلیہ دے برابر سی۔

قصی نے پہلی جمہوری ریاست دے اصول بنائے جیہڑے کہ مختلف قبیلیاں وچ سن:

(1) فوجی (2) عدالتی (3) مذہبی

پاسبانی (نگہبانی):

حرم دی افادت (حاجیاں دے کھان پین دا انتظام) تے سقایت (حاجیاں نوں پانی پلانا) دا منصب وی قصی نے قائم کیتا۔ ایہدی تقریر سی کہ "حجاج اللہ دے گھر دے مہمان ہوون پاروں ساڈے تے اینہاں دی خدمت واجب اے۔" اک سالانہ فنڈ جمع ہوون لگا۔

چرمی مومن' مشعر حرام (جدھے ۔تے حج دے دناں چراغ بال دے سن) وی اینہاں دی ایجاد اے۔

اولاد:

قصی دے چار پتر تے دو دھیاں سن:

پتر: (1) عبدالدار (2) عبد مناف (3) عبدالعزیٰ (4) عبد بن قصی

دھیاں: (1) تخمر (2) برہ

عبدالمناف:

قصی دے بعد حرم شریف دے مناصب عبدالمناف دے ہتھ وچ آ گئے۔ اینہاں دا خاندان ای خاص رسول اللہ ﷺ دا خاندان اے۔

ہاشم:

عبدالمناف دے چھ پتر سن جنہاں وچوں ہاشم سب توں ودھ عزت والا تے با اثر سی۔
ہاشم نے اپنے بھراواں نوں قائل کیتا کہ حرم دے جیہڑے منصب عبدالدار نوں دتے گئے سن' واپس لے لیئے۔ اوہ لوک اس منصب عظیم دے قابل نہیں۔ عبدالدار دے خاندان نے جنگی تیاریاں شروع کر دتیاں۔ آخرکار کجھ شرطاں نال صلح ہو گئی تے سقانہ تے رفادہ واپس لے کے ہاشم نوں دے دتا۔

1- ہاشم نے اپنے فرض نوں نہایت خوبی نال انجام دتا۔
2- حجاج نوں سیر چشمی نال کھانا کھواندے۔
3- مشکاں وچ پانی بھروا کے زمزم تے منیٰ دے کول سبیل دے طور رکھدے۔ تجارت نوں بہت ترقی دتی۔
4- قیصر روم کولوں خط لکھوایا کہ قریش جدوں ایس ملک وچ مال لے کے آون تے اوہناں کولوں ٹیکس وغیرہ نہ لیا جاوے۔
5- حبشہ دے بادشاہ نجاشی کولوں وی ایس طراں دا خط لکھوایا۔

ایس طراں اہل عرب سردیاں وچ یمن تے گرمیاں نوں شام تے ایشیائے کوچک تک تجارت لئی جاندے سن۔ (جیہدے نال تے سورۃ القریش اے) قریش دے تاجر قیصر دے پایہ تخت انگوزیہ (انقرہ) جاندے تے اوہ ایہناں نال بڑی عزت نال پیش آوندا۔
عرب رستیاں نوں محفوظ کرن لئی ہاشم نے مختلف قبیلیاں نال تھلے دتا گیا معاہدہ لکھوایا:
قریش دے تجارتی قافلیاں نوں ضرر نہ پہنچایا جائے۔
ایہدے صلے وچ قریش ایہناں قبیلیاں وچ خود سامان تجارت لے کے جائے گا تے خرید و فروخت کرے گا' وغیرہ۔ جیہدی وجہ توں قریشی قافلے لٹ مار توں محفوظ رہندے۔

تقسیم سرید:

ہاشم دا اصلی ناں عمرو سی اک واری مکہ وچ قحط پے گیا۔ ہاشم نے ایس قحط وچ شوربے وچ روٹیاں بھیں کے چورا کرکے ونڈیاں تے عربی زبان وچ چورا کرن نوں ہشم آکھدے نیں جہدا اسم فاعل ہاشم اے۔

شادی:

مولانا شبلی نعمانی (42) دے کہن موجب آپ اک واری تجارت لئے شام گئے' رستے وچ مدینہ ٹھہرے۔ بازار گئے تے اک عورت نوں ویکھیا جہدیاں حرکتاں توں اوہدی شرافت تے فراست دا اظہار ہوندا سی۔ تے ایس توں ودھ کے اوہ حسین و جمیل وی سی۔ پچھن تے پتہ چلیا کہ خاندان خزرج دی شاخ بنی نجار وچوں اے تے ناں سمٰی اے۔ ہاشم نے شادی دی درخواست کیتی تے اوہنے قبول کر لئی' غرض کہ نکاح ہو گیا۔

2- ہاشم دا اصلی ناں عمرو سی:

ہاشم دی پیشانی وچ نور محمدی ﷺ چمک دا سی۔ اغیار وچوں جیہڑا وی آپ نوں ویکھدا تے بے اختیار آپ دے ہتھ نوں چم دا۔

قبائل عرب وچوں آپ دی شادی دے پیغام آوندے پر آپ ٹال دیندے۔ اک واری آپ تجارت دی غرض نال ملک شام نوں گئے۔ رستے وچ مدینہ وچ بنو عدی بن نجار وچوں اک شخص عمرو بن زید بن لبید خزرجی دے گھر قیام کیتا۔ اوہدی صاحبزادی سلمٰی حسن' صورت تے شرافت وچوں اپنی قوم دیاں ساریاں عورتاں توں ممتاز نظر آوندی سی۔ آپ دی اوہدے نال شادی ہو گئی' پر شادی ویلے عمرو نے ہاشم کولوں ایہہ عہد لیا کہ سلمٰی اپنی اولاد اپنے پیکے ای جنے گی۔

3- عبدالمطلب:

شادی توں بعد شام چلے گئے تے غزہ وچ جا کے انتقال کر گئے۔ سلمٰی دے ہاں ہاشم وچوں پتر پیدا ہویا جہدا ناں شیبہ رکھیا گیا۔ (جیہڑا تقریباً اٹھ ورہے مدینہ وچ پلیا ودھیا۔ ہاشم دے بھرا مطلب نامی نوں جدوں ساری حقیقت دا پتہ چلیا تے مدینہ جا کے بھتیجے نوں حاصل کرن لئی دوڑ بھج شروع کر دتی۔ سلمٰی نوں پتہ چلیا تے مطلب نوں بھیجیا۔ تے اوہ سلمٰی دے گھر تن دن مہمان رہے' چوتھے دن شیبہ نوں نال لے کے مکہ معظمہ آ گئے۔ اوس ویلے اوہناں دی عمر اٹھ ورہے سی۔ مکہ معظمہ آ کے اوہناں دا ناں عبدالمطلب پے گیا۔

عبدالمطلب دے لفظی معنی نیں مطلب دا غلام۔ جس طراں کہ آپ دے چاچے مطلب نے آپ نوں پالیا سی کیوں جے آپ جماندرو یتیم سن ایس لئی عرب محاورے موجب

آپ غلام مطلب ہوے۔(سیرۃ النبی از شبلی نعمانی)(43)

نور بخش توکلی (44) فرماندے نیں کہ جدوں شیبہ دا چاچا آپ نوں مدینیوں لے کے مکہ آئے تے آپ چاچے دے پچھے اوٹھ تے سوار سن' آپ دے کپڑے پھٹے ہوئے سن۔ لوکاں نے مطلب نوں پچھیا کہ ایہہ کون اے تے آپ نے فرمایا کہ ایہہ تیرا عبد (غلام) اے۔ ایس وجہ توں شیبہ نوں عبدالمطلب آکھن لگ پئے۔ جوان ہوئے تے نہایت حسین تے باوقار سن۔ ہاشم دے جانشین آپ دے بھرا مطلب سن تے مطلب دے بعد عبدالمطلب بن ہاشم۔ مکہ دی حفاظت و سقایت آپ دے حوالے ہوئی۔

رسول اللہ ﷺ دا نور آپ دی پیشانی وچ چمک رہیا سی۔ آپ کولوں کستوری دی خوشبو آوندی سی۔ قریش نوں اگر کوئی حادثہ یاں آفت ناگہانی آگھیردی تے اہل مکہ عبدالمطلب نوں کوہ شبیر تے لے جاندے تے آپ دے وسیلے نال دعا منگدے تے دعا قبول ہو جاندی۔ (سیرت رسول عربی ﷺ)(45)

اینہاں دے عہد وچ ای ابراہیم (ابرہہ) حبشی نے مکہ تے ناکام حملہ کیتا۔ چاہ زم زم اک مدت توں کھڑ پیچ گیا ہویا سی۔ کسے نوں اوہدے نشان تک دا پتہ نہیں سی۔ آپ نوں خواب وچ بشارت ہوئی تے ایس جگہ دا نشان لبھ کے دوبارہ کھودیا گیا۔

عبدالمطلب پہلے شخص سن جیہڑے کہ رمضان وچ کوہ حرا تے جا کے گیان دھیان وچ گوشہ نشین رہندے۔ (جنھوں تحنث آکھدے نیں)

ہر برے کم توں لوکاں نوں منع کردے سن۔

کوہ دی کھدائی ویلے عبدالمطلب دا صرف اک پتر حارث سی۔ ایس دوران ایس جگہ توں کجھ تلواراں تے ہور قیمتی چیزاں برآمد ہوئیاں جنھاں دے قریش وی حصے دار بن بیٹھے۔

خیر کجھ شرطاں دے تحت صلح صفائی ہو گئی۔ پر عبدالمطلب نوں اپنی طاقت دی کمی دا احساس شدت نال ہویا۔ ایس واسطے آپ نے اللہ تعالیٰ اگے دعا کیتی کہ جے میرے گھر دس پتر جمن تے اوہ میری زندگی وچ ای پل کے جوان ہو جاون تے میں اک پتر نوں اللہ دی راہ تے قربان کر دیواں گا۔

بقول ابن ہشام (46) عبدالمطلب دیاں پنج بیویاں وچوں دس پتر تے چھ دھیاں جمیاں جنھاں دا ویروا انج اے:

ناں زوجہ	اولاد

1- (صفیہ) سمراء بنت جندب ہوازینہ: بقول واقدی حارث دی ماں دا ناں صفیہ جندب اروی حارث دی سگی بھن اے۔

2- فاطمہ بنت عمرو کنزومیہ: ابو طالب (اصلی ناں عبدالمناف) زبیر' عبداللہ (والد رسول اللہ ﷺ) بیضاء' عاتکہؓ' برہ' امیمہ' اروی

3- ہالہ بنت وہیب زہریہ: حمزہؓ' مقوم' حجل' صفیہؓ

4- تیبلہ بنت جناب خزرجیہ: عباسؓ' ضرار

5- لبنیٰ بنت ہاجرہ خزاعیہ: ابولہب (اصلی ناں عبدالعزیٰ) آپ دیاں دادیاں دا ذکر شہناز کوثر نے خاص کرکے کیتا اے۔ (47)

عبدالمطلب دے دس یاں باراں پتراں وچوں پنجاں نے اسلام یاں کفر دی وجہ نال بڑی شہرت پائی:

1- ابولہب ابن سعد دے مطابق ایہدا اصلی ناں عبدالعزیٰ اے پر خود عبدالمطلب نے اوہنوں ابولہب دا ناں دتا کیونکہ اوہ بڑے حسین و جمیل سن۔ (2) حضرت ابو طالب۔ (3)حضرت حمزہؓ۔ (4)حضرت عباسؓ۔ (5)حضرت عبداللہؓ

جدوں مراد بر آئی تے عبدالمطلب سارے پتراں نوں لے کے خانہ کعبہ گئے۔ پجاری نوں اپنی نذر دا حال دسیا' گل قرعے تے آئی۔ تے سب توں محبوب پتر عبداللہ دے ناں قرعہ نکلیا۔

عبدالمطلب چھری ہتھ وچ لے کے یاد ابراہیمی تازہ کرن نوں قربان گاہ ولے مڑ پئے۔ اس معاملے وچ قریش تے عبداللہ دے بھراواں وچ پئے کے مشورہ دتا کہ دس اوٹھاں دی قربانی کر دیوو۔ پر عبدالمطلب ایس طراں کتھے منن والے سن۔ خیر عبداللہ تے اوٹھ دے درمیان قرعہ پایا تے قرعہ اوٹھ دے ناں نکلیا۔ فیر تعداد مقصود سی اوہدے لئی وی قرعہ پایا تے گل سو اوٹھاں تے جا کے مکی۔

عبداللہ:

عبداللہ قربانی توں بچ گئے تے عبدالمطلب نوں آپ دی شادی دی فکر ہوئی۔ قبیلہ زہرہ وچ وہیب بن عبد مناف دی صاجزادی تے برہ بنت عبدالعزیٰ دی دھی جہدا ناں آمنہ سی

اوہدے تے باپ دی نظر پئی۔ کیوں جے اوہ قریش دے سارے خانداناں وچوں بلند کردار تے حسین و جمیل سی۔ اوس ویلے اوہ اپنے چاچے وہیب کول رہندیاں سن۔ حضرت عبدالمطلب وہیب کول جا کے رشتہ منگیا تے آپ دا عقد ہو گیا تے خود اوسے مجلس وچ وہیب (چچا آمنہ) دی دھی ہالہ نال نکاح پڑھوا لیا۔ جہدے بطن چوں حضرت حمزہؓ سن۔

اوس وقت دے دستور موجب (حضرت عبداللہ) لاڑا شادی توں بعد تن دن تک سوہرے رہے کے تے گھر آ گئے۔ اوس ویلے اوہناں دی عمر تقریباً ستاراں ورہیاں توں کجھ ودھ سی۔

نور بخش توکلی دے کہن موجب جدوں حضرت آمنہ امید نال ہو گئیاں تے کئی عجائبات ظاہر ہوئے۔ اوس سال سخت قحط سالی سی۔ ایس نور دی برکت نال ہرپاسے ہریالی نظر آون لگ پئی۔ درختاں نوں پھل لگ پئے تے مکہ وچ ہرپاسے بہار تے خوشحالی آ گئی۔ اوس سال نوں سنۃ الفتح والابتہاج آکھن لگ پئے۔ مشرق و مغرب وچ چار دانگ عالم دی ہر شے' آپ ﷺ دی آمد دی خبر دے رہی سی۔ بادشاہواں دے تخت تے بت مونہہ بھرنے ڈگ پئے۔ حضرت دی والدہ ماجدہ نے خواب وچ سنیا کہ کوئی آکھ دا اے کہ تیرے پیٹ وچ دو جہان دا سردار اے۔ جدوں پیدا ہووے تے اوہدا ناں احمد رکھنا۔ مشہور اے کہ آپ نوں امید نال ہوئیاں جدوں پورے دو مہینے ہو گئے تے حضرت عبداللہ بغرض تجارت دی غرض لئی ملک شام گئے۔ واپسی تے مدینہ اپنے والد دے نانکے بنو عدی بن نجار وچ اک مہینہ بیمار رہے تے حضرت عبدالمطلب نے اپنے وڈے پتر حارث نوں خبر لیان لئی بھیجیا تے جدوں اوہ مدینہ پہنچے تے عبداللہ انتقال کر چکے سن۔ تے آپ نوں نابغہ دے مقام تے دفن کیتا گیا۔

کیوں جے ایہہ خاندان وچوں زیادہ محبوب سن سارے خاندان نوں بڑا صدمہ ہویا۔

ترکہ:

عبداللہ نے وراثت وچ اوٹھ' بکریاں' اک لونڈی چھڈی جہدا ناں اُم ایمن سی۔ ایہہ ساریاں چیزاں رسول اللہ ﷺ نوں وراثت وچ ملیاں۔ اُم ایمن دا اصلی ناں برکہ سی۔ وفات دے ویلے آپ دی عمر پنجی ورہے سی۔

نُور محمدی ﷺ دیاں برکتاں

اللہ نے سب توں پہلاں بغیر کسے واسطے دے اپنے حبیب محمد ﷺ دا نُور پیدا کیتا۔ فیر اوسے نور نوں خلق عالم دا واسطہ ٹھہرایا تے عالم ارواح وچ ای اس روح سراپا نور نوں نبوت دے وصف توں سرفراز کیتا۔

اک دن صحابہ کرام ؓ نے حضور انور علیہ الصلوۃ والسلام نوں پچھیا آپ ﷺ دی نبوت کدوں ثابت ہوئی؟

آپ ﷺ نے فرمایا: و آدم بین الروح والجسد یعنی میں اوس ویلے توں نبی ساں جدوں آدم دی روح نے جسم نال تعلق پھڑیا۔"

فیر اوسے عالم وچ اللہ تعالیٰ نے دوسرے انبیاء کرام دیاں روحاں کولوں اوہ عہد لیا جیہڑا کہ آل عمران (48) رکوع 9 دے مطابق واذ اخذ اللّٰہ میثاق النبیین--- وچ مذکور اے (ترجمہ) "تے جدوں لیا اللہ نے اقرار پیغمبراں دا کہ ایہہ جو کجھ میں تہانوں دتا کتاب و حکمت وچوں، فیر اک تہاڈے کول رسول سچا کرن والا اس چیز نوں کہ تہاڈے کول اے (کتاب صحیفے) تے البتہ تسی ایمان لیاؤ گے اوہدے تے البتہ مدد دیوو گے اوہنوں۔ آکھیا خدا نے تے اقرار کیتا تساں تے لیا عہد میرا۔ آکھیا اوہناں نے اقرار کیتا اساں۔ فرمایا خدا نے، تسی گواہ رہوو۔ میں تہاڈے نال گواہواں وچوں آں۔" جس ویلے پیغمبراں دیاں روحاں نے ذکر کیتے گئے عہد دے مطابق حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی نبوت دا اقرار کر لیا تے نور محمدی ﷺ دے فیضان نال اوہناں روحاں وچ اوہ قابلیتاں پیدا ہو گئیاں کہ دنیا وچ اپنے اپنے ویلے اتے اوہناں نوں منصب نبوت عطا ہویا تے اوہناں توں معجزے ظہور وچ آئے۔

ایہو ای وجہ اے کہ پہلے سبھے نبیاں علیہم السلام اپنی اپنی امتاں نوں حضور نبی آخر الزماں ﷺ دی آمد دی بشارت دیندے رہے تے اوہناں دی اتباع دی تاکید کردے رہے۔

ایسے وجہ پاروں یہود مدینہ وی آخری نبی دا انتظار کردے رہے تے ورقہ بن نوفل حضرت خدیجہ ؓ دے چچیرے بھرا نے آپ ﷺ دی پہلی وحی دا واقعہ سن کے آکھیا کہ ایہہ اوہو ناموس اکبر اے جیہڑا کہ حضرت موسیٰ ؑ تے حضرت عیسیٰ ؑ کول آوندا رہیا اے۔ (49)

کاش کہ جیندا میں اوس ویلے تک زندہ رہندا جدوں تہاڈی قوم تہاڈے نال ظلم کردی

تے تہانوں ملک بدر کر دیندی تے میں تہاڈا ساتھ دیندا۔

جے حضور نبی اکرم ﷺ دی نبوت دنیا وچ ظاہر نہ ہندی تے تمام انبیائے سابقین دیاں نبوتاں باطل ہو جاندیاں۔ تے اوہ ساریاں بشارتاں ناتمام رہ جاندیاں۔

الغرض آنحضور دی دنیا وچ تشریف آوری تے سارے انبیاء سابقین دیاں نبوتاں دی تصدیق کر دتی۔ بل جاء الحق و صدق المرسلین "بلکہ لیایا اے حق نوں تے سچا کیتا اے پیغمبراں نوں۔" (صافات رکوع 2) (50)

نُور دا ظہور

جدوں حضرت آمنہ دی امید دے نو مہینے پورے ہو گئے تے آنحضور ﷺ بقول مشہور ہیئت دان عالم محمود پاشا فلکی تے عبدالکریم (51) ہوراں 9 ربیع الاول جدوں کہ محمد نور بخش توکلی (52) تے قدر آفاقی (53) ہوری 12 ربیع الاول بروز دو شنبہ (پیر) بمطابق 20 اپریل 571ء نوں آپ ﷺ دی ولادت باسعادت دسدے نیں۔ علامہ نور بخش توکلی (54) دی تحقیق موجب آپ دی پیدائش واقعہ فیل توں پورے پچونجا دناں بعد ہوئی۔

جدوں ایہہ دنیا نُور شناون والی ہستی دنیا وچ ٹھنڈک تے سکون لے کے آئی تے حالہ سویر دا گھسمسا انھیرا تے چاننی سی۔ بعض تارے اسمان تے نظر آوندے سن۔ دونوں ہتھ زمین ولے تے سر اسماناں ولے۔ بدن بالکل پاکیزہ تے تیز بو کستوری وانگوں' ختنہ کیتا ہویا' ناف بریدہ' چہرہ چودھویں دے چن طراں نورانی' اکھاں اللہ دی قدرت نال سرمئی۔ دونواں موڈھیاں دے وچکار نبوت دی مہر لاٹاں مار دی سی۔ (بدن خیر البشر) (55)

حضرت عبدالمطلب:

جدوں ایہہ خبر آپ دے دادا حضرت عبدالمطلب تک پہنچی تے اوس ویلے آپ خانہ کعبہ دا طواف کر رہے سن کہ اوہدے پتر عبداللہ دی بیوہ حضرت آمنہ نوں اللہ تعالیٰ نے اک پتر ورگی نعمت توں نوازیا اے تے اوہدی خوشی دا حد بناں نہ رہیا۔ اوہ آئے اوہناں اپنے پوترے نوں پیار کیتا تے فیر چک کے خانہ خدا لے گئے۔ آپ لئی صدق دل نال دعا منگی تے اللہ دی نعمت عظمیٰ دا شکر ادا کیتا۔ تے جائیں جائیں لوکاں نوں دسیا کہ اللہ تعالیٰ نے مینوں پوترے توں نوازیا اے۔ آپ نے اپنے پوترے دا ناں محمد (ﷺ) رکھیا۔ عرب دے واسیاں نے ایس

نویں ناں دا مطلب پچھیا تے آپ نے فرمایا کہ ایس دا مطلب تعریف کیتا گیا اے۔ (سرکار دی سیرت) (56)

ابو سفیان:

آپ ﷺ دے چاچے ابو سفیان نوں جدوں اوہناں دی لونڈی حضرت ثوبیہؓ نے دسیا کہ اللہ تعالیٰ نے آپ دے مرحوم بھرا حضرت عبداللہؓ نوں پتر عطا کیتا اے تے ابو سفیان نے ایسے خوشی وچ ثوبیہؓ نوں آزاد کر دتا۔ تے فیر حضرت ثوبیہؓ نے آزادی توں بعد حضرت محمد ﷺ نوں اپنا دُدھ پلایا۔ (حضور ﷺ کی رشتہ دار خواتین) (57)

رضاعت:

آنحضرت ﷺ نوں آپ دی والدہ حضرت آمنہ نے کئی دن ددھ پلایا۔ ایس توں بعد ابولہب دی لونڈی ثوبیہؓ آپ ﷺ دے جمن دی خوشی وچ آزاد ہوئیاں تے کجھ دن دُدھ پلایا۔ (شہناز کوثر) (58)

حضرت حلیمہ سعدیہؓ:

عرب شریف دے رواج موجب بالاں نوں چنگا صحت مند تے صاف زبان بناون لئی چنگی تے کھلی فضاء وچ پنڈاں تھانواں وچ گھلیا جاندا سی۔

آپ ﷺ دی پیدائش توں کجھ چر مگروں ہوازن قبیلے دیاں کجھ سوانیاں اودھر آئیاں تاں جے اوہ کوئی بال ددھ پیان لئی لے سکن۔ اینہاں وچوں (ہوازن قبیلے دی) حضرت حلیمہ سعدیہؓ، حضرت آمنہؓ دے ویہڑے وڑی تے بال یتیم ویکھ کے سوچیں پے گئی تے اخیر اوہ سمجھ گئی کہ ایہہ انملا ہیرا اے ایہہ دونواں جہاناں دا بادشاہ اے جے شہنشاہ دوعالم ﷺ ایس دی گودی وچ پلے گا تے اوہدے وگڑے سارے کم سور جان گے تے اوس نے رسول مقبول حضرت محمد ﷺ نوں گود لے لیا۔ (حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت) (59)

حضرت حلیمہ دا خچر کمزور تے بڑا ماڑا سی۔ دوجیاں دائیاں بچیاں نوں لے کے ہوا ہو گئیاں۔ پر جدوں حلیمہ سعدیہؓ دی گود وچ ایہہ در یتیم آئے تے اوہنوں ایس موتی دی قیمت دا اندازہ ایتھوں ای ہو گیا کہ واپسی تے اوہدا کمزور تے ماڑا جہیا خچر مضبوط تے طاقتور خچراں نالوں بازی لے گیا۔

حلیمہ دے جانور بھکے رہن پاروں ددھ نہیں سن دیندے۔ آپ ﷺ دی برکت نال جانور واہ وا رج کے کھاندے حضور ﷺ داہانی حلیمہ دا پتروی سی۔ محمد ﷺ دی برکت نال دونویں بچے ماں دا ددھ ڈھڈ بھر کے پیندے۔ (سرکار دی سیرت) (60)

حضرت حلیمہ دی وڈی دھی دا ناں شیما سی اوس نوں آنحضرت ﷺ نال بڑی اُنس سی۔ اوہو ای آپ ﷺ نوں کھلاندی پلاندی سی۔ حلیمہ ؓ نوں آپ ﷺ نال اینھاں اُنس ہو گیا کہ آپ ﷺ نوں اپنے توں دور نہیں سی جان دیندی۔ اک دن حلیمہ نوں دسیاں بغیر بھیڈاں بکریاں چران لئی شیما اپنے نال لے گئی۔ آپ بڑی پریشان ہوئیاں تے شیما نے واپس آکے دسیا کہ اماں بھائی نوں دوپہر دی تپش نے نئیں ستایا اوہدے اتے تے اک بدل دے ٹکڑے نے سایہ کیتا ہویا سی۔

جدوں آپ دی عمر دو سال ہوئی تے آپ ﷺ دا دُدھ چھڑایا گیا تے حضرت حلیمہ آپ ﷺ نوں لے کے مکہ آپ دی والدہ کول آئیاں اوہناں دناں وچ مکہ وچ وباء پھیلی ہوئی سی۔ جہدے ڈر پاروں نالے حلیمہ دی خوشی لئی آپ ﷺ نوں واپس گھل دتا گیا۔

ابن اسحاق دے موجب چھ تے دوجیاں روائتاں دے موجب پنج سالاں دے ہوئے تے حضرت حلیمہ آپ ﷺ نوں واپس کر گئیاں کیونکہ آپ ﷺ نال واقعہ پیٹ چاک تے بدلاں دا سایہ طراں دے معجزے رونما ہون لگ پئے سن تے اینی کو دیر نوں آپ دی زبان وی صاف، بلیغ تے شستہ ہو چکی سی۔

حارث:

حضرت حلیمہ دے شوہر یعنی آنحضور ﷺ دے رضائی باپ دا ناں حارث بن عبدالعزیٰ سی تے آپ ﷺ دی بعثت توں بعد اسلام لے آئے۔

رضائی بہن بھراء:

آپ ﷺ دے چار رضائی بہن بھرا سن:

(1) عبداللہ (2) انیسہ (3) حزیفہ (4) حزافہ (شیما)

آمنہ ؓ دی وفات:

جدوں آپ ﷺ دی عمر چھ ورہے ہوئی تے آپ ﷺ اپنی والدہ کول آگئے تے

حضرت آمنہ آپ ﷺ نوں لے کے آپ ﷺ دے دادا دے نانکی رشتے دار بنو عدی بن نجار کول گئیاں اوتھے حضرت عبداللہ دی قبر سی۔ بعض دے موجب خاوند دی قبر دی زیارت واسطے گئیاں۔ تے اک مہینہ اوتھے رہیاں آپ دی لونڈی اُم ایمن (ثوبیہ ؓ) دی نال سی۔ واپسی تے ابواء دے مقام تے بیمار ہو کے وفات پا گئیاں۔ آپ ﷺ پیدائشی یتیم تے سن ای پر والدہ دی وفات دے صدمہ نے آپ نوں ہور وی پریشان کر دتا۔

پرورش:

اُم ایمن نے حضرت محمد ﷺ نوں جدوں مدینیوں لیاندا تے آپ مادر پدر یتیم ہو چکے سن۔ تے آپ ﷺ دی پرورش دا ذمہ آپ دے دادا حضرت عبدالمطلب نے لیا۔ پوتے نال محبت دا ایہہ عالم سی کہ عبدالمطلب کدھرے محفل وچ وی جاندے تے آپ ﷺ نوں نال رکھدے۔

گھر وچ حضرت عبدالمطلب دی بیوی یعنی آپ ﷺ دی دادی حضرت فاطمہ بنت عمرو دا وی اک اہم کردار اے۔ اوہناں دے نال نال حضرت عبدالمطلب دے پتر یعنی آپ ﷺ دے چاچا زبیر ؓ بن عبدالمطلب تے آپ ﷺ دی چاچی عاتکہ بنت وہب (دادی دی سکی بھتیجی) نے وی آپ دی پرورش وچ حضرت عبدالمطلب دا ہتھ ونڈایا۔

پر اللہ تعالیٰ نوں آپ ﷺ دا مزید امتحان مقصود سی تے جدوں آپ اٹھارہ ورہیاں دی عمر تک پہنچے تے دادا دی اللہ نوں پیارا ہو کے آپ دا ہتھ اپنے پتر ابو طالب دے ہتھ وچ دے گیا تے کہہ گیا کہ ایہدا خیال رکھنا مرن ویلے عبدالمطلب دی عمر بیاسی ورہے سی تے آپ نوں حجون وچ دفن کیتا گیا۔

ابو طالب:

آپ ﷺ دے دادا حضرت عبدالمطلب دے وصال مگروں آپ دی ساری دیکھ بھال اینہاں دے چاچا حضرت ابو طالب دے سر آ پئی۔ رسول پاک دا سبھا ڈھوں ای بڑا من بھانا تے سوچ دی پرواز بہت اُچی سی جس پاروں آپ دے چاچا اینہاں دے بڑے مطیع سن۔ اوہ کسے ویلے وی آپ نوں اکھاں توں پرے نہیں سن کر سکدے۔ دسیا جاندا اے کہ حضرت ابو طالب دی مالی حالت کوئی اینی چنگی نہیں سی۔ ایس لئی اوہناں نے اپنے پتر جعفر نوں عباس ؓ دی جھولی پا دتا۔ آپ نے اپنے بھتیجے حضرت محمد ﷺ نوں آنڈھیاں گوانڈھیاں دیاں بکریاں چارن تے لا

دتا۔ اوتھوں جو کجھ لبھدا اوہدے نال حضرت ابو طالب دے گھر دا ڈنگ ٹپدا۔

عبدالمطلب دے دس پتر مختلف بیویاں وچوں سن۔ آنحضرت ﷺ دے والد عبداللہ تے ابو طالب ماں جائے بھراء سن۔ ایس لئی عبدالمطلب نے وقت مرگ آنحضرت ﷺ نوں ابو طالب ای دی آغوش تربیت وچ دتا۔ ابو طالب آنحضرت نال اینی کو محبت رکھدے سن کہ آپ ﷺ دے مقابلے وچ اپنے بچیاں دی وی پرواہ نہیں سن رکھدے۔ سوندے جاگدے آنحضرت ﷺ نوں اپنے نال رکھدے۔

آنحضور ﷺ دا سبھاڈھوں ای بڑا من بھاناتے سوچ دی پرواز بڑی اُچی سی۔ جس پاروں آپ دے چاچا آپ دے اینے کو گرویدہ سن کہ (عرفطہ بن جاہ خزوی نیں) اک واری مکہ وچ خشک سالی پاروں کال پے گیا تے قریش والے ابو طالب کول (جیہڑے اوس ویلے متولی کعبہ سن) بارش ہون دی دعا کران لئی آئے۔ ابوطالب دعا لئی نکلے تے نال اک لڑکا سی گویا کہ اوہ تاریکی ابر دا آفتاب سی۔ ابو طالب نے آنحضرت دی پٹھ کعبہ نال لائی۔ آپ ﷺ (اس لڑکے محمد ﷺ) نے التجائیہ انداز وچ انگلی دا اشارہ اسماناں ولے کیتا۔ کتھے تے اوتھے بدل دا ٹکڑا وی نئیں سی تے کتھے چونہہ پاسیں بدل چھا گئے تے رکھے ورہے کہ جنگل تے بیاباں جل تھل ہو گئے۔ شہری تے بدوی سب خوشحال ہو گئے۔ (سیرتؐ رسول عربی) (61)

شام دا پہلا سفر:

ابو طالب تاجر سن۔ بچپنے وچ تے آپ ﷺ بھراواں نال بکریاں چاردے رہے۔ پر جدوں آپ ﷺ دی عمر بارہ ورہے ہوئی تے حضرت ابو طالب ملک شام ولے تجارت دی غرض نال لے جانا نہیں سن چاہندے۔ پر آپ ﷺ ابو طالب نال چمڑ کے آکھن لگے کہ میں وی تساندے نال جاواں گا۔ تے آپ ﷺ اس طرح ملک شام دے پہلے سفر تے اپنے چاچے دے نال ای چل پئے۔

جدوں قافلہ بصرہ پہنچیا (سیرت رسول عربی ﷺ (62) سیرت النبی ﷺ) (63) تے اک عیسائی راہب دی خانقاہ تے اترے جہدا ناں بحیرہ سی۔ اوہنے آپ ﷺ نوں دیکھدیاں پچھان لیا تے آپ ﷺ دا ہتھ پھڑ کے آکھن لگا کہ ایہہ سارے جہان دا سردار اے۔ رب العالمین دا رسول اے! اللہ نے اینوں رحمت بنا کے گھلیا اے۔ قریش دے وجہ پچھن تے دسیا کہ جدوں تسی لوک پہاڑ دی چوٹی توں تھلے اتر رہے سوتے میں ویکھ رہیا ساں کہ کوئی پتھر تے

درخت ایسا نہیں سی بچیا جیہڑا کہ آپ ﷺ نوں سجدہ نہ کر رہیا ہووے۔

میں آپ ﷺ نوں نبوت دی مہرتوں پچھانتا جیہڑی کہ اینہاں دے موڈھے دی ہڈی دے تھلے سیب دی طراں اے۔

خیر راہب نے ایس خاندان دی دعوت کیتی تے جدوں آپ اوٹھ چرا کے واپس آرہے سن تے اک بدل نے آپ ﷺ تے سایہ کیتا ہویا سی۔ جیہڑا کہ درخت دے سائے دی طراں لگ رہیا سی۔ تے فیر آپ جتھے کھانا کھان بیٹھے تے راہب نے آکھیا کہ ویکھو سایہ آپ ولے آگیا اے۔

راہب نے حضرت ابو طالب نوں آنحضرت نوں واپس لے جاون دی تاکید کیتی مبادا کہ یہودی آپ ﷺ وچ نبوت دیاں نشانیاں ویکھ کے (نعوذ باللہ) قتل نہ کر دیون چنانچہ ابو طالب آپ ﷺ نوں واپس لے آئے۔ (سیرت رسول عربی) (64)

دوجی وار حضرت خدیجہؓ دا تجارتی سامان لے کے اوہناں دے غلام میسرہ دی ہمرائی وچ شام گئے۔

شرم تے حیاء:

عبدالکریم ثمر(65) ہوراں دے کہن موجب آپ دی عمر ست ورہے سی جدوں خانہ کعبہ دیاں کندھاں ڈھہ پئیاں۔ قریش والے رل مل کے اینہاں دی مرمت تے اساری دا کم کر رہے سن۔ آپ ﷺ دی پتھر چک چک کے لیاندے سن۔ آپ ﷺ وی ایس اساری وچ شریک سن۔ آپ پتھر چک چک کے لیاندے تے فیر اوس نوں اوہدی تھاں تے لا دیندے۔ آپ جدوں پتھر چک دے تے آپ دا لک والا کپڑا اڈ جاندا۔ آپ ﷺ دے چاچا حضرت عباسؓ ایہہ سارا ماجرا ویکھ رہے سن۔ اوہناں نے آپ دا لاچا کھچ کے لاہ دتا تے آپ ﷺ ننگے ہو گئے۔ آپ ﷺ نے بڑی شرمندگی محسوس کیتی تے ایسے شرمندگی پاروں آپ بے ہوش ہو گئے۔ فیر آپ نوں کپڑا پہنایا گیا تے آپ ﷺ نوں ہوش آگیا۔

جوانی دا عالم:

آنحضور ﷺ اپنے چاچے دے سائے ہیٹھاں پرورش پا کے ہولے ہولے جوانی دی عمر نوں پہنچے۔ پر ایہہ گل یاد رکھن والی اے کہ آپ ﷺ نوں بچپن توں ای تنہائی پسند سی نہ آپ منڈ پنے وچ کھیڈے تے ناں جوان ہو کے جواناں وچ بیٹھے۔ اک واری عکاظ دے میلے

وچ گئے۔ گانا وجانا ہو رہیا سی تے آپ سوں گئے۔ جدوں کہ نال دے ساتھی گانا وجانا ویکھدے رہے۔

حربِ فجار وچ شمولیت:

اسلام دے شروع توں پہلاں عرب وچ جیہڑیاں لڑائیاں حرام مہینیاں وچ لڑئیاں جاندیاں سن اوہناں لڑائیاں نوں حروب فجار آکھیا جاندا سی۔ چوتھی تے اخیری حرب فجار وچ آنحضرت ﷺ نے وی شرکت فرمائی سی۔ ایس لڑائی دا کارن ایہہ سی کہ نعمان بن منذر شاہ حیرہ ہر سال اپنا تجارتی مال بازار عکاظ وچ ویچن لئی گھل دا سی۔ تے اشراف عرب وچوں کوئی نہ کوئی اوہدا ذمہ دار ہوندا سی۔ اوس واری جدوں اوہنے اوٹھاں تے مال لدیا تے اتفاقاً عرب دے بنی کنانہ وچوں براص تے ہوازن وچوں عروہ نال سن۔

نعمان نے آکھیا کہ ایس قافلہ نوں پناہ کون دیوے گا۔ براص بولیا کہ بنی کنانہ وچوں میں پناہ دیناں ہاں۔ تے عروہ بولیا کہ ہوازن وچوں میں پناہ دیناں ہاں۔ نعمان نے آکھیا کہ میں چاہناں واں کہ نجد تے تہامہ وچوں کوئی پناہ دیوے۔ ایہہ سن کے عروہ نے براص نوں برا بھلا آکھیا۔ ایس طراں براص نے عروہ نوں حرام مہینے وچ قتل کر دتا۔ قبیلہ ہوازن نے قصاص وچ براص نوں قتل کرن توں انکار کیتا۔ کیونکہ اوہ ہوازن دا سردار سی تے اوہ وی قریش دے کسے سردار نوں قتل کرنا چاہندے سن پر قریش نے منظور نہ کیتا۔ ایس لئی قریش، ہوازن تے کنانہ دے درمیان جنگ چھڑ گئی۔

کنانہ دا سپہ سالار اعظم حرب بن امیہ (ابو سفیان دا پیو تے امیر معاویہ دا دادا سی۔)
ہوازن دا سپہ سالار اعظم مسعود بن معتب ثقفی سی۔

ایس لڑائی وچ قریش جس طراں کہ حق تے سن تے رسول اللہ دے چاچا قریش دے علمبردار زبیر بن عبدالمطلب آپ ﷺ نوں وی نال لے گئے۔ اوس ویلے آپ ﷺ دی عمر چودہ ورہے سی۔ (سیرت رسول عربی ﷺ) (66)

آپ نے کسے تے ہتھ نہیں سی چکیا صرف تیر چک چک کے اپنے چاچیاں نوں دیندے رہے۔ اخیر وچ فریقین وچ صلح ہو گئی۔

حلف الفضول:

حلف دے معنی نیں وعدہ کرنا، ذمہ لینا۔ الفضول جمع فضل دی یعنی کہ فضل نامی شخصاں دا

حلف اٹھانا۔ (ذمہ لینا۔)

ایہہ وی اک معاہدہ اے تے ایس معاہدے دا خیال جنہاں لوکاں توں شروع وچ آیا اوہناں دے ناں وچ لفظ فضیلت دا مادہ داخل سی: (1)فضیل بن حرث (2)فضیل بن داعہ (3)مفضل (سیرت النبی ﷺ شبلی نعمانی) (67)

مولانا نور بخش توکلی (68) دے کہن موجب قبیلہ جرہم دے اوہ لوک جیہڑے کہ اوس معاہدے دے محرک بنے اوہناں ساریاں دا ناں فضل سی۔ جنہاں وچوں (1)فضل بن حارث (2)فضل بن دواعہ تے (3)فضل فضالہ سن۔

عرب دے جاہلی تے قبائلی نظام وچ جاہلانہ رسماں تے عادتاں نے سرزمین عرب دا سکون تباہ کر دتا سی۔ حجاز (جیہڑا سارے عرباں دا مذہبی مرکز سی) وی ڈاکہ زنی دیاں وارداتاں توں محفوظ نہیں رہیا سی۔ طاقتور کمزور دے مال نوں بلا تکلف ہڑپ کر جاندا۔

ایسے طراں دا اک واقعہ حلف الفضول دا کارن بنیا۔ جدوں قریش حرب فجار توں واپس آئے تے ایہہ واقعہ پیش آیا۔ شہر زبیدہ دا اک شخص اپنا مال تجارت مکہ لیایا تے عاص بن وائل سہمی نے خرید لیا پر قیمت ادا نہ کیتی۔ زبیری نے اپنے حلیفاں عبدالدار' مخزوم تے سہم بن عدی کولوں مدد منگی۔ پر اوہناں مدد دین توں انکار کر دتا۔

اوس مظلوم نے جبل ابو قبیس تے کھلو کے فریاد کیتی جنھوں قریش کعبہ سن رہے سن۔ حضرت ﷺ دے چاچا زبیرؓ بن عبدالمطلب دی تحریک اتے بنو ہاشم' زہرہ' بنو اسد بن عبدالعزیٰ سارے عبداللہ بن جدعان دے گھر اکٹھے ہوئے۔ آپس وچ اک معاہدہ طے پایا جہدے کجھ نکات تھلے دتے گئے نیں:

1- سارے ظالم دے خلاف مظلوم دی مدد کراں گے۔
2- مظالم واپس کرواں گے۔
3- کوئی ظالم مکہ وچ رہن نہ دیواں گے۔
4- مسافراں دی حفاظت کیتی جائے گی۔
5- غریباں دی مدد کیتی جاوے گی۔
6- ملک وچ امن و امان قائم رکھیا جائے گا' وغیرہ۔

ایس توں بعد سارے عاص بن وائل کول گئے تے اوہنوں مجموعی فیصلے دے سامنے جھکنا

پے گیا تے زبیری دا مال واپس کرایا۔

ایہہ معاہدہ اوس قدیم معاہدے دے مضمون دے مشابہ سی جیہڑا کہ زمانہ قدیم وچ جرہم دے ویلے مکہ وچ ہویا سی۔ جیہدا مضمون کجھ انج سی:

1- اک دوجے دی حق رسائی کراں گے۔

2- تگڑے کولوں ماڑے دا تے مسافر دا مقیم کولوں حق لے کے دیواں گے۔

تاریخ اسلام وچ ایہہ معاہدہ حلف الفضول دے ناں تو یاد کیتا جاندا اے۔

ایس معاہدے وچ آنحضرت ﷺ وی اپنے چاچے نال شریک سن۔ آپ ﷺ اپنے نبوت دے عہد وچ فرماؤندے ہوندے سن کہ ایس معاہدے دے بدلے اگر مینوں سرخ اوٹھ وی دتے جاندے تے فیر وی میں ایس نوں نہ توڑدا۔

دوجی روایت انج اے کہ آپ ﷺ فرماندے سن کہ عبداللہ بن جرعان دے گھر میں ایسے معاہدے وچ شامل سن کہ جیکر ایہدے توں غیر حاضری دے بدلے وچ مینوں سرخ رنگ دے اوٹھ وی دتے جاندے تے میں پسند نہ کردا۔ اج اسلام وچ وی اگر کوئی مظلوم یا آل حلف الفضول آکھ کے پکارے تے میں مدد کرن نوں حاضر واں۔

شام دا دوجا سفر:

پہلا سفر شام ولے آپ ﷺ نے باراں ورہیاں دی عمر وچ کیتا۔ دوجا سفر آپ نے جوانی ویلے کیتا کہ جدوں ہر نوجوان جوانی ویلے روزگار حاصل کردا اے تے آپ نے تجارت نوں شغل دے طور تے اپنایا۔ اوس ویلے آپ دی عمر مبارک پنجی ورہے سی۔ ایس عمر تک آپ دے صدق و امانت دی مشہوری دور تے نیڑے پہنچ چکی سی۔

ایتھوں تیک کہ زبان خلق نے آپ ﷺ نوں صادق تے امین دا لقب دے دتا۔ لوک عام طور تے اپنا تجارت دا مال کسے تجربہ کار تے امین دے ہتھ وچ دیندے سن۔ تے آپ ﷺ وی خوشی نال قبول کر لیندے۔ آپ دے صادق تے امین ہون دی مشہوری پاروں حضرت خدیجہ ؓ جو کہ اک معزز تے مالدار خاتون سی' آپ دے کول پیغام گھلیا کہ تسیں میرا مال تجارت شام لے جاؤ۔ جیہڑی مزدوری میں دوجیاں نوں دینی آں اوہناں توں دونی دیواں گی۔ آپ نے قبول کر لیا۔ خدمت لئی حضرت خدیجہ ؓ دا غلام میسرہ نال سی۔

شام پہنچے تے بازار بصرہ وچ راہب نسطورا ناں دی خانقاہ دے نیڑے اترے اوہ راہب

میسرہ نوں جاندا سی۔ میسرہ نوں پچھیا کہ جیہڑا ایس رکھ تھلے اتریا اے اوہ کون شخص اے؟ میسرہ نے دسیا کہ اہل حرم تے قریش وچوں اے۔ راہب نے آکھیا کہ "سوائے نبی دے ایس رکھ دے تھلے کدی کوئی نہیں اتریا۔" فیر راہب نے پچھیا کہ ایس دیاں دونواں اکھاں وچ لالی ہے؟ میسرہ نے ہاں وچ جواب دتا تے آکھیا ایہہ لالی ہمیش ای رہندی اے۔

راہب ایہہ سن کے بولیا کہ ایہہ اوہو ای آخر الانبیاء نیں۔ کاش جس ویلے ایہہ مبعوث ہون گے میں زندہ رہواں۔ تے میسرہ نوں نصیحت کیتی کہ نیک نیتی نال اینہاں دے نال رہنا۔

حضرت خدیجۃ الکبریٰ ؓ نال نکاح:

حضرت خدیجہ ؓ رسول پاک ﷺ دی پہلی بیوی نیں تے ایہہ سوانیاں وچوں سبھ توں پہلے مسلمان ہوئیاں سن۔ آپ دا تعلق بنی اسد قبیلے نال سی۔ اصلی ناں خدیجہ ؓ تے کنیت ام ہند سی۔ تے طاہرہ دے لقب نال مشہور سن۔ اینہاں دا نسب انج اے:

خدیجہ بنت خویلد بن اسد بن عبدالعزیٰ بن قصی بن کلاب بن مرہ حضرت خدیجہ دا نسب رسول پاک ﷺ دے جد اعلیٰ حضرت قصی نال ملدا اے۔ آپ ﷺ دے تے حضرت خدیجہ ؓ دے وڈ وڈیرے اک ای نیں۔

آپ ؓ بہت وڈی تاجر سن۔ آپ اپنا سامان حصہ رکھ کے کاروبار لئی گھل دیاں ہوندیاں سن۔ مولانا شبلیؒ فرماندے نیں کہ جدوں مکہ والیاں دا قافلہ تجارت لئی جاندا تے صرف اینہاں دا سامان قریش دے سامان دے برابر ہوندا سی۔ رسول پاک ﷺ وی تجارت کردے سن۔ جدوں اوہناں نے آپ دی شہرت سنی تے اوہناں نے آپ نوں سامان تجارت لے جان دی دعوت دتی۔ دعوت قبول کرن تے اوہناں نے اپنے غلام میسرہ نوں حضور دے نال گھلیا' واپسی تے اوہنے آپ نوں رسول مقبول حضرت محمد ﷺ دے حسن سلوک ولوں دسیا تے آپ اوہناں دی شرافت تے ایمانداری توں بڑیاں متاثر ہوئیاں تے نکاح دا سنیہا گھل دتا۔

آپ ﷺ نے اپنے چاچے ابوطالب نال مشورہ کیتا تے آپ ﷺ نے ہاں کر لئی۔ سید معراج جامی دے کہن موجب رسول پاک ﷺ دا حضرت خدیجہ نال نکاح جمادی الاول دی 19 تاریخ نوں پیر والے دن ہویا۔ (70) نکاح دا خطبہ حضرت ابو طالب تے خود پڑھایا سی تے پنج سو درہم حق مہر مقرر کیتا۔ (سیرت رسول عربی) (71)

نکاح ویلے حضرت خدیجہؓ دی عمر 40 سال تے رسول پاک ﷺ دی عمر 25 سال سی۔ شادی توں مگروں سارا مال و دولت آپ نے غریباں مسکیناں' حق داراں وچ ونڈ دتا تے خود کئی وار اوکھے ویلے کھجوراں یاں ستواں تے گزارا کیتا۔ شادی مگروں حضرت خدیجہؓ 25 سال آپ ﷺ دیاں مشیر تے وزیر رہیاں تے ہر اوکھے سوکھے ویلے آپ دا حوصلہ ودھایا تے چنگی صلاح دتی۔

ایہو وجہ اے کہ رسول پاک ﷺ نے حضرت عائشہؓ نوں گلاں کردیاں آکھیا خدا دی قسمے مینوں خدیجہؓ نالوں چنگی بیوی نہیں ملی۔ جیہڑی ایمان لیائی جدوں سارے مینوں جھٹلا چکے سن۔ اپنا مال دولت میرے تے قربان کیتا جدوں دوسریاں نے مینوں وانجیاں کیتا ہویا سی۔ حضرت ابراہیمؓ توں اڈ دوجی ساری اولاد آپ دے شکموں اے۔

آپ حضرت ابو طالب توں تن مہینے مگروں 65 سال دی عمر پوری کر کے فوت ہوئیاں ایس سال نوں عام الحزن یعنی غم دا سال آکھیا گیا اے۔

آپ توں اڈ رسول پاک ﷺ دے نکاح وچ آون والیاں ایہہ بیبیاں وی نیں: (شہناز کوثر) (72)

- حضرت سودہ بنت زمعہؓ
- حضرت عائشہ بنت ابوبکرؓ
- حضرت حفصہ بنت عمرؓ
- حضرت زینب بنت خزیمہؓ
- حضرت اُم سلمہؓ
- حضرت زینب بنت جحشؓ
- حضرت جویریہ بنت حارثؓ
- حضرت اُم حبیبہ بنت ابو سفیانؓ
- حضرت صفیہ بنت حیؓ
- حضرت ریحانہ بنت شمعونؓ
- حضرت میمونہ بنت حارثؓ
- حضرت ماریہ قطبیہ بنت شمعونؓ

شہناز کوثر نے اینہاں دیاں سساں دا ذکر بڑے آہر نال کیتا اے:(73)

- حضرت فامہ بنت زائدہ
- حضرت شموس بنت قیس
- حضرت اُم رومان
- حضرت زینب مظعون
- حضرت عاتکہ بنت عامہ
- حضرت امیمہ بن عبدالمطلب
- حضرت صفیہ بنت ابو العاص
- حضرت برہ بنت سموال
- حضرت اُم ریحانہ
- حضرت ہند بنت عوف

شہناز کوثر نے اینہاں سساں توں اڈ نتاں کڑمنیاں دا وی بھوگ پایا اے: اروی بنت کریز' فاطمہ بنت اسد' ہالہ بنت خویلد

رسول کریم حضرت محمد ﷺ دے تن پتر تے تن دھیاں سن:

1- حضرت ابراہیمؓ : بن قطبیہؓ
2- حضرت عبداللہؓ : بن حضرت خدیجۃ الکبریٰؓ
3- حضرت قاسمؓ : -----"-----
4- حضرت فاطمہؓ : حضرت علیؓ دی زوجہ
5- حضرت رقیہؓ : حضرت عثمان غنیؓ دی زوجہ
6- حضرت زینبؓ : -----"-----

دو بنات الرسول دے نکاح وچ آون پاروں آپ ذوالنورین اکھوائے۔

کعبے دی اُساری:

جدوں آپ دی عمر مبارک پینتی ورھے ہوئی تے کعبہ نوں نوے سرے تے اسارن دی لوڑ پے گئی۔ علامہ ارزاقی (متوفی 223ھ) نے تاریخ مکہ وچ لکھیا اے کہ حضرت ابراہیم علیہ السلام نے پتھراں نال جیہڑی اساری کیتی گئی سی (اوہدا طول و عرض پچھے حضرت اسمٰعیلؑ دے

واقعے وچ دتا گیا اے۔) اوہنوں حضرت ابراہیم تعمیر کر رہے سن۔ حضرت اسمٰعیل موڈھیاں تے پتھر چک کے لیا رہے سن۔

خانہ کعبہ دی اساری 11 واری کیتی گئی تے رسول مقبول حضرت محمد ﷺ نے ایس نوں قبلہ بنایا۔

(1)حضرت آدمؑ (2)حضرت شیثؑ (3)حضرت ابراہیمؑ (4)قوم عمالقہ (5) بنو جرہم (6)قصی بن کلاب (7)قریش جدوں حضور دی عمر 35 ورہے سی (74) (8)عبداللہ بن زبیر (9)حجاز بن یوسف (10)سلطان احمد (11)سلطان مراد

ایس قدیم گھر دی اُساری سب تو پہلاں حضرت آدم علیہ السلام تے فیر حضرت ابراہیم علیہ السلام نے کیتی۔

روایت اے کہ ایس روئے زمین تے جدوں ہرپاسے پانی ای پانی سی زمین کدھرے نظر نہیں سی اوندی۔ اوس ویلے اک تھاں تے گھمن گھیرتوں مگروں چکڑ ہو گیا تے فیرپانی دی نمی سک گئی تے انج زمین (دھرتی) بنی ایس تھاں تے فرشتیاں نے کعبے دی نیہہ رکھی۔ شاہ عبدالعزیز دہلوی دے موجب کعبہ دی اساری فرشتیاں توں وی پہلوں ہوئی سی تے فیر ایس دے اثار نظراں توں اوہلے ہو گئے۔ جدوں آدم دی زمین تے تشریف آوری ہوئی تے اوہناں نے اللہ دی بارگاہ وچ عرض کیتی کہ یا اللہ میں اسماناں توں فرشتیاں نوں سلام کردیاں ویکھدا ساں اوہ تھاں کتھے وے۔ تے رب نے حکم دتا کہ جبرائیل علیہ السلام جتھے نشان دین' تسی اوتھے اک مکان بنالوؤ تے فیر اوہدے ول مونہہ کرکے نماز پڑھیا کرو' ایہدا طواف کریا کرو۔

ایس اساری لئی سینا' زیتا' طور' حرا تے جودی پہاڑاں دے پتھر ورتے گئے۔ فیر نماز تے طواف والے حکم دی تعمیل ہوئی۔

نوح دے دور دے طوفان نے ایہہ نشان مٹا دتے تے فیر حضرت ابراہیم علیہ السلام تے اوہناں دے پتر حضرت اسمٰعیل علیہ السلام نے ایس دی اساری کیتی۔

ایس اساری ویلے حضرت جبرائیل علیہ السلام نے دو پتھراں دی نشان دہی کیتی جیہڑے جنتوں حضرت آدم لے آئے سن۔

1- حجراسود

2- مقام ابراہیم

حجرِ اسود

ایہہ کعبے دے دکھن پاسے ولے اے۔

حجر اسود:

علامہ نور بخش توکلی (75) دے کہن موجب جدوں حضرت ابراہیم مقام حجر اسود تک پہنچ گئے تے آپؑ نے حضرت اسمٰعیلؑ نوں آکھیا کہ اک پتھر لیا تاں جے میں ایہنوں نصب کر دیواں تاکہ لوک طواف ایتھوں شروع کرن۔ حضرت اسمٰعیل پتھر دی تلاش وچ گئے تے جبرائیل حجر اسود لے کے آگئے۔

حضرت ابراہیم دے زمانے وچ کعبے دا دروازہ زمین دے برابر سی پر چوکھٹ نال بازو تے نال کواڑ سن۔ حضرت ابراہیم توں بعد عمالقہ' جرہم تے قصی نے اپنے اپنے ویلیاں وچ ایہدی تجدید کیتی۔

رسول اللہ ﷺ دی حدیث اے کہ رب العزت نے ساریاں روحاں کولوں اپنی ربوبیت دا اقرار کروایا تے ایس پتھر وچ محفوظ کر لیا۔ تے ایہہ پتھر روز محشر نوں بول کے گواہی دیوے گا کہ فلانے فلانے شخص نے کعبہ شریف دا طواف کیتا تے مینوں چمیا۔

ترمذی شریف (76) وچ اوندا اے کہ جدوں ایہہ پتھر جنتوں آیا سی اوددوں ایہدا رنگ سفید سی تے لاٹاں ماردا سی۔

پر ایس ویلے ایہدا رنگ کالا دسیا جاندا اے کہ اک وار ایہہ ٹوٹے ٹوٹے ہو گیا سی تے حاکم وقت نے ایس نوں چاندی وچ مڑھا دتا فیر نویں صدی وچ عراق دے قرامطی حکمران مہدی ایس نوں اکھاڑ کے لے گیا۔ جیہڑا 24 سال بعد دوبارہ ایس تھاں تے جڑیا گیا۔

سامان تعمیر:

اتفاق نال اک رومی تاجر باقوم دا جہاز ساحل جدہ دے کنارے نال ٹکرا کے ٹٹ گیا۔ باقوم راج تے ترکھان وی سی۔ ولید بن مغیرہ نے دوجے قریشی سرداراں نال جا کے جہاز دے تختے چھت لئی خرید لئے تے باقوم نوں وی تعمیر لئی نال لے آندا۔ قریش دے ہر قبیلے نے پتھر ڈھونے شروع کر دتے۔ دو دو مرد مل کے اپنے موہڈیاں تے پتھر چک کے لیاندے۔ حضرت محمد ﷺ اس کم وچ اپنے چاچے عباسؓ نال شریک سن۔ تے کوہ صفاء کولوں اجیاء توں پتھر لیا رہے سن۔

جدوں سارا سامان تیار ہو گیا تے ابو وہب بن مخزومی تے عروہ بن عائذ مخزومی دے

مشورے نال قریش دے چاراں قبیلیاں نے تعمیر واسطے چاروں پاسے آپو وچ ونڈ لئے۔

ابو وہب حضرت ﷺ دے والد ماجد (عبداللہ) دا ماموں سی۔ اوس نے قریش نوں آکھیا سی تعمیر کعبہ وچ صرف حلال دی کمائی لائی جائے۔

کعبہ دی عمارت صرف بندے دے قد جنی اچی سی۔ کندھاں اتے چھت نہیں سی۔ جس طراں اج کل عید گاہواں نیں۔ عمارت کعبہ نیویں تھاں وچ واقع سی تے وادی مکہ دیاں روواں دا پانی حرم وچ آجاندا سی۔ ایس پانی دی روک تھام لئی اپر لے حصے تے بند وی بنوایا گیا پر اوہ ٹٹ جاندا سی۔

اک وار زوردار طوفان نال کعبہ شریف دیاں کندھاں ڈھیہ پئیاں تے اینہاں دی مرمت ضروری ہو گئی۔ جدوں مرمت پوری ہو گئی تے حجر اسود دے جڑن ویلے رپھڑ پے گیا۔ ایسے افراتفری وچ چار دن لنگھ گئے۔ تلواراں تک نوبت آگئی۔ بنو عبدالدار تے بنو عدی بن کعب نے ایہدے تے جان دین دی قسم کھان لئی دستور دے مطابق پیالے وچ لہو بھر کے اپنی انگلیاں ڈوب کے چٹ لیاں۔ پنجویں دن ابو امیہ بن مغیرہ مخزومی (حضرت ام المومنین ام سلمہؓ دے والد) سب توں معمر سن' نے فیصلہ دتا کہ کل سویرے جو سبھناں توں پہلے کعبہ شریف وچ داخل ہووے گا اوہ ثالث منیا جاوے گا۔ سب نوں ایہہ رائے پسند آگئی۔ اگلے دن سبھ توں پہلے آقائے نامدار رسول پاک ﷺ کعبہ شریف وچ داخل ہوئے تے سارے قبیلیاں وچ خوشی دی لہر دوڑ گئی۔ سارے آپ نوں الامین پکار اٹھے تے آپ دی ثالثی تے راضی ہو گئے۔ اوس ویلے آپ ﷺ دی عمر صرف 35 ورھے سی۔ آپ نے اک تاریخ ساز فیصلہ فرمایا۔ آپ نے پتھر اک چادر وچ رکھ کے چاراں قبیلیاں دے سرداراں نوں ایس چادر دے کونے پھڑا دتے تے اوہناں نوں چادر دے کونے چکن نوں آکھیا۔ جدوں ایہہ پتھر جڑن والے تھاں دے لاگے پہنچیا تے آپ نے اپنے مبارک ہتھاں نال ایہہ پتھر چک کے اصل جگہ تے جڑ دتا۔ تے ہن توڑی اوتھے ای جڑیا اے۔ آپ دے ایس فیصلے نوں ساریاں نے صلاحیا تے انج آپ دی حکمت عملی نال عرب شریف ہوندی ہوندی اک لڑائی توں بچ گیا۔

خلیلؑ دی بنتر وچ کجھ تبدیلیاں لیایاں گئیاں:

ارتفاع 9 گز دی بجائے 18 گز کر دتا گیا۔

تعمیر لئی مزید حلال نفقہ ملان نہ ملیا تے ایس لئی خلیلؑ دی بنتر وچوں مغرب دے پاسے دا

کجھ حصہ چھڈ دتا گیا۔ اوہدے دوالے چار دیواری کھچ دتی کہ موقع ملن تے کعبہ دے اندر کر لواں گے۔ ایس حصے نوں حجریاں حطیم آکھدے سن۔

خلیلؑ دی بنتر وچ کعبہ دا دروازہ زمین دے برابر سی پر اوس ویلے اچا کر دتا گیا تاں جے لوڑیدا شخص ای اندر جا سکے۔

نبوت دے عہد وچ حضرت ﷺ نے حجر اسود نوں عمارت دے اندر کرن دا ارادہ ایس واسطے نہ کیتا کہ قریش نویں نویں مسلمان نیں تے جھگڑا نہ اٹھ پوے تے بدظن ہو کے اسلام توں پھر نہ جاون۔

مقام ابراہیم:

حضرت آدم علیہ السلام نال جنتوں آون والا ایہہ دوجا پتھر اے جیہدے ولوں قرآن مجید نے مقام ابراہیم و مصلیٰ دے لفظ ورتے نیں۔ خانہ کعبہ دی اساری ویلے حضرت ابراہیمؑ نے ایہدے کولوں گواہ دا کم لیا سی۔ ایس پتھرا تے حضرت ابراہیم دے پیراں دے نشان موجود نیں۔ ایہہ پتھر مسجد حرام وچ شیشے وچ سجایا گیا اے عقیدت مند ایس دی زیارت کردے نیں تے ایتھے نفل وی پڑھدے نیں۔

اچھیاں عادتاں

آپ دیاں عادتاں بچپن توں ای بڑیاں سلجھیاں، ستھریاں تے سلکھنیاں سن۔ حلیمہ سعدیہؓ ہمیشہ آپ دیاں چنگیاں عادتاں پاروں آپ ﷺ نوں اپنی اولاد توں ودھ پیار دیندیاں سن۔

بچپن وچ آپ پرورش دی خاطر کئی ہتھاں وچ گئے پر مجال اے جے کدی کسے نوں شکایت دا موقعہ ملیا ہووے، بھانویں حلیمہ سعدیہؓ ہووے تے بھانویں دادا یاں چاچا کسے نوں وی آپ ﷺ کولوں کدی کوئی شکوہ نہ ہویا۔ اینہاں ستھریاں عادتاں پاروں آپ سبھ توں ودھ پیارے متھے جاندے سن۔

ایہہ گل ثابت اے کہ آپ بچپن تے جوانی وچ وی جدوں پیغمبری دے اعلان توں پہلے شرک دیاں رسماں توں ہمیش بچے رہے۔ اک واری عکاظ دے میلے تے گئے جتھے راگ و رنگ دی محفل لگی ہوئی سی۔ دوجے ساتھی ویکھ رہے سن تے آپ ﷺ نوں نیند آگئی۔

بتاں دا چڑھاوا:

آپ ﷺ نے بتاں دے ناں دی نذر کدی نہیں سی کھادی۔ اک واری قریش نے آپ دے اگے کھانا لیا کے رکھیا۔ ایہہ کھانا بتاں دے چڑھاوے دا سی۔ ذبح کیتا ہویا جانور کسے بت دے ناں دا سی۔ آپ نے کھان توں انکار کر دتا۔

ایہہ گل وی ثابت اے کہ آنحضرت ﷺ نے نبوت توں کدھرے پہلوں ہوش سنبھالدیاں ای بت پرستی دی نندیا شروع کر دتی سی تے اپنے مَن والے لوکاں نوں ایہدے توں روکدے سن۔ (سیرت النبی) (77)

خاص لوک:

انگریزی مقولہ اے:

A man is known by the company he keeps.

"آدمی اپنے یارانے توں پچھانیا جاندا اے۔"

نبوت توں پہلوں جیہڑے لوک آپ دے خاص دوست سن سارے دے سارے بڑے پاک اخلاق، اُچے رتبے تے اچے درجے دے سن۔

-1 اینہاں ساریاں وچوں حضرت صدیق اکبر سن جیہڑے بچپن توں آپ ﷺ دے سنگی سن۔

-2 حضرت خدیجہؓ دے پچیرے بھراء حکیم بن حزام جیہڑے قریش دے معزز رئیس سن خاص دوستاں وچوں سن۔ حرم دا منصب رفادۃ ایہدے ہتھ وچ سی۔ دارالندوۃ دے وی مالک سن۔ جیہڑی اسلام توں بعد امیر معاویہ دے ہتھ اک لکھ دے بدلے ویچ دتی۔ تے ایہہ ساری رقم خیرات کر دتی۔ آنحضرت ﷺ توں پنج ورہے وڈے سن۔ ہجرت دے اٹھویں سال توں بعد مسلمان ہوئے۔

-3 حضرت ضماد بن ثعلبہ جیہڑے کہ قبیلہ ازد وچوں سن، دور جاہلیت وچ طبابت تے جراحی دا پیشہ کر دے سن۔ خاص دوستاں وچ گنے جاندے۔ آپ نبوت دے زمانے وچ مکہ آئے تے دیکھیا کہ آنحضرت ﷺ رستہ وچ جا رہے نیں تے منڈیاں دی ٹولی پچھے لگی ہوئی اے۔ آنحضرت ﷺ کول آئے تے آکھن لگے۔ "محمد ﷺ! میں جنون دا علاج کر سکنا واں۔" آپ نے حمد و ثناء توں بعد کجھ اثر انگیز جملے پڑھے تے

ضمادؓ مسلمان ہو گئے۔ آنحضرتؐ دلے تجارت دے شریکاں دیاں شہادتاں توں جیہڑیاں حدیثاں تے تاریخی واقعات دا ذکر ملدا اے اوہناں توں واضح ہو جاندا اے کہ آپ کس دیانت تے راست بازی نال اپنے کاروبار نوں سرانجام دیندے سن۔

اک تاجر دیاں اخلاقی خوبیاں وچوں سبھ توں ودھ ایہو سی کہ اوہ وعدے دا پکا ہووے تے جیہڑا عہد کر لوے اوس توں کدی نہ پھرے۔ (78) تے نبوت دے منصب توں پہلاں ای مکے دا تاجر امین ﷺ تے صادق ایس اخلاق نظیر دا بہترین نمونہ سی۔ حضرت عبداللہ بن ابی الحمساء اک صحابیؓ دسدے نیں کہ بعثت توں پہلے میں آنحضرت ﷺ کولوں خرید و فروخت دا کوئی معاملہ کیتا سی۔ کجھ ہو گیا تے کجھ اجے رہندا سی۔ میں وعدہ کیتا کہ فیر آواں گا۔ اتفاق نال تن دن تک مینوں اپنا وعدہ یاد نہ آیا۔ تیجے دن جدوں میں وعدہ گاہ پہنچیا تے آنحضرت ﷺ نوں اوسے تھاں تے انتظار کردیاں ہویاں پایا۔ ایس وعدہ خلافی اتے آپ ﷺ دے متھے تے ذرا وی وٹ نہ آیا۔ صرف اینہاں آکھیا کہ "تو مینوں زحمت دتی اے۔ میں ایسے تھاں تے تناں دناں توں واں۔"

نبوت توں پہلوں جیناں لوکاں دا آپ نال واسطہ سی۔ اوہ ایس گل دی شہادت دیندے سن کہ آپ ﷺ ویہار دے کھرے سن۔ صائب ناں دا اک صحابی جدوں مسلمان ہو کے خدمت اقدس وچ حاضر ہویا تے لوکاں نے اوہدی تعریف کیتی۔ آنحضرت ﷺ نے فرمایا:

"میں اینہوں تہاڈے نالوں ودھ جانناواں۔"

صائبؓ نے آکھیا:

"تہاڈے اتے میرے ماں باپ قربان' تسی میرے نال تجارت وچ شریک سو پر ہمیش معاملہ صاف رکھیا۔"

قیسؓ بن صائب مخزومی اک ہور صحابیؓ وی آپ دے نال تجارت وچ شریک سن۔ اوہ وی اینہاں لفظاں وچ آپ ﷺ دے سوہنے لین دین دی تعریف کردے سن۔ (سیرت النبی) (79)

مکدی گل ایہہ پئی پینتی (35) ورہیاں تیک اپڑدیاں اپڑدیاں آپ ﷺ دے سوہنے لین دین' سچل ویہار' سچائی تے دیانتداری تے پاک اخلاق دی عام شہرت ہو چکی سی۔ ایتھوں تیک کہ زبان خلق نے آپ نوں صادق تے امین دا لقب دے دتا۔

ہوندا ذی کیوں نہ آخر ایہہ ہوون والا نبی سی تے نبی تے جمدیاں ای ستھرے وصفاں دا مالک ہوندا اے۔

نبوت:

بعثت توں پہلاں حضور ﷺ نے مکے والیاں کولوں اپنی صداقت تے امانت دا لوہا منوا لیا سی۔

آپ بہت ای زیادہ خدا ترس' فیاض' شجاع' متین تے باحیاء انسان سن۔ آپ ﷺ دی سیرت بداخلاقی دے ہر داغ توں پاک سی۔ آپ اوہ ساریاں تھاواں تے جاون توں پرہیز کردے سن جتھے فاحشہ پن ہوندا سی۔

میلے ٹھیلے جتھے بریاں حرکتاں ہوندیاں سن۔ آپ نوں بالکل ناپسند سن۔ آپ نوں شرک توں سخت نفرت سی کسے بت دے سامنے سجدہ ریز ہونا تے کجا آپ ﷺ کوئی ایسا کھانا وی تناول نہیں سن فرماندے جیہڑا کسے بت دے آستانے تے چڑھاوے دے طور تے پیش کیتا جاندا سی۔ حقیقت ایہہ وے کہ بے داغ کردار دی مالک ایس ہستی دی شہرت ایہہ سی کہ لوک آکھدے ہوندے سن کہ جیکر کسے نے کوئی صالح نوجوان ویکھنا اے تے اوہ ابن عبداللہ نوں ویکھے۔

"اللہ تعالیٰ نے آپ دی نبوت توں پہلاں چالی ورہیاں دی حیاتی نوں قرآن پاک دے وچ چیلنج دے طور تے پیش کیتا اے۔" (سورہ یونس آیت 16) (80)

قصے کہانیاں دیاں مجلساں وچ وی آپ ﷺ شامل نئیں سن ہوندے۔ بچپن وچ اک واری آنحضرت نے شامل ہون دی کوشش کیتی اتفاق نال رستے وچ دیاہ دا کوئی جلسہ سی۔ ویکھن لگ پئے اوتھے ای نیند آ گئی۔ اکھ کھلی تے صبح ہو چکی سی' دوجی واری فیر ایس طراں ای ہویا۔

چالی ورہیاں دی مدت وچ آپ ﷺ نے دو واری ایس طراں دا ارادہ کیتا تے دونویں واری توفیق الٰہی نے بچا لیا کہ -- تیری شان اینہاں شغلاں توں بالاتر اے۔

آپ ﷺ ویہتیاں ورہیاں دے سن جدوں آپ دے سبھا وچ تبدیلی آونی شروع ہوئی۔ آپ دا دل اُچاٹ رہن لگ پیا۔ ساری ساری رات جاگدیاں لنگھ جاندی۔ ایس دوران قدرت نے کیہاں امتحاناں وچوں گزاریا۔ جنہاں وچوں آپ کامیاب ہوئے تے وحی دے جھاو

ہو سکے۔

غار حرا:

مکہ معظمہ توں تن میل دے فاصلے تے ایک غار سی جہدا ناں حرا اے' مکے توں جاندیاں ہوئیاں کھبے پاسے ول اے۔

مکہ شریف دے دکھن وَلے عرفان جان والی سڑک دے کنڈے تے کوہ نور دے سرے تے غار اے۔ ایہہ پہاڑ اپنی بنتر دی وجہ نال بڑا ڈراؤنا اے۔ نبوت توں پہلاں آپ رمضان دا مہینہ ایسے غار وچ عبادت نال گزار دے سن۔ واپس اوندے تے گھر پہنچن توں پہلے کعبے دا طواف کردے۔ ایہہ غار 10 فٹ لمی چوڑی دسی جاندی اے۔ ایہدے وچ اک بندہ کھلو سکدا اے۔ ایہدے وچ داخل ہون دا راہ انج دی شکل دا اے "^" ایہہ اوہو جگہ اے جتھے آقائے نامدار حضرت محمد ﷺ نوں نبوت تے رسالت نصب ہوئی۔ ویکھیاں انج لگدا اے جیویں اینہاں پتھراں دی جرٔت انساناں نہیں سگوں فرشتیاں کیتی اے۔

آپ کئی مہینے اوتھے جا کے قیام فرماندے۔ (تے ذکر و فکر وچ مشغول رہندے) چند راتاں دا کھانا نال لے جاندے۔ اوہ مک جاندا تے گھر آجاندے۔ فیر ایسے طراں ہور کھانا لے کے حراء وچ بہہ جاندے تے ذکر و فکر وچ مشغول رہندے۔ (سیرۃ رسول عربی) (82)

صحیح بخاری وچ اے کہ غار حرا وچ آپ تحنث یعنی عبادت کردے سن۔ ایہہ عبادت کیہ سی؟ عینی شرح بخاری وچ اے کہ ایہہ سوال کیتا گیا کہ

"آپ ﷺ دی عبادت کی سی؟" جواب ملیا کہ "غور و فکر و عبرت پذیری۔"

ایہہ اوہو عبادت سی جیہڑی آپ ﷺ دے دادا ابراہیمؑ نے نبوت توں پہلوں کیتی سی۔ ستاریاں نوں ویکھیا تے چونکہ تجلی دی جھلک سی' دھوکا ہویا۔ چن نکلیا تے ہور وی شبہ ہویا۔ سورج تے ایہدوں ودھ پر جدوں اکھاں توں لک گئے تے بے ساختہ پکار اٹھے:

"میں فانی چیزاں نوں نہیں چاہندا۔ میں اپنا منہ اوہدے ول کرنا واں جنھے زمین تے اسمان نوں پیدا کیتا۔" (سورہ انعام 9 از سیرت النبی شبلی نعمانی) (83)

وحی

جدوں آپ ﷺ دی عمر شریف چالی وریاں دی ہوئی' آپ ﷺ دی سوچ تے فکر وچ یکیائی تے مطابقت آگئی تے اللہ تعالیٰ نے آپ ﷺ نوں نبوت دے بلند رتبے توں سرفراز فرمایا۔

وحی دی ابتداء رویائے صادقہ (سچیاں خواباں) توں ہوئی۔ جو کجھ آپ ﷺ رات نوں خواب وچ ویکھدے تے بالکل اوہو ای ظہور وچ آجاندا۔ چھ مہینے ایسے طراں لنگھ گئے۔
(سیرت رسول عربی) (84)

پہلی وحی:

12 فروری 610ء نوں حضرت جبریلؑ فرشتہ پہلی وار نبی آخر الزمان حضرت ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہویا تے آپ ﷺ نوں رب دا نبی ہون دی خبر دتی۔

حضرت جبریل نے پیاری تے مٹھی واج راہیں آکھیا اقراء "پڑھ" آپ ﷺ نے فرمایا ما انا بقاری "میں پڑھیا ہویا نہیں" آپ ﷺ دا بیان اے کہ ایسے فرشتے نے مینوں پھڑ کے سینے نال لایا تے فیر آکھیا اقراء میں آکھیا ما انا بقاری فیر اوس نے مینوں تیجی وار پھڑ کے گھٹ کے سینے نال لایا تے فیر اوس نے مینوں چھڈ دتا تے آکھیا۔

فرشتے نے آپ نوں چھاتی نال لا کے تن وار گھٹیا تے فیر آپ نے قرآن دیاں پنج ایتاں پڑھ لئیاں۔ اوہ ایتاں ایہہ سن:

اقراء باسم ربك الذی خلقO خلق الانسان من علقO اقراء و ربك الاكرمO الذی علم بالقلمO علم الانسان مالم يعلمO (سورہ اقراء) (85)

"پڑھ اپنے رب دے ناں توں جنھے پیدا کیتا۔ پیدا کیتا انسان نوں جمے ہوئے خون نال۔ پڑھ تے تیرا رب بڑا کرم کرن والا اے۔ سکھایا انسان نوں اوہ کجھ جیہڑا کہ آدمی نہیں سی جاندا۔"

آپ گھر تشریف لیائے تے جلال الٰہی نال بھرے ہوئے تے پسینے نال تر سن۔ جسم بوجھل سی تے کنبنی دا عالم سی۔ آپ ﷺ نے اپنی زوجہ محترمہ حضرت خدیجہؓ نوں فرمایا کہ میرے اُتے کپڑا پا دیو۔ کجھ دیر ایس طراں لنگھ گئی۔ تے کجھ سکون ہویا تے آپ ﷺ نے ساری

حقیقت حضرت خدیجہ ؓ نوں آکھ سنائی۔ (سیرت رسول عربی) (86)

حضرت خدیجہ ؓ نے آکھیا کہ تسی یتیماں دی دستگیری' ضرورت منداں دیاں حاجتاں پوریاں کر دے او۔ خدا تہانوں اس طراں نہیں چھڈے گا۔

فیر ہور تسلی لئی اپنے چاچے دے پتر بھراء ورقہ بن نوفل کول لے گئیاں اوہ عبرانی زبان جاندے سن تے توریت تے انجیل دے ماہر سن۔ اوس نے آپ ﷺ دے سرنوں چمیا تے آکھیا کہ اے اوہو ای ناموس اکبر اے جیہڑا حضرت موسیٰ ؑ تے عیسیٰ ؑ دے اتے آندا رہیا اے۔ اوس نے آکھیا کہ بھتیجے! کاش میں اوس ویلے تک زندہ رہندا جدوں تیری قوم تینوں مکہ چوں کڈھ دیوے گی تے میں تیرا ساتھ دیندا۔

تاریخ طبری (87) وچ اے کہ ایس توں بعد کجھ دیر وحی رک گئی۔ تے آنحضرت ﷺ پہاڑ دی ٹیسی تے چڑھ جاندے سن کہ خود نوں ڈیگ دین۔ اوسے ویلے جبرئیل ؑ نظر آجاندے تے آکھدے' اے محمد (ﷺ) تسی واقعی خدا دے پیغمبر او۔)

فتوۃ الوحی:

ایس واقعہ دے بعد چھ ماہ تک وحی رکی رہی۔ اینہاں دناں نوں فتوۃ الوحی "وقفہ وحی" زمانہ آکھیا جاندا اے۔

ایہہ ایس لئی وحی ضروری سی کہ آپ ﷺ دا شوق تے اشتیاق ودھے تے فیر ایس بھارے بھار دی ذمہ داری نوں چکن دا دلوں تہیہ کرلوو۔

دو.جی وحی دا نزول:

اللہ تعالیٰ نے آنحضرت نوں ایس بار گراں لئی ایس حد تک تیار کیتا سی کہ جس عرصے وچ وحی نہ اوندی تے آپ ﷺ اداس تے پریشان رہندے۔

اک دن آپ ﷺ کدھرے جا رہے سن کہ اتوں اک ندا آئی۔ آپ ﷺ نے دھیان اتے کرکے ویکھیا تے اوہو فرشتہ جیہڑا پہلے غار حرا وچ آیا سی' زمین تے اسمان دے وچکار کرسی تے بیٹھا ہویا سی۔

آپ ﷺ تے عجیب جیہی کیفیت طاری ہوئی تے آپ ﷺ گھر واپس مڑے تے حضرت خدیجہ ؓ نوں فرمایا کہ وثرونی وثرونی "مینوں چادر اوڑھا دو" چادر اوڑھا دتی گئی تے فیر ایہہ آئتاں دا نزول ہویا۔

یا ایھا المدثر O قم فانذر رہ و ربك فكبر O و ثیابك فطھر O والرجز فا اھجر (المدثر 1-5) (88)

"اے چادر لین والے' اُٹھ تے لوکاں نوں ڈرا تے اپنے رب دی وڈیائی دس۔ تے اپنے لیڑے پاک رکھ تے پلیدی تے گند توں دور رہ۔"

اسلام دی خفیہ دعوت:

دوجی وحی توں بعد آپ ﷺ تے وحیاں دا سلسلہ چالو ہو گیا۔ پہلی وحی وچ آپ ﷺ نوں رسالت دے وڈے عہدے توں اگاہ کیتا گیا سی۔ تے دوجی وحی وچ آپ ﷺ نوں تبلیغ تے ہدایت دا حکم دتا گیا۔ حضرت جبرئیلؑ نے آپ نوں وضو تے نماز دا طریقہ سکھا دتا۔ فجر تے عصر دی دو رکعت نماز فرض ہو گئی۔ (طبری تے ابن کثیر) (89)

یعنی کہ قم فانذر آپ اتے عذاب الٰہی توں ڈرانا تے دعوت الی اللہ فرض ہو چکی سی مگر اعلان دعوت دا حکم نہیں سی آیا۔ (سیرت رسول) (90)

آنحضرت ﷺ نے جدوں فرض نبوت ادا کرنا چاہیا تے سخت مشکلاں راہ وچ کھڑیاں سن۔ جے کر آپ ﷺ دا فرض اینہاں ای ہوندا کہ مسیحؑ دی طراں صرف تبلیغ تے دعوت تے بس کیتا جاوے یاں حضرت موسیٰ کلیمؑ دی طراں اپنی قوم نوں لے کے مصروں نکل جان تے کوئی مشکل نہیں سی۔ پر خاتم الانبیاء دا کم خود سلامت رہ کے نہ صرف عرب سگوں سارے جہان (بتاں تے شرک دی مخالفت کردیاں ہوئیاں) نوں منور کر دینا سی۔

ایس واسطے بڑی تدبیر تے ہولی ہولی کم کرن دی ٹور سی۔ سب توں پہلا مرحلہ ایہہ سی کہ ایس حق دی آواز کس دے سامنے پیش کیتی جاوے۔ ایس واسطے صرف اوہو لوک ہو سکدے سن جیہڑے بچپن توں لے کے ہن تیک کسے نہ کسے طراں آپ ﷺ دی صحبت وچ رہ چکے ہون تے آپ ﷺ دیاں عادتاں نوں جاندے ہون۔ ایس مقصد لئی آپ ﷺ نے اپنے نیڑے عزیز تے دوست چنے۔ اینہاں لوکاں وچ:

1- حضرت خدیجہؓ آپ ﷺ دی زوجہ محترمہ۔
2- حضرت علیؓ جیہڑے آپ ﷺ دی گودی وچ پلے سن۔
3- زیدؓ جیہڑے آپ ﷺ دے آزاد کیتے غلام تے خاص بندے سن۔
4- حضرت ابوبکرؓ جیہڑے کہ بچن دے دوست تے چالی ورہیاں توں خدمت دے فیض

پاون والے سن۔

پہلے مسلمان:

- سب توں پہلے آپ ﷺ نے حضرت خدیجہ ؓ نوں پیغام سنایا۔ اوہ تے سنن توں پہلے ای مومنہ سن۔ (سیرت النبی) (91)
یعنی عورتاں وچوں سب توں پہلے حضرت خدیجہ ؓ مسلمان ہوئیاں۔
- مرداں وچوں آپ ﷺ دے سنگی تے محرم راز حضرت ابوبکر صدیق ؓ اسلام لیائے۔
- آزاد کردہ غلاماں وچوں حضرت زید بن حارثہ ؓ۔
- غلاماں وچوں حضرت بلال ؓ تے جیہڑے کہ ابرہہ دے حملے ویلے بادشاہ حبشہ دی بھنیویں (جیہڑی ایتھے رہ گئی سی) دا ویاہ حبشی غلام رباح نال ہویا۔
- بالاں وچوں آپ دے چچیرے بھراء حضرت علی ؓ ایمان لیائے سن۔

حضرت ابوبکر ؓ بڑے مالدار تے چنگے مشیر سن۔ ابن سعد نے لکھیا اے کہ جدوں آپ ؓ ایمان لیائے تے آپ ﷺ کول چالی ہزار درہم سن۔ دولت' نیکی تے پرہیزگاری دی وجہ پاروں آپ ؓ دا مکے وچ بڑا اثر سی۔ شہر دے معزز آپ ؓ کولوں مشورے لیندے سن۔ (سیرت النبی) (92) آپ ؓ نے مسلمان ہندویاں ای تبلیغ شروع کر دتی تے عشرہ مبشرہ وچوں پنج حضرات (1)حضرت عثمان غنی ؓ (2)سعد بن ابی وقاص ؓ فاتح ایران (3)طلحہ بن عبیداللہ ؓ (4)عبد الرحمٰن بن عوف ؓ (5)زبیر بن الصواح ؓ --- آپ دی کوشش نال مسلمان ہوئے۔ (سیرت رسول عربی) (93) اینہاں توں بعد---

- سعید بن زید ؓ
- حضرت ابوذر غفاری ؓ نے آنحضرت ؓ دے دست مبارک تے بیعت کیتی۔ (البدایہ والنہایہ' ابن کثیر) (94)
- ارقم ؓ بن ابی ارقم
- عبداللہ ؓ بن مسعود
- عثمان ؓ بن مطعون
- ابو عبیدہ ؓ بن الجراح
- عبید ؓ بن حارث

- حصینؓ والد عمران بن حصین
- عمارؓ بن یاسر
- خبابؓ بن الارت
- خالدؓ بن سعید بن العاص
- صہیب رومیؓ

ایہہ سارے سابقین اولین دے زمرے وچ شامل ہوئے۔

عورتاں وچوں۔۔۔

- فاطمہؓ بنت خطاب ہمشیرہ عمر فاروقؓ
- اسماءؓ بنت ابی بکرؓ
- اسماءؓ بنت سلامہؓ
- تمیمہؓ
- اسماءؓ بنت عمیس خثعمیہ
- فاطمہؓ بنت المجلل قرشیہ عامریہ
- فکیہؓ بنت یسار
- رملہ بنت ابی عوف
- امینہؓ بنت خلف خزاعیہ (علیہم اجمعین)

ایہہ ساریاں سابقات الی الاسلام وچوں نیں۔ (سیرت رسول عربی) (95)

عبادت دا طریقہ:

ایہہ سب کجھ چوری چھپے ہوندا سی۔ احتیاط کیتی جاندی سی کہ محرمات خاص توں اڈ کسے نوں پتہ نہ لگے۔

جدوں نماز دا ویلا آوندا تے آنحضرت ﷺ کسے پہاڑ دی گھاٹی وچ چلے جاندے تے اوتھے اکٹھے نماز ادا کردے۔

ابن الاثیر دا بیان اے کہ چاشت دی نماز آپ ﷺ حرم وچ ای ادا کردے سن۔ کیونکہ ایہہ نماز قریش دے مذہب وچ وی جائز سی۔

اک واری آپ ﷺ [illegible] حضرت علیؓ [illegible] نال کسے [illegible] ے وچ نماز پڑھدے پئے سن' اتفاق

نال آپ ﷺ دا چاچا تے علیؓ دا پیو کدھروں آ گیا۔ اوہنوں ایس جدید طریقہ نماز تے بڑی حیرانی ہوئی۔ کھلو کے ویکھدے رہے۔ نماز توں بعد پچھیا کہ ایہہ کیہڑا دین اے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ساڈے دادا ابراہیم دا ایہو ای دین اے۔"

ابو طالب نے آکھیا: "میں ایہنوں اختیار تے نہیں کر سکدا پر تہانوں اجازت اے۔ تے کوئی شخص تہاڈے لئی ڈک نہیں پا سکے گا۔" (سیرت النبی) (96)

دار ارقم وچ نماز:

نماز وی شعاب (گھاٹیاں) وچ لک کے نماز پڑھدے سن۔ اک دن حضرت سعد بن ابی وقاصؓ تے کجھ اصحاب مکے دے کسے شعب وچ نماز پڑھدے سن کہ مشرکاں نے اس فعل نوں برا آکھیا۔ ایس طراں دوناں وچ لڑائی ہو گئی۔ حضرت سعد نے اوٹھ دے تالو دی ہڈی اوہناں نابکاراں وچوں کسے اک نوں ماری تے سر پاڑ دتا۔ ایہدے توں بعد آنحضرت ﷺ تے آپ دے اصحاب' دار ارقم وچ (جیہڑا کہ کوہ صفاء تے سی) تے نماز پڑھاندے سن۔

اسلام دی عام دعوت:

سرور کائنات ﷺ دی بعثت جنہاں مقصداں واسطے عالم وجود وچ آئی سی۔ اوہ گنتی دے لوکاں دے مسلمان ہو جاون تے پورے نہیں سن ہوندے۔ خفیہ تبلیغ دا مقصد اپنے اردگرد کجھ ساتھی پیدا کرنا سی۔

تے ایہہ ای مقصد سی کہ ایس واسطے آپ نے تن سال تک خفیہ تبلیغ کیتی تے ایہدوں بعد آپ ﷺ نوں اللہ تعالیٰ نے ایس ایت دے ذریعے (ترجمہ) "جس امر دا تہانوں حکم دتا گیا اے اوہنوں کھول کے دس دے تے مشرکاں توں دور رہ۔"

(ترجمہ) "تے ڈرا اپنے نزدیک والیاں نوں۔" (الشعراء 214) (97)

اپنے عزیز و اقارب تے رشتہ داراں نوں تبلیغ دا حکم دتا۔ ایس توں بعد آپ ﷺ نوں حکم ہویا کہ فاصدع بما تومر و اعرض عن المشرکین O (سورہ حجر 94) (98)

(ترجمہ) "پس توں کھول کے بیان کر دے جیہڑا تینوں حکم دتا جاندا اے۔ تے مشرکاں توں کنارہ کر لے۔"

ایس آیت نازل ہون تے آپ نے اعلانیہ تبلیغ شروع کیتی تے نال ای پہلاں رشتے داراں نوں عذاب توں ڈرن دا حکم دتا گیا۔

رشتے داراں نوں تبلیغ:

خفیہ تبلیغ دا سلسلہ تن ورہے تک جاری رہن توں بعد آپ ﷺ نوں حکم ہویا کہ اپنے نگدے رشتے داراں تے یاراں بیلیاں نوں تبلیغ کر۔

وانذر عشیرتک الاقربین (شعراء) (99)

(ترجمہ) "تے ڈرا اپنے نیڑے دے رشتے والیاں نوں۔"

ایہدے توں آپ ﷺ نے اپنے قریشی رشتے دار تے خاندان والے تصور کیتے تے آپ ﷺ نے کوہ صفاء تے (اوس ویلے دے دستور موجب) چڑھ کے قبیلہ قریش دے بطون نوں پکاریا۔ یا بنی فہر' یا بنی عدی! ایتھوں تیک کہ سب لوک جمع ہو گئے۔ جیہڑا خود آ نہیں سکدا سی اوہنے اپنے ولوں کسے ہور نوں بھیج دتا تاکہ ویکھے کہ ایہہ پکار کیسی اے۔ ابولہب تے قریش آگئے تے آپ ﷺ نے فرمایا:

"جے میں تہانوں کہواں کہ مکہ دی وادی دے پچھوں اک سواراں دا ٹولہ تہانوں کچلنا تے لٹنا چاہندا اے۔ تے کیہ تہانوں یقین آجائے گا؟" اوہ بولے۔ "ہاں' کیونکہ اساں تہانوں سچ بولدیاں ای ویکھیا اے۔" آپ نے فرمایا کہ میں تہانوں کہناواں کہ تسی میرے تے ایمان نہ لیاؤ گے تے تہاڈے تے سخت عذاب نازل ہووے گا۔ ایہدے تے ابولہب بولیا۔ تیرے تے آئندہ ہمیشہ ہلاک تے زیاں ہووے۔ کیہ ایس واسطے توں سانوں جمع کیتا اے۔ (سیرت رسول عربی)

(100)

انج وی مروی اے کہ آنحضور ﷺ نے فرمایا کہ اگر میں کہواں کہ ایس گھاٹی دے پچھے دشمن اے جیہڑا تہاڈے تے عنقریب حملہ کرن والا اے' تے تسی میری گل تے یقین کر لوو گے۔ لوکاں نے آکھیا ہاں کیونکہ اساں تساں نوں کدی جھوٹ بولدیاں نہیں سنیا۔ تے آپ ﷺ نے فرمایا کہ سنو میں خدا ولوں نبی مقرر ہویاں واں تے خدا اک اے۔ بتاں دی پوجا چھڈ دیوو۔ ابولہب نے آکھیا کہ (نعوذ باللہ) تیرے ہتھ ٹٹ جان۔ محض ایئی کو گل واسطے سانوں بلایا سی۔ جیہدے جواب وچ سورہ ابولہب نازل ہوئی تے ابولہب دی ہلاکت دی پیش گوئی کیتی گئی سی۔ (صحیح مسلم) (101)

ایہہ تبلیغ اسلام دا پہلا موقع سی۔

ایس واقعے توں کجھ دن بعد آپ ﷺ نے اک دعوت دا اہتمام کیتا۔ تے سارے

خاندان عبدالمطلب نوں مدعو کیتا۔ ابو طالب، حمزہ، عباس سب شریک سن۔ آپ ﷺ نے فرمایا:

"میں اوہ چیز لے کے آیا واں جو دین تے دنیا دی فلاح تے بہبود دی ضامن اے۔ اس بارگراں نوں چکن تے کون میرا ساتھ دیوے گا۔"

سب خموش رہے تے حضرت علی ؑ نے اٹھ کے آکھیا کہ گو میریاں اکھاں دکھدیاں نیں، میریاں ٹنگاں پتلیاں نیں تے میں چھوٹا واں (تیراں سال) پر میں تہاڈا ساتھ دیواں گا۔ سارے خموشی نال چلے گئے تے آنحضور ﷺ نے آپؓ دے موہنہ تے ہتھ رکھ کے آکھیا کہ تساں لوکاں وچ ایہہ میرا بھراء تے خلیفہ اے۔ ایہدی گل سنو تے منو۔ لوک ٹھٹھا کرن لگے۔ تے ابو طالب نوں آکھیا کہ تینوں پتر دی اطاعت دا حکم ہوندا اے۔ (تاریخ طبری، ابن اثیر، البدایہ والنہایہ) (102)

کیونکہ آپ نوں ہن اللہ ولوں اعلانیہ تبلیغ دا حکم ہو چکیا سی۔

مخالفت:

مسلماناں دی اک جماعت تیار ہو گئی جیہدی گنتی چالی توں ودھ سی۔ آپ ﷺ نے حرم کعبہ وچ جا کے اعلان توحید کر دتا۔ کافراں دے نیڑے ایہہ حرم دی سب توں وڈی توہین سی۔ ہرپاسے شور مچ گیا تے ہرپاسیوں لوک آپ ﷺ ول ٹٹ پئے۔

اسلام دی راہ وچ پہلی شہادت:

حضرت حارثؓ بن ابی ہالہ گھر سن اوہناں نوں پتہ چلیا تے دوڑے آئے تے آنحضرت ﷺ نوں بچان لگے۔ پر ہرپاسیوں اوہناں تے تلواراں ورہن لگ پئیاں تے اوہ شہید ہو گئے۔ اسلام دی راہ وچ ایہہ پہلا خون سی جیہدے نال زمین رنگین (لالہ زار) ہوئی۔ (سیرت النبی) (103)

قریشی وفد دا ابو طالب کول جانا:

اینہاں کجھ ہو جاون توں بعد وی آپ ﷺ نے درس توحید جاری رکھیا۔ تے مسلماناں دی گنتی دن بدن ودھدی گئی۔ قریش نے جدوں ویکھیا کہ آنحضور ﷺ نے بتاں دی اعلانیہ مذمت شروع کر دتی اے تے قریش دا وفد باجماعت ابو طالب کول آیا۔ جیہدے وچ (1) عتبہ بن

ربیعہ (2)شیبہ (3)پسران ربیعہ بن عبد شمس (4)ابوسفیان (5)ابوجہل (6)ولید بن مغیرہ (7)عاص بن وائل سہمی (8)اسود بن مطلب، وغیرہ۔ ایہہ لوک ابو طالب کول آئے تے آکھن لگے تیرا بھتیجا ساڈے معبوداں نوں برا بھلا آکھدا اے۔ ساڈے اباؤ اجداد نوں گمراہ تے سانوں احمق آکھدا اے۔ توں ایس نوں منع کریاں وچوں ہٹ جا اسی خود اوہدے نال نبڑ لواں گے۔ ابوطالب نے اوہناں نوں نرمی نال سمجھا بجھا کے گھل دتا۔ آپ ﷺ نے تبلیغ نوں جاری رکھیا۔ پر قریش دی دشمنی تے عداوت تے اتر آئے تے دوجیاں نوں آپ ﷺ دے خلاف ابھارن لگے۔

دوجی وار فیر ابو طالب کول آئے تے آکھن لگے۔ ابوطالب! بے شک اسی تیری عزت کرنے آں، اساں تینوں آکھیا سی کہ اپنے بھتیجے نوں آکھ کہ ایہہ ساڈے اباؤاجداد دی توہین تے بتاں دی پوجا توں منع کرنوں باز آجائے۔

جے اینہوں امیر بنن دا چاء اے تے اسی اینہوں مالا مال کر دینے آں۔ تے جے کسے خوبصورت تے امیر لڑکی نال ویاہ چاہندا اے تے کر دینے آں تے جے سردار بننا چاہندا اے تے اوہ دی منظور اے۔ حضرت ابو طالب نے آ کے آکھیا اے بھتیجے! میرے تے اینا بھار نہ پا کہ میں چک نہ سکاں۔

آنحضور ﷺ نے آکھیا کہ چاچا اگر ایہہ لوک میرے اک ہتھ تے چن تے دوجے ہتھ تے سورج لیا کے رکھ دیون تاں وی میں اپنے مشن توں باز نہیں آواں گا۔ ایتھوں تیک کہ میری جان چلی جاوے تے میں کامیاب ہو جاواں۔

ایہہ سندیاں ای ابو طالب نے آکھیا کہ بھتیجے جو جی وچ آئے کر جد تک میں زندہ واں تیری وا ولوں دی کوئی نہیں ویکھے گا۔

اک واری قریش والے عمارہ نوں (جیہڑا کہ قریش وچوں نہایت خوبصورت تے ہمت والا جوان سی) لے کے ابو طالب کول گئے کہ اینہوں اپنا پتر لے تے ایہدے بدلے اپنا بھتیجا سانوں دے دے، پر ابو طالب نہ منیا۔ تے قریش ناراض ہو گئے۔

ولید بن مغیرہ:

ایہہ شخص زبردست فصاحت و بلاغت وچ قریش دے سرداراں دا سردار سی۔ اینہاں نے آپو وچ مشورہ کر کے ایس نوں آنحضور ﷺ کول گھلیا۔ جیہدے جواب وچ آپ ﷺ

نے سورہ حم سجدہ دیاں آئتاں تلاوت کر کے سجدہ کیتا تے عتبہ سندا رہیا تے واپس آ کے اپنے ساتھیاں نوں آکھیا کہ خدا دی قسم میں ایہہ کلام کدی نہیں سنیا۔ اے قریش والیاں میری منو تے اوہ جو کردا اے اوہنوں کرن دیوو۔ تے خدا دی قسم اوہدی بڑی شان ہووے گی۔ تے جے عرب اوہنوں مغلوب کر لین تے تسی غیر دے ذریعے اوہدے توں بچ جاؤ گے تے جے اوہ کامیاب ہو گیا تے اوہدا ملک تہاڈا اے۔ قریش آکھن لگے ولید! اس نے اپنی زبان نال تیرے تے وی جادو کر دتا اے۔

جتھے آپ ﷺ توحید وچ آزمائشاں توں لنگھ رہے سن تے اوتھے وڈے وڈے قریش دے مڈھ اسلام دی دولت توں مالا مال ہو رہے سن۔

4 نبوی:

ایس سال حمزہ تے ایہدے توں تن دن بعد حضرت عمر اسلام لیائے۔ حضرت حمزہ شہ زور پہلوان سن۔ روزانہ شکار توں واپس آون توں بعد خانہ کعبہ دا طواف کردے۔ حرم کعبہ ولے جدوں ابو جہل سواد لے لے کے آنحضور نال کیتی زیادتی دا واقعہ لوکاں نوں سنا رہیا سی اس تے چاچے نوں طیش آگیا تے اوہو تیر ابو جہل دے سر تے مار کے زخمی کیتا تے گھر آ کے مسلمان ہو گئے۔

حضرت عمرؓ آنحضور ﷺ نوں (نعوذ باللہ) قتل کرن لئی جا رہے سن۔ رستے وچ نعیم ملے تے آکھن لگے کہ تیری بہن فاطمہؓ تے بھنویا سعیدؓ بن زید اسلام لیا چکے نیں۔ تے اوہ بھین بھنویے نوں مارن ٹر پیندے نیں تے بھین بھنویے نوں تلاوت کردیاں ویکھ کے عمر بھنویے تے ٹٹ پئے۔ بھین اگے ہوئی تے عمرؓ نے اوہنوں وی زخمی کر دتا۔ فاطمہؓ نے آکھیا بھائی جو جی وچ آئے کر پر ہن اسلام دی محبت ساڈے دلاں وچ گھر کر گئی اے تے آخر کار حضرت عمرؓ نے دار ارقم وچ جا کے اسلام قبول کر لیا تے پوری گھاٹی اللہ اکبر دے نعرے نال گونج اٹھی۔

اعلانیہ نماز:

حضرت عمر دے اسلام قبول کرن توں پہلے نماز چوری چھپے پڑھی جاندی سی۔ اوس ویلے نماز دا ویلا سی۔ حضرت عمرؓ آکھدے نیں کہ آنحضرت ﷺ اسی خدا دی عبادت کرنے آں تے اسی کیوں کسے توں چوری کریئے۔ تے آپؐ سب نوں لے کے خانہ کعبہ آئے تے خود

دروازے وچ پہرہ دیندے رہے تے باقی اصحاب تے رسول اللہ نے پہلی وار حرم وچ نماز پڑھی۔ جیوں جیوں اسلام نوں ترقی ہو رہی سی تیوں تیوں دشمناں دی دشمنی ودھی جا رہی سی۔

5 نبوی۔۔۔ حبشہ دی پہلی ہجرت:

مکے والے مسلماناں تے دھگانے ظلم کردے سن تے اوہناں نوں دینی آزادی وی حاصل نہیں سی۔ جدوں آنحضرت نے ویکھیا کہ مسلماناں دا مکہ وچ رہنا مشکل ہو گیا اے۔ حبشہ دا بادشاہ مسلماناں دا حامی سی۔ اوہناں تے ظلم نہیں سی ہون دیندا۔ آپ نے مسلماناں نوں اوتھے جان دا حکم دتا۔ تے ایس سال ماہ رجب وچ پہلے باراں مرد تے چونہہ عورتاں نے ہجرت کیتی جنہاں وچ:

1- حضرت عثمان غنیؓ اوہناں دی زوجہ محترمہ رقیہ بنت رسول اللہ ﷺ وی سن۔

2- حضرت ابو حذیفہ بن عتبہؓ مع اپنی زوجہ (سہلہ بنت سہیل) اینہاں دا پیو عتبہ قریش دا مشہور سردار تے کافر سی جیہدی وجہ نال گھر چھڈنا پیا۔

3- حضرت زبیر بن العوامؓ رسول اللہ ﷺ دے پھپھیر تے مشہور صحابی۔

4- حضرت مصعب بن عمیرؓ ہاشم دے پوترے۔

5- حضرت عبدالرحمٰن بن عوفؓ مشہور صحابی عشرہ مبشرہ وچ شامل۔ قبیلہ بنی زہرہ والے آپ دے نانکے۔

6- حضرت ابو سلمہ بن عبدالاسد مخزومیؓ مع زوجہ ام سلمہ بنت ابی امیہ دے۔ (ابو سلمہ دے مرن تے آپ دے عقد وچ)

7- حضرت عثمان بن مظعون جمیؓ مشہور صحابی۔

8- حضرت عامر بن ربیعہؓ مع زوجہ ناں لیلیٰؓ بنت ابی حشمہ۔ سابقین اولین وچوں' بدر وچ شریک حضرت عثمانؓ دے سفرحج وچ حاکم مدینہ (اصابہ)

9- حضرت ابو سرہؓ بن ابی رہم آپ دی پھپھی۔ سابقین فی الاسلام (ماں عبداللہ بن مسعود والدہ دا ناں برہ۔

10- حضرت ابو حاطب بن عمروؓ بدر وچ شریک۔

11- حضرت سہل بن بیضاءؓ تن ماہ تک رہے۔

پر مکہ والے مسلمان ہو جان دی مشہوری سن کے واپس آگئے۔

6 نبوی--- حبشہ دی دوجی ہجرت:

مکے والیاں نے مسلماناں تے ظلم تے تشدد بہتا شروع کردتا تے آنحضرت ﷺ دے حکم نال اگلے سال 6 نبوی نوں 82 مرد تے 18 عورتاں دا قافلہ حبشہ گیا۔

جدوں قریش نوں ایہہ خبر ملی تے اوہناں نے اک ٹولہ حبشہ گھلیا۔ جیہدے ارکان عمرو بن العاص تے عبداللہ بن ابی (یا عمارہ بن ولید ؓ) سن۔ اوہناں نے تحفے تحائف دین توں بعد آکھیا کہ ساڈے وچوں کجھ نادان لونڈیاں نے نواں مذہب گھڑلیا اے تے اوہ نصرانیت تے بت پرستی نوں برا بھلا کہندے نیں۔ اوہ بھج کے ایتھے پناہ گزین ہو گئے نیں۔ اسی قریش دے شریف لوکاں ولوں تہاڈے کولوں اینہاں نوں واپس لین آئے آں۔

بادشاہ نے مہاجراں نوں بلایا۔ مہاجرین ولوں حضرت جعفر بن ابی طالب نے ایس طراں تقریر کیتی:

شاہا! اسی اک جاہل قوم ساں' بت پوجدے تے مردار کھاندے ساں۔ بدکاریاں کردے تے اپنیاں نال دشمنی رکھدے ساں۔ گوانڈھیاں نال برا سلوک کردے ساں' طاقتور کمزوراں دا حق کھا جاندے سن۔ غرض اسی پورے جہان دیاں برائیاں وچ ڈبے ہوئے ساں۔

اللہ تعالیٰ نے ساڈے وچوں ای ایک رسول ساڈے ول گھلیا۔ جیہدے حسب نسب تے صدق و امانت تے پرہیزگاری توں اسی پہلے توں واقف ساں۔ اوہنے سانوں ایہہ دعوت دتی کہ اک خدا نوں منئے' اوہدی عبادت کریئے' اوہدے نال کسے نوں شریک نہ ٹھہرایئے۔ بتاں دی پوجا چھڈ دیئے' سچ بولئے' امانت ادا کریئے' اپنیاں نال محبت تے سلوک رکھئے' ہمسائیاں نال نیک سلوک کریئے' خونریزی توں باز رہیئے' یتیماں دا مال نہ کھایئے' پاک دامن عورتاں تے الزام نہ لایئے' نماز پڑھیئے' روزے تے نماز و خیرات ادا کریئے۔ پس اسی اوہدے تے ایمان لے آئے تے اک اللہ دی عبادت کرن لگے۔ شرک تے بت پرستی چھڈ دتی۔ حرام نوں حرام تے حلال نوں حلال جانن لگ پئے۔

ایس جرم تے ساڈی قوم ساڈے خلاف ہو گئی تے اذیت دے کے اینہاں اچھائیاں توں روکن لگ پئی۔

جدوں اساں ویکھیا کہ ساڈے تے حیاتی تنگ تے خدا دے فرضاں دی بجا آوری وچ رکاوٹاں آگئیاں نیں تے اسی تہاڈے ملک تے تہاڈی پناہ وچ آگئے آں۔ سانوں امید اے کہ

تہاڈے کول ساڈے تے ظلم نہیں ہووے گا۔

ایہہ تقریر سن کے نجاشی نے آکھیا کہ تہاڈے نبی تے جیہڑا کلام اتریا اے سناؤ تے حضرت جعفر نے سورہ مریم دیاں کجھ آیتاں پڑھیاں۔ نجاشی سن کے اتھرواں نال رو پیا۔ فیر آکھیا ایہہ کلام تے انجیل اک ای چراغ دے پرتو نیں۔

نجاشی نے سفیراں نوں بے مراد واپس بھیج دتا۔

ایہہ تعلیم نبی دا اثر سی کہ گھرتوں بے گھر ہونا قبول کر لیا پر نبی دے دین تے آنچ نہ آون دتی۔

آزمائش دا دور:

ہر پاسیوں مایوس ہو جاون توں قریش نے رسول اللہ نوں اذیتاں دینیاں شروع کر دتیاں۔ آپ ﷺ دی راہ وچ کنڈھے سٹے' نماز پڑھدیاں پشت مبارک تے اوٹھ دی گندی اوجھڑی دا بوجھ رکھ دیندے' بد زبانیاں کردے۔

حرم وچ نماز پڑھدیاں عتبہ نے گردن مبارک وچ کپڑا پا کے زور نال کھچیا کہ آپ گوڈیاں بھار ڈگ پئے۔ پر آپ اینہاں ساریاں سختیاں نوں ہسدے متھے نال جریا تے اپنا فرض برابر ادا کردے رہے۔ (صحیح بخاری) (104)

کافراں نے آنحضرت نوں تکلیفاں دین توں علاوہ غریب تے بے کس مسلماناں تے ظلم کرن دا سلسلہ وی جاری رکھیا۔ مجبور تے بے بس مسلماناں لئی زندگی گزارنی مشکل ہو گئی سی۔

غلاماں تے رنگ رنگ دے ظلم کردے تے اوہناں نوں جسمانی اذیتاں دیندے۔ اوہناں نوں ستان لئی نت نویں طریقے لبھدے۔ تپ دی دوپہر ویلے گرم کنکراں تے لٹاندے تے سینے تے بھاری پتھر رکھ دیندے کہ غریب ہل نہ سکن۔

بھخدی اگ تے لٹاندے تے اوس ویلے تک نہ ہلن دیندے جدوں تک زخماں دے پانی نال اگ بجھ نہ جاندی۔

7 نبوی --- شعب ابی طالب:

نبی ﷺ دی ذات نے اپنے خاندان والیاں دے دلاں وچ گھر کر لیا ہویا سی۔ ابو طالب بے شک ایمان نہیں سن لیائے پر آپ نے اپنے بھتیجے تے ذرا وی آنچ نہ آون دتی تے آپ دی حفاظت لئی اپنی تے بچیاں تک دی بھکھ پیاس دا خیال نہ رکھیا۔ اک واقعہ انج اے کہ جدوں

کافراں دے ظلم و ستم حدوں ودھ گئے تے کافر آپ ﷺ دی جان دے دشمن ہو گئے۔ ابو طالب نے اپنے خاندان بنی ہاشم تے بنی مطلب نوں اکٹھا کیتا تے اک معاہدہ کیتا۔ ایہدی رو نال دونویں خاندان آنحضرت ﷺ نوں لے کے شعب چلے گئے ایہہ شعب، شعب ابی طالب دے ناں نال مشہور سی۔

معاشرے دا قطع تعلق:

اودھروں کافراں نوں جد ایس واقعے دا علم ہویا تے اوہناں نے اک معاہدہ لکھ کے مکہ تے منیٰ وچکار رطعب دے مقام تے لا دتا کہ اج توں بعد ایس خاندان نال کوئی کاروبار لین دین وغیرہ نہ ہووے گا تے ایہہ کعبتہ اللہ تے وی لگا دتا کہ ایہہ لوک تنگ آ کے خود حضرت محمد ﷺ نوں ساڈے حوالے کر دیون گے۔

تن سال ایسے حالت وچ لنگھے۔ روٹی، دانہ، پانی غرض ہر شے ختم ہو گئی۔ بھکھ تے پیاس نال رات نوں بچیاں دے ولکن دی آواز دور دور تک آوندی پر قربان اوس نبی دی ذات توں جیہدی ظاہری تے باطنی محبت پاروں ایہہ خاندان سب کجھ جر رہے سن۔

اک دن آنحضرت ﷺ نے اس معاہدے نوں سوائے اللہ دے ناں توں دیمک دے کھا جاون دی خبر دتی تے حضرت ابو طالب نے باہر آ کے اوتھے موجود کجھ سرداراں نوں خبر دتی تے آکھیا کہ جیکر ایہہ خبر غلط ہوئی تے میں محمد ﷺ تہاڈے حوالے کر دیواں گا دوجی صورت وچ ایس قطع رحمی توں باز آجاوَ۔

اوہ ایہدے تے راضی ہو گئے، پر معاہدہ بالکل آنحضرت دی خبر دے مطابق پایا گیا۔

اوسے ویلے پنج شخص ہشام بن عمرو، زبیر بن ابراہیہ مخزومی، مطعم بن عدی، ابوالخیری، زمعہ بن االاسود نے ایہہ معاہدہ پاڑ دتا۔ ایس طراں آپ دا خاندان شعب ابی طالب توں مکہ واپس آگیا۔

ایس طراں دور تے نیڑے آپ ﷺ دے باطن دی پاکیزگی دلاں وچ راج کرن لگی پر اوہ جنہاں دے دلاں تے اللہ نے مہر لگا دتی سی ہور زیادہ تکلیفاں دین لئی تیار ہو گئے۔

9 نبوت --- عام الحزن:

نبوت دے دسویں سال پہلے آپ ﷺ دی ہمدرد تے غمخوار بیوی حضرت خدیجہ ؓ وفات پا گئیاں۔ جنہاں نے اشاعت اسلام وچ آپ ﷺ دی کافی مدد کیتی۔ جدوں لوکاں نے

تکذیب کیتی سی اوہناں نے آپ ﷺ دی تصدیق کیتی سی۔ آپ دا سارا مال اسلام دی راہ وچ خرچ ہویا۔

دوجے آپ دے ہر مشکل ویلے ساتھ دیون والے چاچا ابو طالب فوت ہو گئے۔ ابو طالب دی وفات توں تن دن بعد حضرت خدیجہؓ دا وصال ہویا سی۔ آپ ﷺ نوں اینہاں دونواں دی وفات دا بڑا صدمہ ہویا کیونکہ اینہاں دی وجہ نال کافر آپ ﷺ کولوں ڈر دے سن۔ ایس سال نوں عام الحزن دا ناں دتا گیا اے۔

اینہاں دونواں ہستیاں دی وفات توں بعد کافراں نے آپ ﷺ تے آپ ﷺ دے منن والیاں تے ظلم دی حد کر دتی۔ پر آپ ﷺ دے ارادیاں دی پکیائی وچ ذرہ جنا فرق نہ آیا تے نہ ای اشاعت اسلام تے فرق پیا۔

اک دن کسے بدنصیب نے راہ وچ آپ ﷺ دے سر مبارک تے مٹی سٹی۔ آپ اوسے حالت چ گھر تشریف لے گئے اوہنوں کجھ نہ کہیا۔ آپ دی صاحبزادی دھوندی جاندی سی تے روندی جاندی سی۔ آپ ﷺ نے فرمایا میری جان غم نہ کر اللہ تیرے پیو نوں بچا لے گا۔

معراج دا وقعہ:

نبوت دے دسویں سال 27 رجب نوں واقعہ معراج پیش آیا' رات دا ویلا سی۔ جبرئیلؑ ظاہر ہوئے تے نال اک چمکدار چٹے رنگ دا جانور سی جس نوں براق آکھدے نیں۔ آنحضور ﷺ ایہدے تے سوار ہوئے۔ براق دی تیز رفتاری دا ایہہ عالم سی کہ ہر قدم حد نظر تے پیندا سی۔ پہلے آپ ﷺ مسجد اقصیٰ پہنچے تے سارے نبیؑ کسے دی امامت دی اڈیک وچ سن۔ جدوں براق پہنچیا تے شور مچ گیا کہ نبیاں دا امام آگیا۔ تے سب نے آپ ﷺ دی امامت وچ دو رکعت نماز ادا کیتی۔

ایس توں بعد عالم بالا ول پرواز کیتی۔ ستاں اسماناں دی سیر تے انبیاء نال مختلف اسماناں تے ملاقات کردے ہوئے سدرۃ المنتہیٰ تک پہنچے۔ ایتھے آکے حضرت جبرئیلؑ رک گئے کہ اگے جاواں گا تے پر سڑ جان گے۔ خیر سفر عشق سی آپ ﷺ اگے ودھدے گئے تے دونواں محبوباں دی ملاقات ہوئی۔

اج رات برأت معراج دی اے
عرشاں تے آ جا چپ کر کے

گلاں کریئے راز نیاز دیاں
کجھ سن جا سنا جا چپ کر کے

آپ ﷺ نے تجلی حق ویکھی ' پنجاہ توں گھٹاندیاں گھٹاندیاں پنج نمازاں دا حکم ہویا۔
"عالماں دی اصطلاح وچ مکہ توں بیت المقدس تک دے سفر نوں اسراء تے اوتھوں لے کے اسماناں تک دی سیاحت نوں معراج آکھیا جاندا اے۔" بعض دفعہ دونوں سفراں نوں اسراء یاں معراج آکھدے نیں۔

صبح ہوئی تے آنحضور ﷺ نے لوکاں نوں رات دی گزری گل دسی۔ تے ایہہ گل کافراں دے عقیدے توں دور سی ایس لئی بہت حیران ہوئے۔ ایہہ معراج جسمانی تے جاگن دے عالم وچ ہویا۔ (تفسیر عثمانی) (105)

10 نبوی --- طائف دا سفر:

جدوں کافراں دے حوصلے ہور ودھ گئے تے باہروں آون والے قافلیاں نوں حضرت محمد ﷺ نوں (نعوذ باللہ) جادوگر تے دیوانہ آکھ کے بچن دی تاکید کر دیندے سن۔ 10 نبوی ماہ شوال آپ نے طائف جا کے تبلیغ کرن دا ارادہؑ کیتا کہ شاید اوتھوں دے لوک ایمان لے آون۔ آپ دے نال آزاد کردہ غلام زید بن حارثہؓ سی۔ پر اوہناں لوکاں نے آپ دے پچھے غنڈے تے بدمعاش لونڈے لا دتے جنہاں نے پتھر مار مار کے آپ ﷺ نوں لہولہان کر دتا۔ آپ نے اک باغ وچ انگور دی شاخ تھلے پناہ لئی۔ تے حکم ربی نال جبرئیل حاضر ہوئے تے آکھیا یا رسول اللہ جے کہو تے طائف دا پہاڑ ایہناں لوکاں تے سٹ دیواں۔ پر آپ ﷺ دی پر شفقت زبان توں فیروی دعا ای نکلی کہ اے لوک انجان نیں ہو سکدا اے ایہناں دی اولاد ایمان لے آئے۔ سبحان اللہ آپ ﷺ دی دراڈے ویکھن والیاں نگاہواں نے حال دے تلخ تجربے دی تھاویں مستقبل تے امید ظاہر کیتی۔ (ابن اثیر ' بخاری شریف) (106)

مطعم بن عدی:

طائف دے لوکاں دے سلوک توں دل برداشتہ ہو کے آپ مکہ تشریف لیائے تے مطعم بن عدی نے آپ ﷺ نوں اپنی حمایت وچ لے لیا۔ ایہدی امان وچ آون توں مگروں اشاعت اسلام وادھا تیزی نال ہون لگ پیا۔ عام مجمعیاں تے میلیاں ' جلسیاں وچ تبلیغ کردے۔ دشمن اسلام ابولہب نال نال ہوندا تے آکھدا۔ "ایہہ دین توں پھر گیا اے جھوٹ کہندا اے

ایہدیاں گلاں نہ سنو۔" پر آپ اوس دی اول فول تے بہتاناں نوں خاطر وچ نہ لیاؤندے۔ تے اپنا فرض ادا کرن وچ مشغول رہندے۔ (مواہب لدنیہ از زرقانی جلد اول صفحہ 372) (107)

چن دا دو ٹکڑے ہونا:

اک واری کافراں دے اک ٹولے نے معجزہ منگیا۔ چانی رات سی' آپ ﷺ نے چن ول اشارہ کیتا تے اوہدے دو ٹکڑے ہو کے وکھرے وکھرے ہو گئے۔ کافر اکھاں مل کے ویندے رہے تے حیران ہوندے رہے۔ پر اوہناں دے دل کالے ہو گئے سن' تھوڑی دیر حیران ہوئے پر فیر ہٹ دھرمی تے ڈٹ گئے تے آکھن لگے کہ ایہہ جادو اے۔ باہر دے مسافر آون گے تے اوہناں کولوں پچھاں گے۔

چن دو ٹکڑے بہت سارے دوجے ملکاں وچ وی ویکھیا گیا۔ باہروں آون والے مسافراں نے وی ایس گل دی تصدیق کیتی۔

ہندوستان دا اک راجہ چن دو ٹکڑے ویکھ کے مسلمان ہویا۔ ایہہ ثبوت تاریخاں وچوں وی ملدا اے تے قرآن حکیم وچ وی شق قمر (چن دے ٹکڑے) ہون دا ذکر موجود اے۔ (البدایہ والنہایہ) (108)

یثرب وچ نور اسلام دیاں کرناں:

یثرب مکہ دے شمال پاسے اک پنڈ سی۔ جتھے قحطانی نسل دے دو قبیلے بنو اوس تے خزرج آباد سن۔ جنہاں دے وچکار آئے دن جنگ رہندی سی۔ اینہاں توں اڈ ایتھے بہت سارے یہودی قبیلے وی آباد سن۔ ایس بستی دی قسمت وچ مدینۃ النبی ﷺ ہونا لکھیا سی۔ آپ ﷺ دی وجہ نال ایس دا ناں طیبہ اے۔

طیبہ وچ اسلام دی پہلی کرن اک شاعر سوید بن صامت دے ذریعے پہنچی۔ اوہ قرآن دی ادبی عظمت توں متاثر ہو کے اسلام لیایا سی۔ پر چھیتی ای بنو خزرج نے قتل کر دتا۔

سوید تے خزرج وچالے بعاث دی مشہور لڑائی ہون والی سی۔ ایہدی تیاری دے طور تے اوس دا اک وفد قریش کولوں مدد طلب کرن لئی آیا تے آنحضرت ﷺ نے موقع پا کے ایس وفد دے سامنے اسلام پیش کیتا۔ اوہناں وچوں اک شخص ایاس بن معاذ نے اپنے ساتھیاں نوں پکار کے آکھیا کہ جو تسی لین آئے او اوہدے نالوں ایہہ (اسلام) بہتر اے۔ پر اوہدے ساتھیاں نے توجہ نہ دتی۔ اوہ دی واپسی دے تھوڑی دیر بعد فوت ہو گیا۔ پر مرن ویلے اوہدے

مونہوں خدائے واحد دی صفت ثنا دے الفاظ جاری سن۔ طیبہ والے دین موسوی دے پیرو تے نبی آخر الزمان دی اڈیک وچ سن تے اوہ اوہناں تے ایس واقعے دا بڑا اثر ہویا۔ پر حالاں قدرت کسے رہبر دا اوس وادی وچ انتظام کرن والی سی۔

مدینے وچ اسلام دی اشاعت:

وقت لنگدا گیا مکہ دی سرزمین حق نوں قبولن دی صلاحیت توں ہور خالی ہوندی گئی۔ آنحضرت ﷺ ہر سال موسم حج وچ سارے قبائل عرب نوں اسلام دی دعوت دیندے سن۔ ایسے غرض نال اوہناں میلیاں وچ وی جاندے سن جیہڑے کہ غیر فطری سن۔ اینہاں وچوں عکاظ' مجنہ تے ذوالمجار دا ذکر حدیث وچ وی آیا اے۔

عرب دے قبیلے جنہاں وچ آپ تبلیغ دی غرض نال تشریف لے گئے' ایہہ سن:

بنو عامر' محارب' فزارہ' غسان' مرہ' حنیفہ' سلیم' عبس' بنو نضر' کندہ' کلب' حارث بن کعب' عذرہ' حضارمہ--- پر کوئی وی ایمان نہ لیایا۔ ابولہب لعین ہر جگہ مخالفت وچ نال رہندا سی۔ طیبہ والیاں نے یہود کولوں آون والے نبی دے حالات سنے ہوئے سن تے اوہ نبی ﷺ دی اڈیک وچ سن۔

حسب عادت آنحضرت ﷺ رجب 10 نبوی نوں وی زمانہ حج وچ آپ ﷺ بہت سارے قبیلیاں وچ تشریف لے گئے تے آپ ﷺ نے دعوت اسلام دتی تے قرآن مجید دیاں کجھ آیتاں سنائیاں۔

طیبہ دے چھ (بت پرست) شخصاں نے سنیا تے اک دوجے ول ویکھیا تے آکھیا۔ واللہ! ایہہ تے اوہو ای نبی اے جنہاں دا ذکر اساں یہودیاں کولوں سنیا ہویا اے۔ کدھرے یہود ساڈے توں اسلام قبول کرن پاروں پہل نہ کر جان۔ ایس لئی اوہ سارے ای ایمان لے آئے' جنہاں دے ناں انج نیں:

1- ابو الہیثم تیہان رضی اللہ عنہ
2- ابو امامہ اسعد بن زرارہ رضی اللہ عنہ (پہلے انصار شہید
3- عوث بن حارث رضی اللہ عنہ (شہید بدر)
4- رافع بن مالک بن عجلان رضی اللہ عنہ (وقت دے مالک قرآن' شریک اُحد
5- قطبہ بن عامر بن حریرہ رضی اللہ عنہ

6- جابر بن عبداللہ بن ربابؓ (مشہور صحابی جابر بن عبداللہ ابن عمرو توں علاوہ) ایہو بیعت بیعت عقبہ اولیٰ دا پیش خیمہ ثابت ہوئی۔

طیبہ دے چھیاں آدمیاں نے طیبہ جا کے اپنے ملن گلن والیاں نوں اسلام دی دعوت دتی تے آخری نبی ﷺ دے ظہور دی خوشخبری سنائی۔ ایس تبلیغ پاروں مدینے دے گھر گھر اسلام دا چرچا ہون لگا۔

اگلے سال 12 نبوی وچ حج دے دناں وچ طیبہ دے بارہ آدمی حج لئی مکہ آئے۔ تے آنحضور ﷺ نال اوہناں دی ملاقات عقبہ دے نیڑے ہوئی۔ (عربی وچ عقبہ' بلند پہاڑی رستے نوں آکھدے نیں۔)

پہلی دفعہ اینہاں بارہ آدمیاں نے آنحضور ﷺ دی باضابطہ بیعت کیتی۔ تے ایہہ "بیعت عقبہ اولیٰ" (عقبہ دے مقام دی پہلی بیعت) دے ناں توں مشہور ہوئی۔

ایس بیعت دیاں شرطاں ایہہ سن: شرک' چوری' زنا' قتل اولاد' تے بہتان بازی توں دور رہواں گے۔ آنحضور ﷺ دا ہر حکم مناں گے۔ اوہناں دی درخواست تے آنحضرت ﷺ نے حضرت معصب بن عمیرؓ نوں معلم بنا کے نال گھل دتا کجھ کتاباں وچ بیعت اولیٰ دا سال 11 نبوی دی لکھیا اے۔

اسلام دا مبلغ مدینے وچ:

حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے طیبہ والیاں دی درخواست تے معصب بن عمیر نوں بیعت عقبہ تے بھیجیا۔ ایہہ سابقون الاولون وچوں سن۔ اینہاں نے اشاعت اسلام لئی ایس طراں محنت کیتی جس طراں کسان اپنی کھیتی لئی کردا اے۔ (بعض دے مطابق سعد بن عباد) اوہ اسعد بن زرارہ دے مہمان سن جیہڑے کہ قبیلے دے سردار سن۔ معصب روز اک انصاری گھرانے ولے جاندے۔ اسلام دی بلند پایہ تعلیم دیندے تے قبول اسلام دی دعوت دیندے۔ پر لوک آپ دیاں گلاں تے دھیان نہ دیندے پر جدوں اوہناں دا سردار اسعد ایمان لیایا تے قبیلے دے اکثر لوک مسلمان ہو گئے۔ اینہاں وچ سعد بن معاذؓ تے اسیدؓ بن حضیر وی سن۔ سعد بن معاذ دے اسلام لیان نال سارا قبیلہ مسلمان ہو گیا۔

عقبہ وچ دوجی بیعت:

13 نبوی نوں تہتر مرد تے دو عورتاں حج لئی مکے آئے تے عقبہ دے مقام تے بیعت کیتی

نالے آنحضرت ﷺ نوں مدینہ آون دی دعوت دتی۔ اوس وقت حضرت عباس بن عبدالمطلب ؓ (جیہڑے کہ اجے تیک ایمان نہیں سن لیائے) آنحضرت ﷺ دے نال سن، سب توں پہلے اوہو ای بولے۔ "اے گروہ خزرج! محمد ﷺ اپنی قوم وچ معزز نیں تے اپنے شہر وچ مددگاراں دی اک جماعت رکھدے نیں۔ اساں اینہوں دشمناں کولوں بچائے رکھیا تے اینہاں دی حفاظت کیتی۔ اے بنی ہاشم نے اسلام تے اپنے خاندان دے تعلق دی بنا تے آپ ﷺ دی حفاظت کیتی اے۔"

حضرت عباس ؓ نے اوہناں لوکاں کولوں آپ ﷺ دی حفاظت دا ذمہ لیا۔

حضور ﷺ نے اوہناں لوکاں کولوں عہد لیا کہ طیبہ وچ جے کوئی آپ ﷺ تے حملہ کرے تے اوہ لوک آپ ﷺ دی حفاظت کرن گے۔ سب نے آپ ﷺ دیاں ہدائتاں تے عمل کرن تے اسلام دی خاطر لڑن دا عہد لیا۔ آپ ﷺ دے مدینہ جانا راز رکھیا گیا۔ اوہناں لوکاں نے سردھڑ دی بازی لا دین دا عہد کیتا تے فیر آکھیا کہ یا رسول اللہ ﷺ ساڈے مسلمان ہون نال ساڈے قبیلے دے یہودی ساڈے خلاف ہو جاون گے۔ ایسا نہ ہووے کہ مکہ والے لوک اسلام لے آون تے تسی سانوں چھڈ کے مکہ آجاؤ۔ ایہدے تے آنحضرت ﷺ نے جواب دتا کہ میرا جینا تے مرنا تہاڈے نال ہووے گا۔

آنحضرت ﷺ نے طیبہ دے مسلماناں دے ہر خاندان دا اک سردار مقرر کر کے کل بارہ سردار بنائے۔ جیہڑے کہ اپنے اپنے خاندان دے ذمہ دار بنے۔

اوہناں دے ناں ابن سعد دی روایت موجب ایہہ نیں:

1- اسعد بن حضیر ؓ (جنگ بعاث وچ ایہہ طیبہ سردار سن)
2- سعد بن خثیمہ ؓ (شہید جنگ بدر)
3- ابو الہثیم ؓ بن تیہان
4- اسعد بن زرارہ ؓ (امام نماز)
5- سعد بن الربیع ؓ (شہید اُحد)
6- عبداللہ بن رواحہ ؓ (مشہور شاعر شہید موتہ)
7- سعد بن عبادہ ؓ (پہلے نبوت کے مدعی سقیفہ بنی ساعدہ، مشہور صحابی)
8- منذر بن عمرو ؓ (شہید بیئر معونہ)

9- براء بن معرور ؓ (مقرر انصار بیعت عقبہ)

10- عبداللہ بن عمرو ؓ (شہید اُحد)

11- عبادہ بن الصامت ؓ (محدث، مشہور صحابی)

12- رفع بن مالک ؓ (شہید اُحد)

جنہاں گلاں تے بیعت کیتی گئی اوہ بیعت عقبہ اولیٰ وچ درج نیں۔

مدینہ وچ اسلام نوں مقبولیت تے پناہ ملی تے آنحضرت ﷺ نے صحابہ ؓ نوں مکہ توں ہولی ہولی ہجرت کرن دی اجازت دے دتی۔

قریش نوں پتا چلیا تے روک ٹوک شروع کر دتی پر اوہ جیالے موقع تاڑ کے چوری چھپے ہجرت کر دے رہے۔

مکی حیاتی دی اہمیت

آپ ﷺ دی سیرت وچ مکی زندگی دا دور بڑی اہمیت رکھدا اے۔ اوہ تھاں جتھے آپ ﷺ جمے تے پلے ودھے۔ آپ ﷺ دے خاندان دی سیادت تے شرافت دے حقیقی گواہ تے مکے والے ای سن۔ ایہو ای وجہ اے کہ قیصر دے دربار وچ اسلام دا دشمن ابو سفیان دی ایہہ گواہی دتیاں بناں نہ رہ سکیا کہ آپ شریف النفس' شریف خاندان دے چشم و چراغ' صادق تے امین نیں۔ سبحان اللہ!

مکہ دی اوہ سرزمین جیہدا ذرہ ذرہ کفر تے ناحق خون نال رنگین ہو چکیا سی۔ اللہ تعالیٰ نے اوس پُر آشوب تے پُر فریب بستی وچوں اک ایسا چراغ کڈھیا کہ جیہدی روشنائی تے چمک اک دن پوری دنیا تے پہنچن والی سی۔ بھلا مکے والیاں توں ودھ کون آپ ﷺ دے ظاہر تے باطن دے اکھیں ڈٹھے گواہ ہو سکدے سن۔

رسول اللہ ﷺ دی مکی زندگی وچ اوہ مضبوط کندھاں چکیاں گئیاں جنہاں اتے اسلامی انقلاب دی تعمیر ہوئی۔ رسول اللہ ﷺ دی مکی زندگی دی اہمیت دے کجھ پکھ تھلے ویکھو:

1- نبی اکرم ﷺ دی پاکیزہ سیرت' اعلیٰ فکر' تے بہترین صلاحیتاں دا مظہر اے۔ جیہدی شہادت دشمن اسلام وی دیندے سن۔

2- بعثت توں بعد رسول اللہ ﷺ نے جس عزم و ثبات تے صبر و خلوص دے نال دین اسلام دی اشاعت لئی دن رات محنت کیتی' تاریخ عالم وچ ایہدی مثال نہیں ملدی۔

3- مکی دور دے مسلمان سابقون الاولون اکھوائے۔ ایہہ اوہ لوک سن جنہاں نوں اللہ تعالیٰ نے حق شناسی دی غیر معمولی صلاحیت نال نوازیا سی۔ اوہ معاشرے دے ذہین ترین افراد سن جیہڑے ہنیریاں بھری رات وچ نور دی تلاش دا ذوق تے شوق رکھدے سن۔ اوہ نیک طینت وی سن تے بہادر وی۔

4- اس دور وچ اوہ عظیم انسان بارگاہ رسالت ﷺ توں فیض یاب ہوئے جنہاں نے دنیا دی امامت کرنی سی۔ اینہاں وچوں صدیق اکبر بڑے اوکھے ویلے اسلام دی کشتی دے پتوار (چپو) سنبھالن والے وی سن۔

5- فاروق اعظمؓ ای سن جنہاں نے قیامت تیک دے انساناں نوں حق و باطل دے وچ فرق کڈھ کے دسیا تے دنیا نوں ایہہ اعتراف کرنا پیا کہ جے اک ہور عمرؓ ہوندا تے

اسلام توں اڈ کوئی مذہب نہ ہوندا۔

6- عثمان غنی وی سن جنہاں دی سخاوت تے شرم و حیا بے مثال سی۔
تے اسلام دے پرچم نوں مغرب توں افریقہ دے آخری ساحل تک' مشرق ولے
ہندوستان تے شمال ولے چین تک لہرایا۔

7- علی مرتضیٰؓ وی سن جنہاں نے ہر نازک ویلے تے نبی کریم ﷺ دا ساتھ دتا ہر جنگ
وچ اپنی طاقت دا لوہا منوایا۔

ایہہ سب نبی ﷺ دے یار' نبی ﷺ دے ہم خیال وی سن۔ جنہاں نے اوہناں
دے مکتب توں فیض دا درس حاصل کرکے اپنے آپ نوں لوہے توں کندن بنا لیا تے اج نبی
ﷺ دیاں ہمدرداں تے نبی ﷺ دیاں مددگاراں دے وچ سب توں پہلوں اینہاں دا ناں
آؤندا اے۔ تے نبی ﷺ دے کردار و سیرت دے صدقے اینہاں دے کردار تے سیرت وی
نکھر گئے۔

مکدی گل ایہہ کہ اوس دور دا اک اک صحابی اک ستارہ سی جنھے عالمی اسلامی انقلاب دی
راہ روشن کیتی۔

مکی دور وچ جنہاں پاک نفساں نے اسلامی تحریک وچ ودھ چڑھ کے حصہ لیا اوہناں نوں
طراں طراں دے ظلم برداشت کرنے پئے پر نبی ﷺ دے کردار دی چمک ایسی سی کہ اوہ
دلاں نوں روشن کر چکی سی۔ تے توحید اوہناں دے دل دی آواز سی پر اوہناں نوں کسے راہرو
دی تلاش سی۔ کفر دے خلاف تے اپنیاں دی جدائی نوں اوہ نبی دا غلام رہن تے ترجیح دیندے
سن۔

اسلام دی تعلیم:

اسلام ایسا مذہب نہیں جیہدا تعلق صرف انسان دی ذاتی زندگی نال ہووے۔ ایہہ تے
اک ہمہ گیر انقلاب دی دعوت اے۔ آنحضرت دے ٹھنڈے' پُرسکون' تے مدبرانہ مزاج پاروں
ایہدی ذمہ داری پائی گئی کہ اوس زمانے دے سیاسی انتشار تے معاشی استحصال دی بنیاد کجھ
عقیدیاں تے رکھی گئی۔

ایہہ عقیدے اک پاسے جاہلیت دے مکمل خاتمے دی منگ کردے سن۔ دوجے پاسے
حق تے انصاف دیاں نینہاں تے اسلامی معاشرے دی تشکیل دی بنیاد فراہم کردے سن۔

مکی زندگی وچ نازل کیتے گئے مختر جئے اسلامی عقائد تھلے لکھے جاندے نیں:

1- اللہ تے ایمان:

اسلام دی پہلی نینہہ توحید اے۔ "اللہ موجود اے' اوہ وحدہ لا شریک اے' اوہدا ورگا کوئی نہیں۔ اوہو ساری کائنات دا خالق و مالک اے۔ اوہدی قدرت کاملہ ہر چیز تے حاوی اے۔ اوہدی توثیق تے اجازت توں بناں کوئی واقعہ عمل وچ نہیں آ سکدا۔ اوہ سب حاجتاں دا پورا کرن والا اے۔ عبادت دے لائق صرف اوہو ذات اے۔ اعلیٰ اقتدار دی مالک صرف اسدی ذات اے۔

2- رسولاں تے ایمان:

اسلام دا دوجا عقیدہ توحید توں بعد اوہدے بھیجے گئے رسولاں تے ایمان لیاؤنا اے۔ اللہ تعالیٰ نے ہر زمانے وچ اپنے بندیاں دی ہدایت لئی پیغمبر بھیجے۔ اوہ اسلام دی ہی تعلیم لے کے آئے سن تے ایہدی مکمل صورت حضرت محمد ﷺ دے ذریعے' کھلی گی اے۔

3- آخرت تے ایمان:

اسلام دا تیجا عقیدہ ایہہ وے کہ انسان مرن توں بعد جی اٹھے گا تے اوہنوں ایس دنیا دے سارے کماں دا حساب کتاب دینا ہووے گا۔ جنھے ذرہ برابر وی نیکی کیتی ہووے گی۔ اوہدا نیک بدلہ تے جنھے بدی کیتی ہووے گی اوہنوں سزا ملے گی۔ اس روز نوں قیامت' روز جزا تے سزا وغیرہ آکھدے نیں۔

4- کتاباں تے ایمان:

جس طراں اسلام سب پیغمبراں تے ایمان لیاؤن دا حکم دیندا اے۔ ایس طراں اوہ مختلف پیغمبراں تے کھلیاں ہوئیاں کتاباں تے اوہناں دی تعلیم نوں من دا حکم دیندا اے۔ اینھاں کتاباں وچوں "قرآن" ای اک ایسی کتاب اے جہدے وچ کوئی تبدیلی نہیں کیتی گئی کیوں جے ایہدی حفاظت دا ذمہ خود اللہ نے لیا اے۔

5- فرشتیاں تے ایمان:

فرشتے اللہ تعالیٰ دی مخلوق نیں اوہ نوری مخلوق نیں تے اوہ مخلوق اللہ تعالیٰ دے حکم

دے مطابق دنیا دے کاروبار دی نگرانی تے لگے ہوئے نیں۔ قدرت دے کارخانے نوں احکام الٰہی دے مطابق چلاندے نیں۔

6- تقدیر تے ایمان:

ایس گل تے ایمان رکھنا کہ انسان تے جیہڑا دکھ سکھ آوندا اے اللہ تعالٰی ولوں آوندا اے۔

7- نماز دا فرض:

نماز معراج دے ویلے فرض ہوئی۔ جیہڑی کہ بندے تے انسان دے درمیان مستقل رابطہ اے۔

8- زکوٰۃ:

زکوٰۃ معاشی ناہمواریاں دا بہترین حل اے تے غریباں دی مدد تے دولت دی تقسیم دا اسلامی ذریعہ اے۔

9- حج بیت اللہ:

ایہہ سنت ابراہیمی اے تے ایہدا صحیح طریقہ دس دتا گیا اے۔

10- روزہ:

روزہ بھانویں مدینہ جا کے فرض ہویا پر ایہدی شکل مکہ وچ ای نازل ہو چکی سی۔
اسلامی تعلیم دے عملی پکھ تے حضرت جعفر طیارؓ نے جیہڑی تقریر نجاشی دے دربار وچ کیتی اوہ اینی مؤثر سی کہ نجاشی نے مسلماناں نوں حبشہ وچوں کڈھن توں انکار کر دتا۔
معراج توں بعد نازل ہون والی سورہ بنی اسرائیل وچ اسلامی تہذیب و تمدن دے بنیادی اصول نازل ہوئے جیہدے وچ والدین دے حقوق توں لے کے معاشی لین دین تک سب کجھ دس دتا گیا۔ عقل منداکھ اندازہ کیتے بناں نہیں سی رہ سکدی کہ اینہاں اصولاں تے تعمیر کیتا ہویا معاشرہ ستھرا تے نکھریا ہویا ہووے گا۔

مدینے دی ہجرت تے اسلام دا عروج

مکی دور دے تیرہویں سال وچ ایہہ گل روشن ہو چکی سی کہ ہن ایس شہر دے واسی اوس ویلے تک اسلام قبول نہیں کرن گے جدوں تیک کہ بدلے حالات نوں اینہاں اکھاں نال نہ ویکھ لین گے۔ مکہ وچ آپ دی زندگی بلکہ اشاعت اسلام تے اسلام دے منن والیاں لئی کرب تے ابتلا دی زندگی سی۔ عقبہ دی دوجی بیعت دے معاہدے دی رو نال اسلام دے پیروواں نے ہولی ہولی ہجرت کرنا شروع کر دتی۔

آپ ﷺ ابوبکرؓ دے نال رات دے ویلے گھروں نکلے۔ دشمناں نے آپ ﷺ نوں نعوذ باللہ اوس رات ختم کرن دا ارادہ کیتا ہویا سی۔ رات دے ہنیرے وچ دیوار ٹپ کے جدوں اندر گئے تے آپ ﷺ دے بسترے تے حضرت علیؓ نوں ویکھ کے بڑے شرمندہ ہوئے۔

کارن---(اسباب)

مکہ وچ اسلام دی تبلیغ تے پابندی:

مکہ دے لوک اسلام تے اسلام دے پیروواں تے آنحضرت ﷺ دے جانی دشمن سن تے اوتھے اسلام دی اشاعت ٹھیک طرح نہیں سی ہو سکدی۔ ایس لئی آپ ﷺ نے کسے دوجے خطہ زمین نوں مرکز بنان دا فیصلہ کیتا۔

مومناں تے مظالم:

مکے دے کافراں نے اسلام دے منن والیاں تے اس حد تک ظلم کیتے کہ اوس وقت دی انسانیت وی کنب گئی۔ حضرت بلالؓ، خبیبؓ، عمار بن یاسرؓ تے کئی دوجے اصحاب اینہاں ظالماں دے ظلماں دی منہ بولدی تصویر سن۔

حضرت خدیجہؓ تے ابو طالبؓ دی وفات:

آپ ﷺ دے چاچے ابو طالب نے اگرچہ اسلام قبول نہیں سی کیتا پر اوہ ہر مشکل ویلے آنحضور ﷺ دے دست راست رہے تے ابو طالب دے سردار قبیلہ ہون دی وجہ باروں دشمن آپ ﷺ نال زیادتی کرن توں ڈردے سن۔

ایس طرح حضرت خدیجہؓ وی مالدار، رئیس تے سردار دی دھی سن تے قبیلے والے سگوں اہل مکہ آپ دا سامان تجارت لے کے جاندے سن۔ اوہناں دی وفات وی آپ لئی اسلام دی رکاوٹ دا باعث بنی۔ آپ ﷺ نے ایس سال نوں عام الحزن دا ناں دتا۔

حبشہ دی ہجرت:

مسلمان حبشہ ورگے غیر علاقے وچ مکہ نالوں ودھ امن دی زندگی گزار رہے سن۔ جیہدے توں ثابت ہوندا سی کہ دنیا تے ہور دوجیاں وڈیاں تھاواں نیں جتھے پُرسکون ہو کے اسلام دی خدمت کیتی جاسکدی اے۔

اسلامی نظام دی منگ:

مکہ وچ تے صرف اسلام پھیلان دا کم ای ہو سکدا سی۔ پر اوہ دی گھُٹی ہوئی فضاء وچ ایسی مملکت دا تقاضا کردا سی جتھے اسلامی قانون نافذ ہووے۔

طیبہ والیاں دی ریجھ:

بیعت عقبہ ثانی وچ انصار نے آپ ﷺ دی ہر طرح دی حفاظت دا ذمہ لیا۔ اوہناں دے شوق دا ایہہ عالم سی کہ باوجود آپ ﷺ دی کٹھن زندگی نوں جانن دے اپنی جان دی بازی لا دین دا وعدہ کیتا۔ آپ ﷺ نے اہل طیبہ دے شوق تے اپنے پروگرام دی تکمیل نوں سامنے رکھدیاں ہوئیاں نہ صرف طیبہ نوں ترجیح دتی سگوں اپنا مرنا، جینا اوہناں دے نال کر دتا۔

طیبہ دی دفاعی مضبوطی:

طیبہ دفاعی لحاظ توں وی محفوظ سی کیونکہ اوہدے چار چفیرے پہاڑ تے باغات دیاں فصلاں حصار دا کم کر رہیاں سن۔

کافراں دی ناپاک سازش:

اللہ تعالیٰ دا اپنے نبی نوں ہر حال دشمناں توں بچانا مقصود سی۔ کیوں جے اوہنوں اپنی توحید دی برتری تے نبی ﷺ دی عظمت دا ثبوت لوڑی دا سی۔ تے دشمناں دے ہتھوں آپ ﷺ دے قتل دی ناپاک سازش نوں بری طرح ناکام بنایا سی۔ سبحان اللہ!

ہجرت دا حکم خداوندی:

آخری اک کارن ایہہ وی سی کہ سورت العنکبوت وچ اللہ تعالیٰ نے ہجرت دا اشارہ فرما دتا سی۔

(ترجمہ) "اے میرے بندیو جیہڑے ایمان لیائے او میری زمین وسیع اے۔ پس تسی میری ای بندگی بجالیاؤ۔" (109)

واقعات:

آنحضرت ﷺ دے ارشاد موجب مسلمان اک اک کر کے مدینہ ہجرت کر گئے۔ تے مکے دے کافر اینہاں تے بڑیاں زیادتیاں کر دے سن۔

حضور ﷺ حالاں تیکر مکہ وچ ای سن کہ اک دن مکے دیاں قریشاں دیاں سرداراں نے دارالندوہ وچ اک خفیہ اجلاس بلایا۔ جیہدے وچ اسلام نوں ڈک لاون دا مسئلہ زیر غور سی۔ اوہ آنحضرت ﷺ کولوں نجات حاصل کرنا چاہندے سن۔ بھانت بھانت دیاں آراواں وچوں ابوجہل دی صلاح موجب سارے قبیلیاں دا اک اک بندا متھ کے آپ ﷺ نوں (نعوذ باللہ) نماز فجر توں پہلے رات دی تاریکی وچ قتل کر دین دا منصوبہ بنایا۔ پر اللہ تعالیٰ اپنے بندے دے نال سی۔ آپ ﷺ حضرت ابوبکرؓ نال سن تے دشمناں وچوں صاف بچ کے نکل گئے۔ تے اسلام دے دشمن شرمندہ واپس ہوئے۔

آنحضرت دے ذمے کجھ اماناں سن۔ آپ ﷺ نے حضرت علیؓ نوں اپنے بستر تے سلا دتا کہ صبح اوہناں دیاں اماناں واپس کر کے آ جانا۔ کافراں نے 27 صفر 13 نبوی' 12 ستمبر 621ء دی رات متھی۔

غار ثور:

آپ مدینیوں نکل کے کیوں تن میل دور غار ثور وچ پناہ گزین ہو گئے۔ دشمن پھردے پھراندے اوتھے وی آ گئے۔ خدا دی قدرت کہ غار دے منہ اگے مکڑی نے جالا تن دتا۔ دشمناں دیاں آوازاں اندر آ رہیاں سن تے حضرت ابوبکرؓ نے آکھیا کہ یا رسول اللہ ایہہ لوک تے سر تے آ پہنچے نیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا ابوبکر گھبرا نہ "خدا ساڈے نال اے۔" آپ ایس غار وچ تقریباً تن دن رہے تے حضرت ابوبکرؓ دا غلام چوری چھپے بکریاں چراندا شام نوں ایدھر آنکلدا تے

ددھ پلا جاندا۔ ایہہ ہجرت 13 نبوی 3 ستمبر 632ء توں ہوئی۔

مدینہ وچ آمد:

ایدھر دشمناں اسلام دے دشمن آپ ﷺ دی جان دے پچھے پے سن تے اودھر پورا طیبہ آپ ﷺ دی آمد دا اُڈیک وند تے پریشان سی کیونکہ اوہناں نوں پتہ لگ چکیا سی کہ آپ ﷺ مکیوں نکل چکے نیں۔ سارا سارا دن لوک باہر آکے آپ دا انتظار کر دے رہندے تے شام توں مایوس گھراں نوں چلے جاندے۔ آخر اک دن شام ویلے اک یہودی نے دسیا کہ جیہدا تسی انتظار کردے سو اوہ آگیا تے پوری وادی اللہ اکبر دے نعریاں نال گونجی اٹھی۔ سب دی خواہش سی کہ آنحضرت ﷺ اوہدے گھر ٹھہرن' پر آپ ﷺ نے ایہہ فیصلہ اپنی اوٹھنی تے چھڈ دتا کہ جتھے ایہہ بہہ جائے گی اوہ ساڈی منزل ہووے گی۔ آپ ﷺ دی اوٹھنی حضرت ایوب انصاریؓ دے گھر آکے رکی۔

آپ نے قبا وچ 13 دن قیام کیتا جتھے بعد وچ مسجد قبا بنی۔ ایئی دیر نوں حضرت علیؓ دی آ ملے تے فیر آپ ﷺ مدینہ وچ داخل ہوئے۔ مدینے دا بچہ بچہ بڑا خوش سی۔ مدینے دیاں بچیاں خوشی دے مارے ایہہ گیت گا رہیاں سن۔

طلع		البدر	علینا
من		ثنیات	الوداع
وجبت		شکر	علینا
ما	دعا	للّٰہ	داع

وداع دیاں گھاٹیاں توں ساڈے واسطے چن چڑھیا اے۔ جد تیکر دنیا وچ اللہ نوں اواز دین والا کوئی باقی اے' ساڈے تے خدا دا شکر واجب اے۔"

ایسے موقعے تے حضور ﷺ نے فرمایا سی' مینوں اُحد پہاڑ نال محبت اے' اوہنوں میرے نال پیار اے۔

ہجرت دی اہمیت تے اوہدا اثر

مدینے دی ہجرت دنیا دی تاریخ دے اہم ترین واقعات وچوں اک اے۔ ایہدے اثراں دا اندازہ لانا مشکل اے پر کجھ تھلے موجود نیں:

1- مدینہ دے دونویں قبیلے مدتاں توں آپو وچ لڑ رہے سن۔ آنحضرت ﷺ دے آون نال اینہاں دی دشمنی دوستی وچ بدل گئی۔

2- نبی اکرم ﷺ دی ہجرت مدینہ دا فوری نتیجہ یہود' انصار تے مہاجراں دے وچکار میثاق (معاہدہ) سی۔

3- مدینے دی ہجرت توں پہلے اسلام صرف اک تحریک سی۔ بعد وچ اینے اک ریاست دی شکل اختیار کر لئی۔

4- مکے والیاں نے اپنی اسلام دشمنی تے ظالمانہ روش دی بدولت اوہناں دی زندگی اجیرن کر دتی سی۔ ہجرت دے بعد کافراں دے ظلماں توں نجات ملی تے پُر امن ماحول نصیب ہویا۔

5- مدینہ شام دی تجارت شاہراہ دے نیڑے ہون پاروں کاروباری لحاظ نال چنگا مرکز سی۔ دوجے آنحضرت ﷺ مہاجرین تے اہل مدینہ (انصار) وچکالے بھائی چارے دا رشتہ قائم کر کے اینہاں دی معیشت نوں مضبوط بنایا۔

6- مدینہ وچ پُر امن فضا ہون پاروں اسلام وچ دن بدن ترقی ہون لگ پئی۔

7- ایسے احکام جیہڑے مکہ دی سرزمین تے عمل دے قابل نہیں سن۔ اوہناں دا نزول مدینہ آکے ہویا۔ مثال دے طور تے جمعے دی نماز' اذان دا طریقہ' مسجد نبوی دی تعمیر' اسلامی قوانین' شراب دا حرام ہونا' سود دی ممانعت ورگے قانون وغیرہ نازل ہوئے۔

مدینہ آکے مسلماناں دی حیثیت مضبوط ہو گئی تے کفار مکہ لئی اپنا دفاع کرنا ضروری ہو گیا۔ ہجرت مدینہ تاریخ عالم دا اک اہم موڑ اے۔ جس طرح آپ نے امور زندگی تے قوانین لاگو کیتے اوہ آپ دی اعلیٰ بصیرت تے کردار دا جیندا جاگدا ثبوت نیں۔ مسلمان تاریخ وچ اک نہ مٹن والی قوم بن گئے۔

ثقافتی تے سماجی لحاظ نال اسلام دے اس مرکز توں تہذیب و تمدن دیاں کرناں بھٹیاں جیہڑیاں کہ پوری دنیا تے پھیل گئیاں تے ولاں دے تے کفر دے ہنیرے چھٹ گئے۔

مسجد نبوی دی اُساری:

آنحضرت ﷺ نے مدینہ وچ اک مسجد دی نینہ رکھی جیہدا ناں مسجد نبوی سی۔ ایہہ زمین دو یتیماں دی سی۔ آپ نے قیمت ادا کر کے اوتھے مسجد بنا دتی۔

ایس مسجد نوں مکتب' مسجد تے صلح و جنگ دے معاملات دی گفت و شنید' دوجے ملکاں توں آون والے سفیراں لئی سرکاری تھاں دی حیثیت حاصل سی۔

مدینے دا معاہدہ:

آنحضرت ﷺ نے اسلامی ریاست دے ودھاول نظر کیتی۔ پر مدینہ وچ بہت سارے ایسے یہودی قبیلے آباد سن جیہڑے کہ اسلام نہیں لیائے سن۔ مدینے والے بڑے امیر سن۔ آپ نے اسلام دے ودھا لئی سب توں پہلے اک ضروری اقدام کیتا کہ اوتھوں دے رہن والے یہودی قبیلیاں نال امن دے معاہدے کیتے تے ایہہ معاہدے صحیفہ مدینہ یا "میثاق مدینہ" دے ناں تو مشہور ہوئے۔

ایس معاہدہ دیاں شرطاں تھلے دتیاں گئیاں نیں:

1- سب معاہدے دے شریک اک جماعت ہون گے۔

2- مدینہ دے سب لوک اک جماعت ہون گے تے امن و امان دے قیام وچ برابر دے شریک ہون گے۔

3- باہردے حملے دی صورت وچ دونویں فریق مل کے دشمن دا مقابلہ کرن گے۔

4- دونویں فریق اک دوجے نوں نقصان نہیں پہچان گے۔

5- ایس معاہدے نوں منن والے مدینہ نوں حرم منن گے تے فساد نہیں کرن گے۔

6- اوہ اک دوجے نال نیک نیتی' خیر خواہی تے بھلائی نال پیش آون گے۔

7- مالدار تے ایمان والے قرض دار مسلماناں دی مدد کرن گے۔

8- جیکر مسلماناں اتے کوئی شخص ظلم تے زبردستی کرے گا تے سارے نیک دل انسان اوہدی مخالفت کرن گے۔

9- کوئی فریق قریش نوں پناہ نہیں دیوے گا۔

10- اک فریق دے دشمن دوجے دے وی دشمن سمجھے جان گے۔

11- دونواں فریقاں دے وچکار جھگڑے دی صورت وچ آنحضرت ﷺ دا فیصلہ آخری ہووے گا یعنی کہ آپ نوں ثالث منیا جاوے گا۔

12- ہر ٹولہ اپنے اپنے محلے دے امن دا ذمہ دار ہووے گا۔

13- دونواں فریقاں نوں دینی آزادی حاصل ہووے گی۔

14- جان بجھ کے قتل کرن والے کولوں قصاص لیا جاوے گا۔

15- ہر مجرم اپنے جرم دا بوجھ خود چکے گا' ایہدا حلیف ذمہ دار ہووے گا۔

16- مشترکہ جنگاں وچ یہود تے مومناں دے اخراجات مشترکہ ہون گے۔ (سیرت ابن ہشام) (110)

اہمیت:

مدینے دا معاہدہ آنحضرت ﷺ دی بصیرت تے صلاحیت دا بھرواں شاہکار' تاریخ ساز تے اک انقلاب بھری دستاویز اے۔

ایس معاہدے دا وڈا فیدہ ایہہ ہویا کہ مسلمان بلاامتیاز نسل تے خون اک علیحدہ قوم دی حیثیت نال رہن لگے۔ دین اسلام نوں دنیاوی تعلقات تے ترجیح دتی گئی۔ انفرادی مقابلے وچ قومی مفادات نوں ترجیح دتی جان لگ پئی۔ شہری آزادی ساریاں لئی برابر سی۔ مسلمان اطمینان نال تبلیغ کرن لگے۔

1- قبیلیاں دے نظام وچ ونڈے ہوئے طیبہ وچ اک منظم ریاست دا قیام پہلی واری ہویا۔ جیہڑا اپنے فیض تے برکتاں پاروں عرب قبیلیاں لئی روشنی دا اک منار سی۔ ڈاکٹر محمد حمید اللہ نے بہتر طریقے تے نشاندہی کیتی اے کہ ایہہ دنیا دا پہلا لکھتی دستور سی۔

2- مدینہ نوں مقدس تے محترم مقام دے کے تے ہر قبیلے نوں اپنے علاقے دے امن دی حفاظت دا ذمہ دار ٹھہرا کے مدینہ نوں امن دا مرکز بنا دتا گیا۔

3- مظلوم دی حمایت تے ظلم دی روک لئی مومناں دی سانجھی کارروائی دا عزم (عہد) موجود سی۔

4- مدینے دے معاہدے نے جیہڑی ریاست قائم کیتی او صرف منظم ای نہیں سی' ایہدا اک اساسی مڈھلا نظریہ وی سی۔

ایہدے وچ خدا تے رسول ﷺ نوں فیصلہ کن حیثیت دے کے مدینہ نوں اسلامی ریاست بنا دتا گیا۔ فلاح و بہبود دے بنیادی اصول تیار کیتے گئے۔

5- مدینہ دی اسلامی مملکت وفاقی سی۔ ایہدے وچ شامل سارے قبیلے تے اوہناں دیاں شاخاں تے معاہدہ کرن والے سارے قبیلیاں دی اندر دی آزادی' اوہناں دے اپنے

قانوناں' رسم رواجاں تے مذہب نوں پورا دستور دے مطابق تحفظ دتا گیا۔

6- اسلامی حکومت نے غیر مسلماں نوں جیہڑے حقوق دتے اوہ وی دنیا دی تاریخ دا اک باب نیں۔ ایس کھلے دل نال اقلیتاں نوں حقوق دینا تے اوہناں دی حفاظت دا ذمہ لینا' پہلے دنیا دے کسے وی دستور وچ نہیں سی۔ جنھاں دی بنیاد تے اج پوری دنیا دے دستور نیں۔

7- مدینے دے معاہدے نے اس نویں جمی اسلامی مملکت دی دفاعی حیثیت نوں وی بڑا پکا بنا دتا۔ مدینہ دی اسلامی حیثیت نوں کافی مضبوطی مل گی۔

تے ہور ایہہ کہ مدینہ دے آلے دوالے دے علاقیاں وچ مسلماناں دا اثر و رسوخ ودھ جان نال قریش دی اوہ شاہراہ مسلماناں دے اثر ہیٹھ آگئی جیہڑی شام دے تجارتی سفرلئی استعمال ہوندی سی تے مکے دے قریش تے معاشی دباء پاون دا موقع مل گیا۔

8- مدینہ دے واسیاں نے آپو وچ دے اعتماد و اتحاد' تعاون تے رواداری دے اصولاں دی بنیاد تے جیہڑی ریاست قائم کیتی اوہدے نال اسلام دا عادلانہ نظام لوکاں دے سامنے آگیا تے اوہ خودبخود اسلام توں متاثر ہون لگے۔ صرف باراں سال دے عرصہ وچ ایہدا رقبہ 150 کلومیٹر توں پندرہ لکھ کلومیٹر ہوگیا۔ تے ایہہ قریش مکہ لئی اک چیلنج سی۔

مدینے دا بھائی چارہ

مواخات بھائی چارہ نوں آکھدے نیں۔ اسلامی ریاست دا سب توں وڈا مسئلہ مہاجراں دی آبادکاری سی۔ کجھ ہزار دی ایس بستی وچ سوواں دے حساب نال بے گھر مسلمان پہنچ رہے سن۔ بے وطن جنھاں نوں اسلامی اصطلاح وچ مہاجر آکھدے نیں بالکل بے سروساماں ہرینہ آئے سن۔ بھانویں ایہناں وچ اپنے گھروں مال دار وی سن پر اوہ تے سب کجھ راہ خدا وچ قربان کر آئے سن۔ اپنے نال کیوں کوئی چیز نہیں سن لیائے۔ جے کوئی مسلمان اپنا مال اسباب نال لینا چاہندا تے قریش مکہ اوہدے کولوں اسباب رکھ لیندے کیونکہ ایہہ اسباب تساں مکہ وچ رہ کے کمایا اے تے تسی باہر نہیں لے جا سکدے۔ ابو سلمہ ہجرت لئی تیار ہوئے تے اوہناں دے قبیلے والیاں تے سوہریاں نے اوہناں دی سوانی تے بچہ کھو لیا تے آکھیا تسی ایہناں نوں نہیں لے جاسکدے۔

آنحضرت نے اک اک انصار تے اک اک مہاجر نوں آپس وچ دینی بھراء بنا دتا تے اوہناں نے وی اپنا ادھا سامان تے ایتھوں تیک جنہاں دیاں دو بیویاں سن اوہناں وچوں اک نوں اوہدے حق وچ طلاق دے دتی۔

اوہناں نوں تجارت تے کھیتی باڑی وچ برابر دا شریک کر لیا۔ تے تھوڑے ای چر مگروں مہاجرین اپنے پیراں تے کھڑے ہو گئے۔

ایہہ سی آنحضرت دی بصیرتاں بھرے کردار دی بلندی دا ثبوت جیہدی مثال تاریخ وچ کدھرے نہیں ملدی۔ (بخاری' کتاب المناقب) (111)

قبلے دی بدلی (2ھ):

ہن تیک مسلمان بیت المقدس ولے منہ کر کے نماز پڑھدے سن۔ اوہ یہود تے نصاریٰ دا قبلہ سی۔ پر اسلام اک مستقل مذہب سی ایس مذہب دے بانی حضرت محمد ﷺ محبوب خدا سن تے اللہ تعالیٰ نے ایہناں نوں افضل الانبیاء قرار دتا تے اسلام ملت ابراہیمی دی تجدید لئی آیا سی۔ ایہدا قبلہ وی ابراہیم دے بنائے ہوئے خانہ کعبہ دا ہو سکدا سی۔

قصہ کوتاہ ہجرت دے ستارہویں (17) مہینہ دے شروع وچ بیت المقدس دی بجائے خانہ کعبہ ولے منہ کر کے نماز پڑھن دا حکم ہویا۔

آنحضرت ﷺ نے منبر تے چڑھ کے ایہدے بارے وچ خطبہ دتا تے دو رکعت نماز کعبہ ول منہ کر کے ادا کیتی۔ ایہہ ابن حزم دی روایت اے۔ بعض تحویل قبلہ نوں ہجرت توں اٹھارہویں مہینہ دے شروع دا واقعہ آکھدے نیں۔ (تاریخ ابن خلدون جلد اول) (112)

ہجرت دے پھل:

مدینے دی ہجرت دا واقعہ تاریخ اسلام وچ اک ریڑھ دی ہڈی دی حیثیت رکھدا اے۔

حضرت ابن عباسؓ نے ہجرت نوں اسلام دی عظیم فتح قرار دتا اے۔ قریش نوں مسلماناں تے آنحضور ﷺ دی ہجرت دا اینا کو دکھ سی کہ چھیاں سالاں بعد جدوں حدیبیہ دی صلح ہوئی تے ایہہ شرط لکھوائی کہ آئندہ کوئی مسلمان مکہ توں ہجرت کر کے نہیں جاوے گا۔

ہجرت دا مقصد اک محفوظ مرکز دی تلاش سی۔ جتھے قریش اسلام دی راہ وچ رکاوٹ نہ پا سکن۔ ہجرت دا اصل مقصد مدینہ وچ اک دفاعی تعمیری تے تبلیغی مرکز قائم کرنا سی۔ ایس واسطے ضروری سی کہ ہر مسلمان اوتھے پہنچ کے اوہدی قوت دا سبب بنے۔ ہجرت نال جیہڑے نتیجے

لوڑیدے سن' اوہ اک اک کر کے حاصل ہوئے:

1- مکہ وچ مسلمان اک اقلیت دی حیثیت نال سن۔ مدینہ پہنچ کے ایہہ اقلیت اکثریت وچ بدل گئی۔ اوہو لوک جیہڑے اپنے وطن وچ رہ کے ہر قسم دی مذہبی' سیاسی تے اقتصادی آزادی توں محروم سن' ہن اک آزاد تے خودمختار اسلامی ریاست دے ذمہ دار فرد بن گئے۔

2- مکہ دے کافرانہ ماحول توں نجات مل گئی۔ مسلماناں نوں اک ایسا گھر مل گیا جتھے اوہ اطمینان نال اپنے اصولاں دی تبلیغ کر سکدے سن۔ مکہ وچ رہ کے مسلمان اپنے عقائد اسلام دے مطابق زندگی بسر نہیں سن کر سکدے مگر مدینہ وچ آنحضرت ﷺ نے مسلماناں نوں اجتماعی زندگی دے رنگ وچ رنگ لیا۔

3- مدینہ دے مخالف قبیلے آپس وچ شیر و شکر (دُدھ تے مٹھا) ہو گئے۔ رسول اکرم ﷺ نے مہاجراں تے انصاراں نوں بھائی چارے دے رشتے' انسانیت تے اثار وچ ایسا بنھیا کہ اوہ اک ای خاندان دے افراد نظر آون لگ پئے۔ آپ نے نسل' قوم' رنگ تے زبان دے فرق نوں مٹا دتا۔

4- مدینے دی ہجرت نال یہود دے اقتدار دا خاتمہ ہو گیا۔ مدینے دے معاہدے دی روح نال آنحضرت نوں اللہ توں بعد اعلیٰ حاکم مقرر کر لیا گیا۔ مکہ وچ رسول اللہ دی حیثیت اک مذہبی رہنما دی سی پر مدینہ وچ آپ دی حیثیت مذہبی تے سیاسی رہنما دی ہو گئی۔

5- اسلام دی نشر و اشاعت وچ بہت زیادہ وادھا ہویا۔

6- مذہب تے عبادت دی آزادی مل گئی۔ مسجداں بنیاں' فضاواں اللہ اکبر دی صدا نال گونجن لگیاں' اذاناں دے ذریعے اسلام دے دبدبے دا ڈنکا وجن لگ پیا۔

7- <u>معاشی آزادی:</u> مکہ وچ مسلماناں دی معاشی آزادی محدود سی۔ ہن اوہناں نوں تجارت لئی شام دا رستہ نظر آ گیا۔

8- ظالماں دے مقابلے وچ میدان جنگ وچ اترن دیاں آیتاں نازل ہوئیاں۔ اسلامی جہاد دے سنہری باب دا اضافہ ہویا۔

9- <u>معاہدے:</u> مدینہ دی غیر مسلم آبادی نال معاہدہ امن ہویا۔ اسلام نوں پہلی واری دوسریاں ملتاں تے علانیہ برتری ملی۔

10- ٹھکانہ: مدینہ وچ مسلماناں نوں زندگی دا ٹھکانہ مل گیا۔ مدینہ نے دارالسلام بن کے اوہناں لئی محبت دی جھولی کھول دتی۔

11- پوریاں نمازاں: مکہ وچ سب نمازاں دو دو رکعت سن جس طراں سفر وچ حکم اے۔ مسلمان مدینہ پہنچے تے اوہ جیویں اصلی وطن وچ آ گئے۔ ایتھے عصر دی نماز پوری چار چار رکعت ادا کرن دا حکم ہویا۔ مکی زندگی تے تبصرہ پچھے ہو گزریا اے۔

نبی ﷺ دی حیاتی دے خاص پکھ

کامل انسان:

نبی اکرم ﷺ دی حیاتی ولوں گوہ کیتا جاوے تے اندازہ ہوندا اے کہ آپ ﷺ دی زندگی دا ہر پکھ اپنی مثال آپ اے۔ آپ عام انساناں دے وچکار رہے۔ عام انساناں جہی خوراک کھادی' شادیاں کیتیاں یعنی بشریت دیاں سبھے لوڑاں آپ دی ذات توں پوریاں ہوئیاں اے پر جو اخلاقی معیار آپ ﷺ نے لوکاں دے سامنے رکھیا' قولاً و عملاً اوہدے تے خود وی عمل کیتا۔

ایہدی وجہ پاروں آپ دے قول تے فعل نوں حق دا معیار قرار دتا گیا۔ آپ ہر لحاظ نال کامل انسان سن۔ آپ ﷺ دی زندگی دا ہر پکھ انسان دی ہدایت دا موجب اے۔
تھلے دتے گئے عنواناں نوں اختصار نال لکھیا جاندا اے:

شخصیت:

چہرہ دل دا شیشہ ہوندا اے۔ اکھاں والے چہرے توں ای دلدیاں گہرائیاں وچ لکے ہوئے جذبیاں دا اندازہ لا لیندے نیں۔ عبداللہ سلام اک یہودی عالم سی۔ جدوں آنحضور ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہویا تے ترت پکار اٹھیا۔ "ایہہ چہرہ اک جھوٹے آدمی دا نہیں ہو سکدا۔"
اک اجنبی عورت وی جنہوں آنحضور ﷺ دے متعلق کجھ پتا نہ ہوندا' اپنے خاوند نوں ایہہ کہن تے مجبور ہو گئی کہ تسلی رکھو' میں اوس شخص دا چہرہ ویکھیا سی جیہڑا چودھویں دے چن دی طراں روشن سی اوہ کدھی تہاڈے نال بدمعاملگی کرن والا نہیں ہو سکدا۔
جیکر ایسا آدمی اوٹھ دی قیمت نہ دیوے تے میں اپنے کولوں دیواں گی۔
ابو حریرہؓ ایمان لیائے تے آپ ﷺ دا ایہہ تاثر سی کہ آنحضرت ﷺ توں ودھ

خوبصورت کدھرے نہیں ویکھیا۔

حضرت علیؓ فرماندے نیں کہ آپ ﷺ دے چہرے دا جلال ایسا سی کہ ویکھن والا پہلی نظرتوں ای مرعوب ہو جاندا سی۔

حلیہ مبارک:

ہند ابی ہالہ آپ ﷺ دے چہرۂ اطہر دا نقشہ اینہاں لفظاں وچ لکھدے نیں:

"متھا چوڑا' بھروٹے جھکے ہوئے بریک تے بھرویں' دونویں بھروٹے وکھرے وکھرے' دونوں دے وچکار اک وکھرا ابھار جیہڑا غصہ آون تے ظاہر ہو جاندا۔"

کعب بن مالکؓ آکھدے نیں کہ متھے توں مسرت ڈھلدی سی۔

حضرت انسؓ نے آپ ﷺ دی رنگت نوں ایس طراں دسیا اے۔ "نہ چونے وانگوں سفیدی نہ سانولا پن' گندمی جہیا رنگ' جیہدے وچ سفیدی غالب سی۔"

حضرت علیؓ چہرہ اقدس نوں سفیدی سرخی مائل قرار دیندے سن۔

ابو ہریرہؓ آکھدے نیں کہ جس طراں چاندی نال بدن ڈھلیا ہویا سی۔

اکھاں سیاہ تے قدرتی سرمے والیاں' پلکاں لمیاں' پتلیاں تے سیاہ' نظراں نیویاں' اکھ دے کنارے توں ویکھن دا حیادارانہ انداز تے دند مبارک بریک تے چمکدار' سامنے دے دنداں وچ خوبصورت ریخاں' گل کرن دا انداز ایسا سی کہ جیویں دنداں وچوں چمک نکل دی سی۔ وال بھرویں تے سنگھنے' گردن پتلی لمی جس طراں کہ کسے مورتی دی خوبصورتی نال گھڑی گئی ہووے' وال تھوڑے جہے خمدار' وچکاروں نکلیا ہویا چیر' بدن گٹھیا ہویا' جثے دے جوڑاں دی ہڈیاں وڈیاں تے مضبوط' قد درمیانہ نہ لمائی ولے مائل' سینہ چوڑا' سینہ تے ڈھڈ برابر' ونسیاں لمیاں' ہتھاں دیاں تلیاں کھلیاں انگلیاں مناسب حد تک لمیاں۔ (بدن خیرالبشر ﷺ) (113)

ایہہ وے اوہ تصویر جو عاشقان رسول اللہ ﷺ نے کھچی اے۔ ایہہ اوہ لوک سن جنہاں نوں آپ ﷺ دی دن رات غرض پوری زندگی دی صحبت ملی سی۔

القصہ جیہڑا مسلم الفطرت آدمی آنحضرت نوں ویکھدا' مفتوح ہو جاندا۔ (محسن انسانیت ﷺ 87-90) (114)

فقر تے غنا:

آنحضرت ﷺ اس جماعت دے قائد' اک ریاست دے سربراہ تے اللہ تعالیٰ دے

سب توں برگزیدہ بندے سن۔

اینہاں عظیم مرتبیاں دا مالک ہون دے باوجود آپ ﷺ دی حیاتی نہ صرف تکلفات توں خالی سی سگوں آپ ﷺ دی شان فقردی شیشہ دار سی۔ حضرت عائشہ صدیقہ ؓ دا بیان اے کہ کئی واری اک اک مہینہ برابر ساڈے چولہے وچ اگ نہیں سی بلدی۔ تے صرف پانی تے کھجور تے گزارا ہوندا۔ مدنی زندگی وچ جتھے آپ ﷺ دی حیثیت اسلامی سربراہ دی سی' آپ ﷺ نے تن دن تک مسلسل کنک دی روٹی کدی نہیں سی کھادی۔

فقر تے درویشی دا ایہہ عالم سی کہ جدوں آپ ﷺ نے انتقال فرمایا تے آپ ﷺ دی اک زرہ یہودی کول گروی سی۔ چراغ وچ تیل پان لئی گوانڈھن کولوں منگنا پیندا سی۔ آپ ﷺ زیادہ تر اپنا کم اپنے ہتھاں نال کر دے۔ ایتھوں تیک کہ اپنے کپڑیاں نوں ٹاکی وی آپے ای لالیندے۔ اپنی جتی خود مرمت کرلیندے سن۔ آپ ﷺ تے ساری عمر مٹی' لکڑی تے تانبے دے برتناں وچ کھادا۔ سونے چاندی دے برتناں وچ کھانا حرام قرار دتا۔ میز کرسی تے بیٹھ کے کھانا اپنی شان دے خلاف سمجھیا۔

ایس فقر وچ وی آپ ﷺ دی ایہہ شان سی کہ ہر چیز وچ صفائی دا خیال رکھدے تے دوجیاں نوں وی تاکید کر دے۔

لباس بڑا سادہ تے پاکیزہ پاندے۔ کھانے دے ادباں دا خود وی خیال رکھدے تے دوجیاں نوں وی ہدایت کر دے۔ ہمیشہ سجے ہتھ نال کھانا کھاندے' اپنے اگوں کھاندے' کدی برتن دے وچکار ہتھ نہ مار دے۔ ہر برکی لین نال بسم اللہ پڑھدے۔ مہمان نوں کھانا کھلاندے تے اوہنوں بے تکلفی نال کھان دی ہدایت کردے۔ محفل وی بیٹھیاں کوئی چیز لئی یاں کھادی یا ونڈی جاندی سجے ہتھ ولوں شروع کر دے۔ وڈیاں نوں پہل دیندے۔ (نشر الطیب فی ذکر النبی حبیب ﷺ) (115)

صداقت تے امانت:

آنحضرت ﷺ بچپن توں ای سچے بولن والے تے سچ نوں پسند کرن والے سن۔ آپ ﷺ دی ایسے خوبی پاروں مکہ دے لوک آپ ﷺ دے کول اپنیاں امانتاں رکھدے تے باوجود دینی مخالفت دے ہجرت تک لوکاں دا ایہو ای طریقہ رہیا۔ جدوں آپ ﷺ نے ہجرت فرمائی تے حضرت علی ؓ نوں مکے دے کافراں دیاں امانتاں واپس کرن لئی مکہ چھڈ گئے۔

آپ ﷺ دے صدق تے امانت دا اقرار اسلام دے دشمن وی کردے سن۔ آپ نبوت توں پہلوں ای صادق تے امین دے لقب نال مشہور ہو چکے سن۔ خود ابو جہل دشمن اسلام نے اک واری آکھیا:

"محمد ﷺ! میں تینوں جھوٹا نہیں آکھدا پر تیری تعلیم تے دل ای نہیں کھلوندا۔"

جدوں آپ ﷺ نے اپنی نبوت دا اعلان فرمایا تے اوس ویلے وی لوکاں نے آپ ﷺ دے صادق تے امین ہون دی گواہی دتی۔ جدوں ابولہب نے آکھیا سی (نعوذ باللہ) تیرے ہتھ ٹٹ جاون۔ ایسی گل لئی سانوں بلایا سی۔ تے خدا تعالیٰ نے سورہ الھب نازل کیتی۔

میانہ روی:

آنحضرت ﷺ نوں ہر معاملے وچ اعتدال تے میانہ روی پسند سی۔ آپ ﷺ نے ارشاد فرمایا کہ خیر الامور اوسطھا "سارے کماں وچ میانہ روی اختیار کرو۔"

آپ ﷺ دی ساری حیاتی میانہ روی دا شیشہ اے۔ ایتھوں تیک کہ آپ مسکران وچ وی میانہ روی نوں ای سامنے رکھدے سن۔ لوڑ بہتاں بولدے تے نہ لوڑ بہتاں خاموش رہندے سن۔

آپ ﷺ دے کلام وچ شاعری نہیں سگوں فصاحت تے بلاغت زیادہ پائی جاندی سی۔ آپ ﷺ دا مقصد حیات مسلماناں نوں دین اسلام دیاں اصولاں نوں سکھانا سی۔ وعظ صرف لوڑ ویلے کردے۔ خطبہ صرف جمعہ نوں دیندے تے صحابہ نوں وی روزانہ درس قرآن توں روک دے سن۔ آپ ﷺ سب توں وڈے عبادت گزار سن۔ پر صحابہؓ نوں ساری رات عبادت کرن توں منع فرمایا۔

عبد بن عمرو بن العاصؓ دے متعلق اے کہ اوہ کدی روزہ نہیں سن چھڈ دے تے ساری ساری رات عبادت وچ گزار دے سن۔ پر آپ ﷺ نے میانہ روی دا سبق دتا تے آکھیا تیرے جسم تے تیری بیوی دا وی حق اے۔

صبر تے حلم:

وڈے لوک عام طور تے گستاخی برداشت نہیں کردے۔ پر آنحضرت ﷺ تے صبر و حلم دا پیکر سن۔ اک واری اک یہودی کولوں آپ ﷺ نے قرضہ لے کے اک صحابیؓ نوں دتا۔ وعدہ توں ترن دن پہلو ای آپ ﷺ کول آیا تے شانہ مبارک توں چادر اتار لئی۔ کپڑے

پھڑ لئے تے آپ ﷺ دے اباؤاجداد نوں برا بھلا آکھن لگ پیا۔ حضرت عمرؓ نے ایس گستاخی تے جھڑکیا تے آنحضرت ﷺ نے منع فرمایا تے فرمایا کہ ایہدا قرضہ ادا کر دتا جاوے۔ قرضہ ادا کرن توں بعد آکھیا کہ تیری معیاد حالاں تن دن رہندی سی۔

گویا آپ ﷺ دے صبر و برداشت دے واقعات نال تاریخ بھری پئی اے۔ ایہناں واقعات توں پتہ چلدا اے کہ آپ ﷺ بہت زیادہ بُردبار تے تحمل مزاج سن۔

عفو و رحم:

حضرت عائشہؓ فرماندیاں نیں کہ آپ ﷺ نے کدی وی ایسے شخص کولوں بدلہ نہیں لیا جیہڑا آپ ﷺ نوں نقصان دتا ہووے۔ غزوہ اُحد وچ کفار مکہ نے آپ ﷺ نوں سخت تکلیف دتی تے دند مبارک تک شہید ہو گئے۔ پر فتح مکہ دے موقع تے آپ ﷺ نے کوئی بدلہ نہیں لیا۔

اک شخص نے آنحضرت دی صاحبزادی حضرت زینبؓ نوں نیزہ ماریا تے آپؓ اوٹھ توں ڈگ پیاں تے اوہناں دا حمل ضائع ہو گیا' تے آپؓ دی وفات ہو گئی۔ پر جدوں اوہنے معافی دی درخواست کیتی تے آپ ﷺ نے معاف کر دتا۔

آپ ﷺ وچ رحم دا جذبہ ایس حدّ تیک سی کہ مکے والیاں جدوں مخالفت تے لک بنھیا ہویا سی' آپ ﷺ نوں اطلاع ملی کہ مکہ کال دا شکار اے۔ آپ ﷺ نے بہت زیادہ غلہ مکہ بھجوایا تے غریباں لئی نقد زر دتا۔

صلح حدیبیہ ویلے حالت نماز وچ اسی کافراں نے آپ ﷺ تے حملہ کیتا پر اوہ سارے گرفتار ہو گئے۔ آپ ﷺ نے اوہناں ولوں درخواست معافی قبول کر لئی تے فدیہ لے کے رہا کر دتا۔

شفقت تے حسن سلوک:

آنحضرت ﷺ دا رویہ بڑا ہمدردانہ سی۔ آپ ﷺ دے خادم آپ دے اچھے سلوک دی وجہ پاروں آپ دے اینے مطیع سن کہ ماپیاں دے کول رہن نالوں آپ دی خدمت وچ رہنا پسند کر دے سن۔ زید بن حارثہؓ آپ دے وارثاں نے آپ نوں آزاد کرا لیا' پر اوہناں نے آنحضرت ﷺ دی خدمت وچ رہنا پسند فرمایا۔

حضرت بلالؓ دا واقعہ ایس گل دا گواہ اے کہ رئیس ہون دے باوُجود اوہناں نوں آپ

ﷺ وچ والدین توں ودھ شفقت تے محبت نظر آوندی سی۔

انس بن مالکؓ نے دس سال تیک آنحضرت ﷺ دی خدمت کیتی۔ ایس پورے وقت وچ آنحضرت نے اوہنوں کدی کجھ نہ کہیا۔

آپ ﷺ بچیاں کولوں لنگھدے تے پیار تے شفقت نال پیش آوندے۔ اوہناں نوں پہلاں سلام کردے۔ بچے آپ ﷺ نوں ویکھ کے دوڑے آوندے تے چمڑ جاندے پر آپ ﷺ دے متھے تے ذرہ بھر ملال نہ آوندا۔ کمزوراں نال وی مہربانی نال پیش آوندے۔

حضرت ابوبکرؓ دے والد قبول اسلام لئی حاضر ہوئے تے آپ ﷺ نے فرمایا کہ بزرگاں نوں تکلیف کیوں دتی میں گھر حاضر ہو جاندا۔

سخاوت:

آنحضرت ﷺ بڑے سخی سن۔ آپ ﷺ فرماندے سن کہ جیکر مینوں اُحد دے پہاڑ برابر وی سونا مل جائے تے میں اوہ وی راہ خدا وچ ونڈ دیواں۔

آپ ﷺ کول جنہاں مال غنیمت آوندا فوراً ونڈ دیندے۔ اک واری کجھ درہم گھر وچ بچ گئے' آپ ﷺ نوں ستیاں یاد آیا چھیتی نال اُٹھے تے تقسیم کر کے فیر ستے۔

کدی ایسا نہیں ہویا کہ کسے سائل نے سوال کیتا ہووے تے آپ ﷺ نے اوہدی حاجت پوری نہ کیتی ہووے۔

آپ ﷺ نے ذاتی لوڑ لئی کدی ادھار نہیں سی لیا۔ پر جدوں کوئی حاجت مند آوندا تے اوہدی لوڑ پوری کرن لئی اپنی زرہ تک گروی رکھ دیندے۔

شجاعت:

آنحضرت ﷺ اپنے مجاہداں دے سربراہ وی آپو سن ایس حیثیت نال آپ ﷺ صحابہ کرامؓ نوں مردانہ ورزشاں دا شوق دواندے سن' نشانہ بازی لئی تیار کردے' گھوڑ دوڑ دے مقابلے کرواندے۔

عرب دا مشہور پہلوان رکانہ آکھدا سی کہ میں تے اسلام اوس ویلے قبول کراں گا جدوں محمد ﷺ مینوں پچھاڑ لے گا۔ آنحضرت ﷺ نے اوپر تھلے تن واری اوہنوں پچھاڑیا۔ جنگ دے میدان وچ ساتھیاں نوں ثابت قدم رہن لئی تیار کردے تے خود اوہناں دے نال نال ہوندے۔

اُحد دے غزوے وچ آخر ویلے تک آپ جمے رہے۔

حنین دے غزوے وچ آپ پکار پکار کے آکھدے سن کہ میں خدا دا بندہ تے رسول واں تے کسے طراں دی صحابہ دی گل نہ منی تے اپنی جگہ تے ڈٹے رہے۔

بہادر اینے سن کہ اک واری بقیع دے قبرستان ولوں چیکاں دیاں آوازاں آئیاں۔ لوک آواز والے پاسے دوڑے ویکھیا تے آنحضرت ﷺ رات دی تاریکی وچ واپس آرہے نیں تے آکھ رہے نیں کہ میں معاملہ ٹھیک کر دتا اے۔

ہر قوم دے سربراہ نوں واقعی ہر لحاظ نال نمونہ مثالی ہونا چاہی دا اے۔

ذہانت:

آپ دنیا بھر وچ سب توں ودھ باصلاحیت سن۔ آپ ﷺ دی عقلمندی نوں دوست دشمن سبھ مندے سن۔ واقعہ حجر اسود ساڈے سامنے آپ ﷺ دی عقلمندی دی منہ بولدی مثال اے۔

ایسے طراں مدینہ جاندیاں ای یہود نال گٹھ جوڑ کیتا جنھوں "میثاق مدینہ" دا ناں دتا گیا۔ ایس معاہدے تے دستخط کرکے آپ نے اعلیٰ درجے دی سیاسی بصیرت دا ثبوت دتا۔

"صلح حدیبیہ" جیہدے وچ کجھ شرطاں مسلماناں دے حق وچ نہیں سن۔ پر آپ ﷺ دی بصیرت نے من لیا تے اوہ ای مسلماناں لئی فتح مکہ دا پیش خیمہ ثابت ہویا۔

خوش مزاجی:

آنحضرت ﷺ نوں اللہ تعالیٰ نے ایسا مزاج دتا سی کہ جیہڑا آپ دے نیڑے آوندا، فیر دور نہ ہٹ سکدا۔ حضرت انس بن مالک دس سال آپ ﷺ دے خادم رہے۔ اوہناں دا بیان اے کہ ایس لمے عرصے وچ آپ ﷺ نے کدی مینوں کجھ نہ آکھیا۔ گھر والیاں نال آپ ﷺ دی شفقت تے محبت وی مثالی سی۔ گھر وچ بے تکلفی دی فضاء رہندی۔ مثال دے طور تے حضرت عائشہ؄ دسدیاں نیں اک واری میں قیمہ تے آٹا ملا کے اک کھانا پکایا۔ مزاقاً حضرت سودہ؄ نے منہ تے مل دتا تے آپ ﷺ بڑے لطف اندوز ہوئے۔ تے حضرت سودہ؄ نوں آکھیا کہ توں اوہدے منہ تے مل دے تاکہ حساب برابر ہو جائے۔ تے سودہ؄ نے ایسا ای کیتا تے آپ؄ خوب ہسے۔

آپ ﷺ صحابہ نال وی مٹھا مٹھا مذاق کر لیندے سن پر مذاق وچ وی خلاف حق گل

کدی نہیں سن کر دے۔ اک واری کسے سائل نے اوٹھ ۱۰ سوال کیتا۔ آپ نے فرمایا میں تینوں اوٹھنی دا بچہ دیواں۔ سائل نے عرض کیتی' میں اوہنوں لے کے کیہ کراں گا۔ آپ نے مسکرا کے فرمایا پر اوٹھ اوٹھنی دا بچہ ای تے ہوندا اے۔ اس مزاح تے اوہنے دی ہاسے دا اظہار کیتا۔

اک مائی نے اک واری آپ ﷺ نوں جنت لئی دعا دلوں آکھیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا جنت وچ کوئی بڈھی عورت نہیں جائے گی۔ بڈھی رون لگی' آپ نے سمجھایا کہ جنت وچ جان توں پہلاں سب نوں جوان کر دتا جاوے گا۔ تے اوہ چپ ہو گئی۔

ایہدے توں اندازہ ہوندا اے کہ تقویٰ دا جیہڑا مفہوم اج دے خشک زاہداں نے پیش کیتا اے' آنحضرت ﷺ نے اوہدے توں بہت مختلف معیار فرمایا سی۔

معاشرے دی اصلاح

سماج دے اصلاح کاراں وچوں نبی اکرم ﷺ دا مقام بڑا اُچا اے۔ جیس معاشرے دی اصلاح اتے آپ ﷺ نوں مقرر کیتا گیا سی اوہ بہت زیادہ وگڑیا ہویا سی۔ جس عہد وچ آپ ﷺ نوں گھلیا گیا اوہ تاریخ دا بڑے ہنیر دا عہد سی۔ آپ ﷺ دی انقلابی تحریک نے عرب دے معاشرے نال دنیا بھر نوں متاثر کیتا۔ آپ ﷺ دی دعوت نال جو انقلابی تبدیلیاں ہوئیاں اوہناں دا لشکارا:

بُت پرستی دا خاتمہ:

عرب دی دھرتی دے وسنیکاں دی اکثریت بُت پوجدی سی۔ آپ ﷺ نے بُت پوجن تے اینی ڈاہڈی ضرب لائی کہ صدیاں توں پوجن والے بت ٹٹ گئے۔ جزیرہ عرب دے وسنیکاں دے دلاں دے بتاں دا وی عکس ٹٹ گیا۔ لات' منات تے عزیٰ" ہبل' زحل تے دوار وغیرہ سبھے ٹوٹے ٹوٹے ہو گئے تے مشرکاں نے اینہاں اکھاں نال ویکھیا کہ اوہ کسے دا وی کجھ وگاڑ نہ سکے۔

محمد مصطفےٰ ﷺ دی دعوت نے بت پرستی دا خاتمہ صرف جزیرہ عرب توں ای نہیں سگوں پوری دنیا شام' مصر' شمالی افریقہ' اندلس' عراق' ایران' ترکستان' افغانستان' بلوچستان تے سندھ وغیرہ وچوں وی کر دتا۔ پوری دنیا وچ صرف ہندو قوم ای بُت پوجدی اے۔ ذکر جوگ

قوماں ایس مذہب نوں چھڈ چکیاں نیں۔

خود ہندوواں وچ وی کجھ لوک بتاں دی مخالفت کردے نیں۔ سکھ مذہب دا وکھرا وجود ایسے بنا تے قائم ہویا کیوں جے بابا گورونانک نے بُت پوجن دی تھاویں توحید دا مسلک اختیار کر لیا سی۔

توہم پرستی توں چھٹکارا:

مشرک معاشریاں دی طراں عرب دے لوک وی توہم پرست سن ہر گل توں چنگے مندے شگون لیندے۔ بتاں دے سامنے تیر چھڈ کے اپنی قسمت دا فیصلہ کردے۔ من گھڑت قصے کہانیاں وچ جٹے رہندے تے اوہناں توں متاثر ہوندے۔ گاواں دی دم نال سکیاں ٹہنیاں بنھ کے آسانی بجلی نوں ہمکن دی دعوت دیندے کیوں جے اوہناں بھانے انج کیتیاں بجلی رشک کرے گی تے بدل لے کے آئے گی۔ تاں طراں مینہ ورھے گا۔ مکدی گل ایہہ کہ مالک حقیقی نوں اپنا کارساز سمجھن دی تھاویں پتا نہیں کیہڑے کیہڑے توہم اوہناں کول آگئے سن۔

دعوت محمدی ﷺ نے سارے توہمات مٹا کے اک خدا نال تعلق قائم کیتا۔ اوہناں دے اندر جرأت، حوصلہ، توکل علی اللہ تے مردانگی پیدا کیتی کہ اج تیک جہاد دے جذبے توں سرشار مومن دی کاٹ توں سارے اہل باطل بدل چکے نیں۔

غلاماں نال سلوک:

اک دور سی کہ انسان ڈنگراں طراں منڈیاں وچ وکیندے سن۔ لونڈیاں، غلام جیہڑے جنگ وچ عاجز ہو جاون پاروں یاں قرض تھلے دب جاون پاروں کسے دوجے دی ملکیت بن جاندے سن، اپنے مالک دے رحم و کرم تے سن۔ اوہ مالک بھل سی بھانویں تے قتل کر دیوے، بھانویں دکھ دیوے یاں گانا سکھا کے کمائی دا ذریعہ بنا سکدا سی۔ غلامی دی ایس لعنت نوں مکان لئی اسلامی تحریک نے بہت سارے طریقے کڈھے۔ آپ ﷺ نے غلاماں دے حقوق مقرر کر دتے کہ غلاماں نوں اوہو ای کھلاؤ جیہڑا خود کھاندے او۔ تے جو خود پہنو اوہناں نوں وی اوہو پہناؤ۔ ایہناں نال چنگے سلوک نال پیش آؤ۔ غلامی نوں مکان لئی وی بہت سارے رستے کڈھے گئے مثال دے طور تے بہت سارے گناہواں دے کفارے وچ غلام نوں آزاد کرنا۔ مال و زکوٰۃ تے صدقیاں دے خرچ وچوں غلام نوں آزاد کرنا مستقل قانون وچ شامل ہو گیا۔

عورت دی مظلومیت دا خاتمہ:

رسالت دا سورج طلوع ہون توں پہلے عرب دے لوک عورت نوں اپنی پونجی سمجھدے سن۔ اک آدمی من مانیاں کردا کئی کئی شادیاں رچاندا۔ باپ دے مرن بعدوں باپ دی منکوحہ پتر دے حق وچ چلی جاندی۔ خاوند اپنی بیوی نوں جوئے وچ وی ہرا سکدا سی۔ باپ بیٹی نوں زندہ درگور کرکے اپنے فرض توں واندا ہو جاندا۔

رحمت اللعالمین ﷺ دی آمد توں بعد عورت دی ایہہ مظلومیت مک گئی۔ ہن نہ تے بچی نوں زندہ دفن کیتا جا سکدا سی تے نہ ای وادھو شادیاں کیتیاں جا سکدیاں سن۔ سگوں عورت گھر دی ملکہ تے وزیر خاوند سی۔ گڈی دا دوجا پہیہ تے تصویر دا چنگا رخ سی۔ ماں دی حیثیت نال اوہدے قدماں تھلے جنت سمجھی جاندی سی اوہدی حیثیت احترام دے قابل سی۔ ہن اوہ باپ تے شوہر دی وراثت وچ دی حصہ دار سی۔ اوہنوں جائیداد رکھن دا حق حاصل سی۔ اوہ معاشرے دی فلاح و بہبود وچ کوشش کردی نظر آوندی تے مستقبل دیاں آگواں دی تربیت دی ذمہ دار سی۔

عرب دی دھرتی توں باہر دی اسلام نے عورت نوں مظلومیت دی زندگی چوں چھٹکارا دوایا۔ جتھے جتھے اسلام دیاں لہراں گئیاں انسانیت دے ایس احترام جوگ حصے نوں حق ملے۔

مساوات دا تصور تے آزادی:

دین مصطفٰے ﷺ وچ سبھے انساناں دا معاشرتی مقام اکو جیہا سی۔ مسلماناں نے اوس ویلے دیاں مہذب قوماں نال ٹکر لئی تے دس دتا کہ ساڈے مذہب وچ ایہہ طریقہ نہیں کہ اک انسان خدا بن بیٹھے تے دوجے اوہدے بندے بن کے کھڑے رہن۔ مسلماناں دا سپہ سالار عام سپاہیاں دی طراں سادہ جئے خیمے وچ رہندا تے امیر المومنین اپنے غلام نال ٹرن توں پہلے اوٹھ اتے واروواری بہن دا معاہدہ کردا۔ اسلام نے رومی بادشاہواں دے اکھاڑیاں نوں بند کرا دتا۔ جتھے قیصر روم تفریح دے طور تے انساناں نوں شیراں کولوں پھڑوا کے مزے لیندا سی۔

مکدی گل ایہہ کہ حالات تے وقت دی چکی وچ پسے ہوئے عوام لئی اسلام ہر تھاں تے آزادی دا پیغام لے کے پہنچیا۔

جان' مال' عزت تے آبرو دی حفاظت:

آنحضرت ﷺ نے جان' مال' عزت تے آبرو دے تحفظ دی نہ صرف دستوری ضمانت دتی سگوں عملی طور تے وی ایہدا انتظام کیتا۔

حجتہ الوداع دے خطبے وچ فرمایا کہ تہاڈے خون' مال تے تہاڈیاں عزتاں اک دوجے تے ایس طراں حرام نیں جس طراں تسی اج دے دن ایس شہر تے ایس مہینے دی حرمت کردے او۔

رنگ' نسل تے زبان دیاں ودکریاں دا مکنا:

حضور ﷺ توں پہلے عرب معاشرے وچ آباء پرستی دی وباء عام سی تے اوہ اپنے اباؤاجداد تے ایس حد تک فخر کردے سن کہ اپنے اسلاف دی کسے غلطی توں غلطی منن لئی تیار نہیں سن۔

آپ ﷺ نے بت پرستی دا بت پاش پاش کردتا۔ عربی تے عجمی دے امتیاز نوں مٹایا' سرخ و سیاہ نوں برابر قرار دتا۔ حضرت بلالؓ تے حضرت صہیبؓ رومی نوں قبول حق وچ سبقت (پہل) دی وجہ پاروں بلند مرتبہ عطا فرمایا۔ اولاد آدم وچ اک دوجے تے فوقیت تے بازی لے جاون لئی تقویٰ دی بنیاد رکھی۔ ایس طراں آپ ﷺ نے پندرہ صدیاں پہلے رنگ و نسل' لسانی تعصبات دے اوہ بت توڑ دتے جنھاں نوں اج تک جدید انسان اپنے سینے نال چمیڑیا ہویا سی۔

بھائی چارہ تے محبت:

بھائی چارے تے محبت دا نعرہ بہت سارے لوک لاندے نظر آوندے نیں پر محبت دے جذبے نوں عملی طور تے دل دیاں ڈونگھیائیاں وچ اتارن دی مثال محمد ﷺ نے قائم کر کے دکھائی۔ عرب دے معاشرے وچ جتھے نفرتاں دے سمندر بوہتا خون وگاون دا سبب ہوندے سن' اوہ دور وی آیا جدوں نبی اکرم ﷺ نے اک مہاجر نوں اک انصاری دا بھراء بنایا (مواخات) اوس انصاری نے وی اخوت دی حد کردتی۔ ایس طراں کہ اوہنے اوس نوں اپنے گھر بار تے کاروبار وچ برابر دا حصے دار بنایا۔ ایتھوں تیک کہ اپنی دو بیویاں وچوں اک بیوی نوں طلاق دے کے اوہدے نکاح وچ دیون دی پیشکش کیتی۔ اوہ معاشرہ جیہڑا کہ رسول اللہ ﷺ نے قائم کیتا۔ اوہدے وچ کسے شخص لئی ایہہ جائز نہیں سی کہ اوہ ایس حالت وچ ڈھڈ بھر کے

سودیں تے اوہدا گوانڈھی بھکھا ستا ہووے۔ (تے اوہدی حد چالی گھراں تیک مقرر کیتی) جتھے بیمار دی وات پچھی تے عیادت کیتی جاندی سی۔ جتھے رشتہ داراں دی مدد کیتی جاندی سی جتھے معافی تے درگزر توں کم لیا جاندا سی تے جتھے اک انسان دی دوجے انسان نال محبت خالص اللہ لئی سی۔

جتھے اک زخمی دوجے زخمی بھراء نوں اپنے توں پہلوں پانی دا پیالہ پیش کردا سی گل کیہہ پئی جتھے محبت تے بھائی چارے دے رشتیاں نے پورے معاشرے نوں جسد واحد (اک جسم) بنا کے رکھ دتا۔ جہدے اک اعضاء دی تکلیف نال دوجے سارے اعضاء بے چینی دا شکار ہو جاندے سن۔

بے حیائی توں پاک معاشرہ:

حضور ﷺ نے جیہڑا معاشرہ قائم کیتا' اوہدے وچ شراب تے پابندی لگی تے نبی دی محبت وچ اوہ شراب مدینے دیاں گلیاں وچ پانی دی طراں وہا دتی گئی۔ تے اوہدے چین لئی رکھے ہوئے سوہنے پیالے تے جام توڑ بھن کے سٹ دتے گئے۔ بے حیائی دے نیڑے تک جان توں روک دتا گیا۔ اوس معاشرے وچ جتھے کسے دی نونہہ دھی نوں کسے غزل دا موضوع بنایا جا سکدا سی تے زنا اک باعث فخر فعل سمجھیا جاندا سی' اوتھے زانی نوں ڈرے تے زانیہ نوں پتھر مار مار کے مار دین دی سزا نافذ کیتی گئی۔ بے حیائی نوں فعل شیطانی قرار دتا گیا۔ عورتاں نوں چادراں نال منہ ڈھک کے چلن دا حکم دتا گیا۔ بری نگاہ نوں اکھاں دا زنا قرار دتا گیا تے قرآن پاک وچ نگاہواں تھلے رکھن دے حکم نے معاشرے نوں اجیہا حیادار بنا دتا کہ بیت المقدس دے عیسائی ایسے حیاداری توں مرعوب ہو کے اطاعت قبول کرن تے آمادہ (تیار) ہوئے سن۔

دلاں دی اصلاح:

رسول اللہ ﷺ دی اصلاح تحریک دا سب توں اہم پکھ ایہہ وے کہ آپ نے قانون دے زور نال اصلاح کرن دی بجائے دلاں دی اصلاح ول توجہ دتی۔ مومناں نوں سمجھایا کہ جسم وچ اک ٹکڑا اے کہ اس دی اصلاح ہو جائے تے پورا جسم درست ہو جاندا اے تے اوہ ٹکڑا "دل" اے۔

اللہ دا خوف تے خدا نوں ملن دا شوق' محمد رسول اللہ ﷺ دی اطاعت' محبت' آخرت دا تصور تے جواب دین دا احساس' فرشتیاں دے وجود دا ادراک (فہم) تے خداوند قدوس دی

قدرت کاملہ دا احساس اوہ بنیادی عوامل سن جنہاں نے ایسیاں ایسیاں پاک ہستیاں پیدا کیتیاں کہ دنیا اج تیک اوہناں دی مثال پیش نہیں کر سکی۔

اللہ دے رسول ﷺ

"انسان کامل" نوں کائنات دے خالق نے سبھے انساناں سچا ہادی متھیا اے تاں جے انسان نوں بت پرستی، توہم پرستی تے انسان دی غلامی توں نجات دوا کے صرف اپنے خدا دا بندہ بنایا جائے تے اپنے خداوند توں منہ موڑ کے شیطان دی پرستش کرن والیاں نوں اوہناں دے رب دا پیغام پہنچایا جائے۔ انسان نوں مٹی پتھر دے بنے ہوئے بتاں دی پوجا توں وی روکیا جائے۔ اپنی خواہشات تکمیل لئی پوجا تے غیر اللہ دے سامنے ہتھ پسارن توں منع کیتا جائے سگوں حساب دیہاڑ دی یاد دلا کے اوہنوں ذمہ دار زندگی گزارن تے تیار کیتا جاوے تاں جے خدا دی زمینی مخلوق دی اصلاح ہون پاروں جیہڑا فساد اٹھیا اے تے ظلم دا جیہڑا بازار گرم ہو رہیا اے ایہدا اَپا انسداد کیتا جا سکے۔

اللہ تعالیٰ نے انساناں دی راہنمائی واسطے وقفیاں وقفیاں نال اپنے خالص بندے دنیا تے گھلے۔ جنہاں نوں نبی تے رسول (پیغامبر) آکھیا جاندا اے۔ رسول دنیا تے اللہ دے ہنیا دے ہنیا رساں ہوندے نیں۔ سب توں آخری رسول حضرت محمد ﷺ نیں تے اوہناں نے قول تے فعل نال حق دی دعوت دتی تے کتاب اللہ "فرقان" دے ذریعے حق نوں باطل وچوں وکھرا کڈھ کے رکھ دتا۔ آپ ﷺ نے حجتہ الوداع دے موقعے تے اک لکھ لوکاں دے مجمعے کولوں ایہہ گواہی لئی کہ میں اللہ دا پیغام تہاڈے تک پہنچا کے رسالت دا حق ادا کر دتا اے۔

زندگی دا مقصد:

محمد ﷺ دے اُپر "لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ" دی بنیاد اُتے ہمہ گیر انقلاب لیاؤن دی ذمہ داری پائی گئی سی۔ آپ ﷺ نوں ایسے واسطے مبعوث کیتا گیا سی کہ اوس نظام زندگی نوں (دین اسلام) باقی ساری زندگی دے نظاماں (ادیان) تے غالب کر دتا جائے۔ بھانویں ایہہ گل مشرکاں نوں کنی ای ناگوار کیوں نہ ہووے۔ ارشاد باری تعالیٰ اے:

هو الذی ارسل رسوله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله ولو کره المشرکونO

"اوہ اللہ اے جس نے اپنے رسول نوں ہدایت تے دین حق نال بھیجیا اے تاں جے اوہنوں سبھے دیناں تے غالب کر دیوے۔ خواہ مشرکاں نوں کنا ای ناگوار کیوں نہ ہووے۔"

دین دی تبلیغ کرن والا:

سچے نبی ﷺ نے ایس مقصد لئی پوری عمر دن رات کوشش کیتی تے خاموش تبلیغ توں مڈھ بنھیا۔ ایسے متین فطرت نفوس نوں اپنے دوالے جمع کیتا جو کہ بت پرستی توں نفرت کردے سن۔ جیہڑے معاشرے وچوں ہون والے ظلم توں تنگ سن۔ یاں اوس ظلم وچ شریک رہے سن۔ پر اوہناں دی فطرت سلیم چھیتی یاں دیر نال ایس حقیقت نوں جاچ گئی سی کہ خدا دی تھاویں کسے ہور دی عبادت ای دنیا وچ فتنہ تے فساد پھیلان دا سبب اے۔ ان الشرك لظلم عظیم تے ایہہ حق صرف خالق کائنات دا اے کہ اوسے دا حکم منیا جائے۔ آپ نے اوس دین حق دی تبلیغ دا حق ادا کیتا۔ اپنے خاندان والیاں نوں ایہدی دعوت دتی۔ قریشی سرداراں نوں خبردار کیتا تے خانہ کعبہ وچ رکھے ہوئے بتاں دے سامنے اوہناں دی بے بسی تے رب کائنات دی ربوبیت دا اعلان عام کیتا۔ مکے والیاں توں وکھ عرب دے دور دراڈے علاقیاں توں آئے ہوئے قبیلیاں نوں جیہڑے عکاظ دے میلے یاں حج و عمرہ دی غرض نال مکہ آندے سن۔ اس حقیقت نوں قبول کرن دی دعوت دتی۔ آپ ﷺ دی دعوت مکہ توں باہر کھلری۔ حبشہ دے بادشاہ نجاشی دا دل موم ہویا۔ طیبہ والیاں نوں قبول اسلام دی توفیق ملی۔ ابوذر غفاریؓ تے سلمان فارسیؓ جیہاں نیک تے مبارک روحاں دوروں دوروں کھچیاں چلیاں آئیاں ایتھوں تیک کہ ایہہ ننھا منھا شجر حق اک تناور درخت بن گیا۔ جیہدی ٹھنڈی تے مٹھی چھاں عرب دیاں حداں توں باہروی دکھی انسانیت لئی نجات دا پیغام بنی۔

استقامت:

ہادی برحق نے اپنی دعوت نوں پھیلان لئی دن رات محنت کیتی۔ ایس دعوت دے رستے وچ مزاحم ہون والے پتھروی کھاہدے۔ اوہناں دے سٹے ہوئے کنڈیاں نے تلیاں دی زخمی کیتیاں۔ آپ ﷺ دے ساتھیاں نے گرم ریت تے گھسیٹے جان دے باوجود احد احد دے نعرے لائے۔ گرم کولیاں تے لیٹ کے توحید الٰہی دی تصدیق کیتی تے اپنی جان دا نذرانہ پیش کر کے شہادت دا حق ادا کیتا۔

آپ ﷺ نہ ظلم توں مرعوب ہوئے نہ دنیوی جاہ و جلال دی پیشکش آپ ﷺ نوں

حق دی راہ توں ہٹا سکی۔ آپ ﷺ نے واضح کر دتا۔ "خدا دی قسم جیکر ایہہ لوک میرے اک ہتھ تے سورج دوجے ہتھ تے چن وی لیا کے رکھ دین تے فیروی میں ایس فریضے نوں نہیں چھڈاں گا۔ ایتھوں تیک کہ میں کامیاب ہو جاواں یاں ایسے رستے وچ میری جان کم آجاوے۔" آپ ﷺ نے شعب ابی طالب دیاں سختیاں برداشت کیتیاں' وطن چھڈیا' بدر تے اُحد دے میداناں وچ اپنے توں کئی گناہ ودھ حملہ آوراں دا مقابلہ کیتا۔ غزوہ احزاب وچ عرب قبیلیاں قریش مکہ تے یہود دی مشرکانہ جارحیت دا مقابلہ کیتا۔

روم دی وڈی طاقت (Super Power) نال ٹکر لئی۔ پر آپ ﷺ کسے دی مصیبت تے آزمائش وچ پے کے حق دا رستا چھڈن لئی تیار نہ ہوئے۔

حکمت تے تبلیغ:

اسلام دی تبلیغ دی حیثیت نال آپ ﷺ دا انداز بہت حکیمانہ سی۔ آپ ﷺ مخاطب دی نفسیات دا خاص خیال رکھدے تے اوہدے مطابق اوہدے نال گل بات فرماندے۔ بدوواں نوں اوٹھاں دی مثال نال سمجھاندے۔ زنا دی اجازت منگن والے قریشی نوں ایہہ کہہ کے لاجواب فرما دیندے کہ توں اپنی ماں' بہن یاں دھی نوں ایہدی اجازت دین لئی تیار ایں؟ جس علاقے وچوں کوئی سائل آوندا' اوہدی مقامی بولی تے لہجے وچ اوہدے نال گل کردے۔ روز روز دی تبلیغ دے لمبے چوڑے خطبے توں پرہیز کردے تاں جے لوک بور نہ ہو جاون۔ کسے کولوں غلطی ہو جاندی تے اوہنوں زائل کرن لئی خوبصورت طریقے استعمال کردے۔ جہالت تے عناد دے مقابلے تے وسعت ظرف دا مظاہرہ کردے۔ دین نوں لوکاں لئی پرکشش بناندے تے مشکل پسندی توں پرہیز فرماندے۔

انسانیت دا معلم:

محمد مصطفےٰ ﷺ دنیا بھر وچ علم دے بجھے چراغ جلان لئی دنیا وچ آئے۔ آپ ﷺ نے ارشاد فرمایا۔ "مینوں دنیا تے معلم بنا کے گھلیا اے۔" آپ ﷺ نے ہمیشہ نفع بخش والے علم دین دی کوشش کیتی۔

معلم انسانیت دا پہلا مدرسہ مکہ دا محفوظ مقام دار ارقم سی۔ مدینہ تشریف لیاؤن توں بعد مسجد نبوی نوں اک بلند پایہ درس گاہ دی حیثیت حاصل ہو گئی۔

علم دی قدر دانی ایہہ سی کہ آپ نے فرمایا۔ من تعلم القران و علمہ "علم دا وڈا

ذریعہ وحی الٰہی اے جو نبیاں اُتے آوندی۔" محمد ﷺ آخری نبی سن جنہاں تے وحی نازل ہوندی۔

ایس توں بعد آپ ﷺ نے واضح کر دتا کہ (ترجمہ) "میں آخری نبی آں تے میرے بعد کوئی نبی نہیں آوے گا تے نہ ای کوئی امت پیدا ہووے گی۔"

فتح مکہ دے موقع تے وحی الٰہی نے دس دتا کہ الیوم اکملت لکم دینکم قرآن پاک دی حفاظت دا ذمہ خود خدا نے لیا کیوں جے آخرت توڑی کوئی دوجی کتاب تے نہ ای نبی مبعوث ہونا سی۔ جتھے کہ تعلیم اسلام نوں نویں سریوں تازہ کرنا سی۔ دوجیاں کتاباں وچ ردوبدل دی بناء تے ایہدی حفاظت دا ذمہ خود اللہ نے لیا۔ ایہو وجہ اے کہ صدیاں لنگھ جاون توں بعد وی ایہدے وچ ذرہ جنا فرق نہیں آیا۔ دن رات مصلحین تے صلحائے امت تجدید دین دے کم وچ مصروف رہندے سن۔ ایہہ شرف دین محمدی نوں ای حاصل اے۔

جنگی حیاتی

غزوے تے مہماں (سریے)

ایس گل وچ رائی بھر شک نہیں کہ عرب شریف دے سارے دے سارے قبیلے اسلام دے ویری سن۔ ویر دی وڈھی وجہ ایہہ سی کہ سارے قبیلے بتاں دی پوجا نوں دھرم تے قانون دا درجہ دیندے سن جدوں کہ اسلام پہلے دنوں ایس نوں جڑوں مکان لئی تلیا ہویا اے۔ ایہدے نال نال قریش دا اثر سارے عرب تے سی حج ویلے سارے قبیلے مکہ وچ اکٹھے ہوندے تے قریش والے اینہاں نوں اسلام دشمنی لئی پریردے سن۔

مسلماناں نال ویر دی اک وجہ ایہہ وی سی کہ عرب شریف دے سارے قبیلیاں دی کھٹی کمائی دا ذریعہ لٹ مار تے قتل و غارت سی تے اسلام اینہاں نوں اینہاں دے کرتباں توں روک دا سی کافراں نوں ایہہ گل بھدی سی پئی جے اسلام آگیا تے اوہناں دی کھٹی کمائی دا ایہہ در بند ہو جاوے گا۔

ایس طراں دشمناں دے وچ رہ کے اپنا دفاع کرنا مسلماناں دا عین حق سی جیہڑا اوہناں ورتیا۔ تاریخ لکھن والیاں دے کہن موجب 33 غزوے لڑے گئے جنہاں وچوں 19 غزوے باقاعدہ آمنے سامنے آکے ہتھیاراں نال لڑے گئے۔ پر بہتے تاریخ لکھن والے مہماں (سریے) دا بھوگ ای نہیں پاؤندے جدوں کہ اوہ وی اک طراں دی جنگ ای سن۔ البتہ ابن سعد نے اپنی کتاب طبقات تے ائمہ فن وچ تقریباً ہر واقعے دا سبب لکھیا اے یعنی کیہڑے قبیلے نے مسلماناں تے کیویں چڑھائی کیتی تے آنحضرت ﷺ نے ڈاک لان لئی کنہوں کنہوں گھلیا۔

ایتھے غزوے تے مہم (سریہ) دی سہان ولوں گل کھولنی ضروری اے۔ غزوہ تے اوہ لڑائی ہوندی اے جیہدے وچ رسول مقبول حضرت محمد ﷺ نے خود شرکت فرمائی ہووے تے مہم اوہ ہوندی اے جیہدے وچ کسے حملہ آور نوں ڈک لان لئی یاں حالات جانن لئی کسے اصحابی دی اگوائی وچ کجھ بندے گھلے گئے ہون یاں حضرت محمد ﷺ نے خود وی شرکت فرمائی ہووے تے لڑن دی نوبت نہ آئی ہووے۔

ایتھے غزوات تے مہماں نوں نکھیڑیا نہیں جا رہیا سگوں زمانی ونڈ نال پیش کیتا جا رہیا اے

البتہ مشہور تن غزوے ذرا کھول کے بیان کیتے گئے نیں جیہڑے اپنی زمانی ونڈ موجب جتھے اوندے نیں اوتھے ای درج نیں۔

پہلی ہجری نوں آپ نے یہودیاں نال امن تے امان نال رہن دا معاہدہ کیتا تے آپ دی تبلیغ پاروں یہودیاں تے عیسائیاں دے دو آگو مسلمان ہو گئے۔

سیف البحر دی مہم

رمضان وچ آپ سرکار ﷺ نے حضرت حمزہؓ نوں تریہہ مسلماناں دا سالار بنا کے گھلیا کہ اوہ پتا لاوے کہ ابوجہل دے قافلہ دا مقصد کیہ اے۔ عیص دے کول آمنا سامنا تے ہویا' پر جنگ نہیں ہوئی۔ ایہنوں "مہم سیف البحر" آکھدے نیں۔ ایس مہم وچ مسلماناں دا جھنڈا چٹا سی۔

رابغہ دی مہم

شوال وچ حضرت حضرت عبیدہ بن حارث رضی اللہ عنہ نوں سٹھ بندیاں نال آقا حضور ﷺ نے رابغ ول گھلیا۔ رابغ مکے مدینے دی پرانی سڑک تے اک قبصہ اے۔
مہم رابغ وچ وی مسلماناں دا جھنڈا چٹا ای سی۔ ابو سفیان دے نال دو سو قریشی سن۔ بھانویں لڑائی نہیں ہوئی' فیر وی مسلماناں ولوں کافراں ول پہلا تیر حضرت سعد بن ابی وقاصؓ نے چلایا۔

خرار دی مہم

ذیقعد وچ آپ سرکار ﷺ نے حضرت سعد بن ابی وقاصؓ نوں ویہہ بندیاں نال خرار گھلیا' چٹا ای جھنڈا دتا تے فرمایا کہ خرار توں اگے نہ جانا۔ ایہہ پنجویں دن اوتھے اپڑے تے قریش دی جماعت واپس مکے ٹر گئی ہوئی سی۔ ایہہ گشت کر کے واپس مدینے پاک آ گئے۔

ابوا دی مہم

صفر 2 ہجری وچ حضور پاکؐ ستر مجاہداں نال ابوا گئے۔ بنو حمزہ نال معاہدہ فرمایا تے پندرہ

وناں بعد مدینے شریف پرتے۔ سرکار ﷺ نے جنے سفر کیتے' سیرت دی کتاباں وچ اوہناں نوں غزوے کہیا جاندا اے' تے معنی ایہہ نکلدا اے بھئی حضور ﷺ نے کافراں نال اپنے سارے مقابلے کیتے یا لڑائیاں لڑیاں۔ گل ایہہ نہیں' حضور پاک ﷺ دے بہت سارے سفر مدینے پاک دے اردگرد وسن والیاں قبیلیاں نال معاہدے کرن واسطے کیتے گئے سن۔ اوہناں دا مقصد لڑائی ہے ای نہیں سی۔ (116) غزوہ ابوا یا غزوہ ودان دی امن دے قیام واسطے کیتا گیا سفر ای سی۔ ایس سفر تے تشریف لے جان لگیاں آپ سرکار ﷺ نے حضرت سعد بن عبادہ ؓ نوں مدینے پاک دا گورنر بنایا۔

غزوہ بواط

حضور پاک ﷺ دی حیاتی دا پچونجواں ورہا "غزوہ بواط" توں شروع ہویا۔ آپ سرکار ﷺ ربیع الاول 2 ہجری وچ دو سو صحابہ کرام ؓ نال نکلے۔ حضور ﷺ نے حضرت سعد بن معاذ ؓ نوں مدینے دا امیر بنایا۔ مکے دے قریشیاں کافراں دے قافلے نال ٹکرا نہیں ہویا۔

غزوہ ذوالعشیرہ

ایسے مہینے کرز بن جابر فہری نے کجھ بندے دی رلت نال مدینے دے قریب ڈاکا ماریا' مال ڈنگر کھو لے تے جیہڑے اک صحابی ؓ ڈنگراں دی نگرانی کر رہے سن اوہناں نوں شہید کر دتا گیا۔ آپ سرکار ؐ نے اوہدا پچھا کیتا۔ کرز ڈنگر چھڈ کے نس گیا۔ ڈنگر واپس آگئے پر کافراں وچوں کوئی نہ لبھا۔ حضور پاک ؐ نے اپنی غیر حاضری وچ حضرت زید بن حارثہ ؓ نوں مدینے پاک دا امیر بنایا سی۔

اظہر محمود (117) ایہہ واقعہ انج ای بیان کردے نیں جدوں کہ نور بخش توکلی (118) ایس واقعہ نوں غزوہ بدر اولیٰ دا ناں دیندے نیں۔

جمادی الاخریٰ وچ آپ ﷺ نے حضرت ابو سلمہ ؓ نوں مدینے دا حاکم مقرر فرمایا تے خود ڈیڑھ دو سو صحابی ؓ نال لے کے نکلے' تے ذوالعشیرہ تک تشریف لے گئے۔ ایس سفر نوں "غزوۂ ذوالعشیرہ" کہندے نیں تے بعضے لکھدے نیں کہ مکے دے کافراں دے قافلے دا پچھا کیتا گیا سی جیہڑا نہیں لبھا۔ پر سچ ایہہ اے بھئی آپ سرکار ﷺ نے ایس سفر وچ بنو ضمرہ دے دوست قبیلے بنی مدلج نال صلح دا معاہدہ فرمایا تے ایہہ سفر وی جنگ واسطے نہیں سی' صلح

صفائی تے معاہدے واسطے کیتا گیا سی۔ ذوالعشیرہ مکے مدینے دے وچکار' ینبوع دی بندرگاہ دے کول واقع اے۔

عبداللہ بن حجش الاسدی دی مہم

ایسے سال رجب وچ حضور پاک ﷺ نے حضرت عبداللہ بن حجش ؓ نوں بارہ مہاجر صحابیاں نال اک مہم تے گھلیا۔ اوہناں نوں سرکار ﷺ نے اک خط دتا تے فرمایا کہ آغاز سفر توں دو دن مگروں ایہہ خط کھول کے ایہدے تے عمل کرنا۔ جیہدے وچ ارشاد ایہہ سی کہ نخلہ جاؤ تے قریش دے قافلیاں دی سونہہ لیو۔ ایس قافلے نال چھ اوٹھ سن۔ اک اوٹھ راہ وچ گواچ گیا تے ایہدی وجہ توں دو صحابی پچھے رہ گئے سن۔ دس بندے اپنے سالار نال نخلہ اپڑے۔ اوتھے قریش دے قافلے نال لڑائی ہو گئی۔ اینہاں دو بندے قیدی کر لئے تے اک مار سٹیا۔ ایہہ واقعہ رجب دی اخیرلی تاریخ نوں ہویا۔

ایہہ رجب حرمت والا مہینا وی سی تے آپ سرکار ﷺ نے لڑائی دا حکم وی نہیں سی دتا۔ ایس لئی حضور ﷺ نے دوہاں قیدیاں نوں وی چھڈ دتا تے مقتول دا "خون بہا" وی ادا کیتا۔

شعبان وچ مسلماناں لئی جنگ فرض قرار دے دتی گئی۔ جیویں "تسیں اوہناں نال لڑو جیہڑے تہاڈے نال جنگ کر دے نیں ے حدوں نہ ودھنا۔ کیوں جے اللہ حدوں ودھن والیاں نوں پسند نہیں کردا۔" اینہاں آیتاں وچ ای فرمایا کہ فتنہ قتل توں زیادہ سخت اے۔ اوہناں نال لڑائی کرو' اوددوں تیکر' جد تک فتنہ مک نہ جائے۔

واقعہ سحی دی مہم

مہم نخلہ دے موقعے تے واقد سحی نے اک کافر حضرمی نوں جیہڑا قتل کیتا سی' اوہ قریشیاں نوں ہضم نہیں سی ہو رہیا' تے اوہ لڑن مرن واسطے کسے موقعے دی تلاش وچ سن۔ جے حضور پاک ﷺ کسے تجارتی قافلے دی کھوج وچ آئے ہوندے تے اوہنوں بچ کے نہ جان دیندے۔ مکے دے کافراں نے مسلماناں نال جیہڑا سلوک کیتا سی' اوہدے بدلے وچ اوہناں دے تجارتی قافلے دی لٹ لئے جاندے تے حرج کوئی نہیں سی۔ پر ایہہ گل عجیب اے کہ جس قافلے پچھے مسلمان جاندے سن' اوہ بچ کے نکل جاندا سی۔ حقیقت ایہہ اے کہ

مسلماناں نے کسے قافلے تے حملہ ای نہیں کیتا' نہ اوہ ایس مقصد واسطے کدی نکلے سن۔

حضور پاک ﷺ مدینیوں ٹرے تے آپ دے نال تن سو دے لگ بھگ مہاجر سن' انصار بیتے سن۔ سارے دو گھوڑے تے ستر اوٹھ۔ حضور پاک ﷺ حضرت علیؓ تے حضرت مرثدؓ تناں جصے اک اوٹھ آیا سی۔ تے حضور پاک ﷺ دے حکم نال تنے اپنی اپنی واری نال اوس تے سوار ہوندے سن۔

ذفران دی مہم

حضور پاک ﷺ نے مدینے دا انتظام نابینا صحابی حضرت ابن اُم مکتومؓ دے سپرد کیتا سی جس ویلے روحاء اپڑے تے آپ ﷺ حضرت ابو لبابہؓ نوں مدینے دا منتظم بنا کے واپس کر دتا۔ اسلامی لشکر ذفران دی وادی وچ سی' جے پتا لگا بھئی کافر بڑی تیاری نال اپڑے پئے نیں۔ حضور پاک ﷺ نے بدر دے کھوہ (یا چشمے) دے نیڑے ڈیرے لائے۔

مکے دیاں کافراں دی گنتی تیرہ سو سی۔ سو گھوڑے' چھ سو زرہاں تے اونٹھاں دا انت ای نہیں سی۔

غزوۂ بدر

مولانا نور بخش توکلی ایس غزوے نوں سبھ توں وڈا غزوہ من دے نیں۔ (119)

بدر:

مدینہ منورہ توں تقریباً 80 میل دے فاصلے تے اک بدر نامی آبادی ہے' اوس آبادی وچ موجود کھوہ دے نیڑے لڑی گئی لڑائی نوں غزوہ بدر دا ناں دتا گیا اے۔

حضور اکرم ﷺ نے مدینہ منورہ آندیاں ای سب توں پہلے ایہدے آلے دوالے غیر مسلم یہودی آبادی' مدینہ تے ساحل بحیرۂ احمر دے درمیان دے قبیلیاں نال غیر جانبداری دے معاہدے کیتے تاں جے ایہہ لوک مکے دیاں مشرکاں نال سازباز کر کے دین دی اشاعت واسطے خطرہ پیدا نہ کر دین۔

اوہ معاہدے ایہہ سن:

1- جے اگر کوئی دشمن ساڈے تے حملہ کر دیوے تے تسی اوہناں دا ساتھ نہ دینا سگوں غیر

جانبدار رہنا۔

-2 تہاڈے مذہبی معاملات وچ ساڈا کوئی دخل نہیں ہووے گا۔

-3 اسی کسے نوں زبردستی مسلمان نہیں کراں گے۔

اُدھروں نبی اکرم ﷺ نوں جہاد دے احکام موصول ہو رہے سن۔

(ترجمہ) ''تسی اللہ دی راہ چے اوہناں لوکاں نال لڑو جیہڑے تہاڈے نال لڑدے نیں مگر زیادتی نہ کرو' اللہ زیادتی کرن والیاں نوں پسند نہیں کردا۔'' (البقرہ: 190) (120)

-1 غزوہ بدر دے سبب:

جدوں توں مسلمان ہجرت کر کے مدینہ آئے سن' مکے دے کافر اس کوشش وچ سن کہ اینہاں دی ایسہ جائے پناہ دی کھوہ لئی جاوے۔ رئیس المنافقین عبداللہ بن ابی مدینہ دا بادشاہ بنن والا سی' اوس نوں مکہ والیاں نے لکھیا۔

''تساں ساڈے آدمی نوں پناہ دتی اے یا تے محمد (ﷺ) نوں مدینہ چوں کڈھ دیوؤ یاں قتل کر دیو۔ نہیں تے اسی تہاڈے تے حملہ کر کے تہانوں تباہ کر دیواں گے۔''

رسول اللہ ﷺ نوں جد اس گل دا پتہ لگیا اوہناں نے عبداللہ بن ابی دے کول جا کے اوہنوں سمجھایا جیہدی وجہ نال اوہ کوئی عملیؔ قدم نہ اٹھا سکیا۔

دوجے پاسے قریش نے مدینہ دے یہودیاں نال وی خط و کتابت جاری رکھی۔ جیہدے کارن مکے دے کافر' یہود تے منافقاں دیاں ایسہ سازشاں معرکہ بدر دی صورت وچ نمودار ہوئیاں۔

-2 مکے دیاں کافراں دی روحانی پیشوائی:

-1 مکے دے کافر اپنے آپ نوں کعبہ دا پاسبان خیال کردے سن۔

-2 شرک تے بت پرستی ای اوہناں دا دین سی۔

-3 ایس دی حفاظت اوہناں دا فرض منصبی سی۔

اینہاں نوں ڈر سی کہ ایس توں لاپروائی ورتی تے عرب دی روحانی پیشوائی توں ہتھ دھو لوواں گے۔

3- مسلماناں دی مرکزیت:

مکے دے کافر انصار دے وی دشمن ہو گئے سن کیونکہ اوہ مسلماناں دی کنڈ تے ہتھ رکھدے سن۔

اوہناں نوں ایہہ تردہ پے گیا کہ مسلماناں دے قدم مدینہ وچ جم گئے تے کدھرے اوہ شام دا رستہ بند کر کے اوہناں دی تجارت نہ ختم کر دین۔ جیہدے تے اینہاں دی معاشی خوشحالی دا انحصار سی۔ ایسے لئی اوہناں نے ہر قیمت تے مسلماناں نوں مدینے چوں کڈھن دا فیصلہ کر لیا۔

4- سیاسی معاہدے:

مدینہ دی نویں نویلی شہری مملکت نوں ہور مضبوط کرن واسطے تے کافراں دیاں شراراں تاں ڈکن لئی نبی کریم ﷺ نے آلے دوالے دے بہت سارے قبیلیاں نال سیاسی معاہدے کیتے۔

قریش نے اینہاں نوں جنگی تیاری تصور کیتا تے لڑائی لئی تیار ہو گئے۔

5- دشمن دے حملیاں دا بندوبست:

اک قریشی سردار کرز بن جابر فہری نے مدینہ دی چراگاہ تے حملہ کر کے مسلماناں دے کجھ ڈنگر کھوہ لئے چنانچہ اگوں توں ایس طراں دے حملیاں نوں ڈکن لئی مسلماناں نے وی چھوٹے چھوٹے ہتھیار دے کہ بندیاں نوں اپنیاں دستیاں راہیں سرحداں دی حفاظت واسطے مامور کیتا۔ تاں جے دشمن نوں ایہہ معلوم ہووے کہ مسلمان وی تیار ہین تے اوہ کسے ویلے وی شام دا تجارتی راہ بند کر کے اینہاں دی اقتصادی خوشحالی نوں ختم کر سکدے سن۔

ایسے لئی اوہناں نے مدینہ چوں مکمل طور تے مسلماناں نوں مکان دیاں تجویزاں تے غور کرناں شروع کر دتا۔

6- مستقل جھگڑے دا سبب:

سرحداں تے مقرر کیتے دستیاں دا اک سردار عبداللہ بن جحش ؓ وی سی۔ اتفاق نال اوتھے قریش دے اک چھوٹے جیئے دستے نال جھڑپ ہو گئی تے عمرو بن الحضرمی نامی اک قریشی سردار ماریا گیا۔ دو گرفتار ہوئے تے کجھ مال غنیمت وی ہتھ لگیا۔ آنحضرت ﷺ نوں پتہ چلیا تے بہت ناراض ہوئے۔ مکے دے کافر ایس خبر توں سخت طیش وچ آ گئے۔ ایس طراں ابن الحضرمی دا قتل مکے والیاں تے مسلماناں دے وچکار اک مستقل جھگڑے دا سبب بن گیا۔

قریش دا تجارتی جتھا:

ابن الحضرمی دے قتل توں بعد اک ہور واقعہ فوری طور تے جنگ دی وجہ بنیا۔ قریشی سردار ابو سفیان دی اگوائی وچ اک بہت وڈا تجارتی قافلہ جیہدے نال تقریباً پنجاہ ہزار اشرفیاں دا مال سی تے صرف تیہہ چالیہہ محافظ سن' قافلہ شام توں مکے پلٹ دیاں ہویاں اس علاقے وچ پہنچیا جیہڑا مدینہ دی زد وچ سی۔ اوتھے ایہناں نوں ابن الحضرمی دے قتل دا علم ہویا۔

اوہنوں ڈر پیدا ہویا کہ کدھرے مسلمان قافلے نوں نہ لٹ لین تے اوس نے چھیتی نال ضمضم بن عمرو غفاری نوں بہت وڈی اجرت دے کے قریش ولے گھلیا تے اوہ جد مکہ پہنچیا تے اوس نے عرب دے قدیم قاعدے دے موجب اوٹھ دے کن کٹ دتے 'نک چیر دتی' کجاوے نوں الٹ کے رکھ دتا تے اپنے کرتے نوں اگوں پچھوں پاڑ کے رولا پان لگ پیا۔ قریش والیو! اپنے قافلہ تجارت دی خبر لوو۔ مسلماناں نے ایس قافلے تے حملہ کر دتا اے۔ "دوڑو دوڑو مدد لئی دوڑو" کیوں جے ایس قافلے دے سامان وچ اکثر قریش دا روپیہ لگا ہویا سی۔ اوہناں ایہہ وی طے کیتا ہویا سی کہ ایس قافلے چوں جنہاں دی نفع ہووے گا اوہ سارا مسلماناں نوں ختم کرن تے استعمال کیتا جاوے گا۔ اودھروں ابو سفیان رستہ بدل کے ساحل دے نال نال مکہ ول چل پیا تے صحیح سلامت پہنچ گیا۔

بڑے بڑے قریشی سردار جنگ لئی تیار ہوئے۔ اک ہزار جنگجو جنہاں وچ چار سو زرہ پوش تے سواراں دا رسالہ پوری شان تے شوکت نال ابوجہل دی سربراہی وچ چل پیا جسراں کہ قرآن وچ ذکر کیتا گیا اے:

"تے ایہناں لوکاں دے ڈھنگ اختیار کرو جیہڑے اپنے گھراں توں مٹکدے ہوئے تے لوکاں نوں اپنی شان وکھاندے ہوئے نکلے جنہاں دی ایہہ عادت اے کہ اللہ دی راہ توں روکدے نیں۔ جو کجھ او کر رہے نیں اوہ اللہ دی پکڑ توں باہر نہیں۔" (الانفال: 47) (121)

ایہدے توں ایہہ وی ظاہر ہوندا اے کہ قافلے تے حملے دی جھوٹھی خبر ایہناں نوں اشتعال دوان دی خاطر پھیلائی گئی سی۔ ویسے وی اوہ قافلے توں اڈ ایہہ تیاری کر کے آئے سن کہ اسی نویں طاقت نوں ہمیشہ لئی ختم کر دیواں گے۔ ایس طراں آلے دوالے دے قبیلے مرعوب ہو جان گے تے تجارتی راستے ہمیشہ لئی محفوظ ہو جان گے۔ قرآن وچ ایہناں دی تیاری دا ایس طراں اظہار ہے:

(ترجمہ) "ذرا خیال کرو جد کہ شیطان نے اینہاں لوکاں دے کرتوت اینہاں دیاں نگاواں وچ خوشنما بنا کے وکھائے سن تے اینہاں نوں کہہ دتا کہ اج تہاڈے تے کوئی غالب نہیں آ سکدا تے میں تہاڈے نال آں۔" (سورہ الانفال: 48) (122)

تے ایہہ کہیا گیا اے کہ اوہ فیصلہ کن جنگ واسطے نکلے سن کیوں جے روانگی ویلے مشرکاں نے کعبہ دے پردے پھڑ کے دعا منگی سی۔ "خدایا دونواں گروواں چوں جیہڑا بہتر ہے اوہنوں فتح عطا کر۔" تے ابوجہل نے خاص طور تے کہیا سی۔ "خدایا ساڈے چوں جیہڑا حق اُتے اے اوہنوں فتح دے۔ تے جیہڑا ظلم اُتے اے اوہنوں رسوا کر دے۔" قرن نے فیصلہ فرمایا:

(ترجمہ) "تسی فیصلہ چاہندے اوہ تے لو فیصلہ تہاڈے سامنے آگیا۔ ہن باز آجاؤ۔ تہاڈے ای واسطے بہتر اے۔ نہیں تے فیرپلٹ کے ایسے سزا دا اعادہ کرو گے تے تہاڈی تعداد خواہ کنی وی زیادہ ہووے گی تہاڈے کجھ کم نہ آسکے گی۔ اللہ مومناں دے نال اے۔" (الانفال: 19) (123)

اودھر نبی کریم ﷺ نوں وی اینہاں دے ارادے دی خبر دتی گئی۔ ایسے وقت وچ جدوں مہاجر بے سروسامان تے انصار ناآزمودہ یہودی قبیلے برسر مخالفت تے مدینے وچ مشرکاں تے منافقاں دا اچھا خاصا زور سی۔ اللہ تعالیٰ نے مسلماناں دی ہمت ودھائی۔

(ترجمہ) "تے یاد کرو اوہ وقت اے نبی ﷺ! خدا اینہاں نوں خواب وچ تہاڈے مقابلے وچ تھوڑا دکھا رہیا سی۔ کدھرے اوہ تہانوں اینہاں دی تعداد بہتی وکھا دیندا تے ضرور تسی لوگ ہمت ہار جاندے تے لڑائی دے معاملے وچ آپس وچ لڑنا شروع کر دیندے پر اللہ نے ای تہانوں ایہدے توں بچالیا۔ یقیناً اللہ دلاں دا حال جاندا اے۔" (سورہ الانفال: 43) (124)

مکدی گل ایہہ وے کہ کافراں نے حملے دی خاطر مدینے ول ودھنا شروع کر دتا۔

غزوۂ بدر --- واقعات:

آنحضرت ﷺ نوں وحی دے ذریعے علم ہو چکیا سی تے اودھروں گشتی دستیاں نے وی دشمن دے ارادیاں توں باخبر کر دتا تے آپ ﷺ نوں جدوں حالات دی اطلاع ہوئی تے آپ ﷺ نے انصار تے مہاجراں نوں کہیا کہ شمال وچ تجارتی قافلہ تے جنوب وچ قریش دا لشکر اے۔ کدھے مقابلے وچ چلنا چاہی دا اے؟ وڈے ٹولے نے قافلے تے حملے دا ارادہ ظاہر کیتا اے پر آنحضرت ﷺ نے خاموشی اختیار کیتی۔ کیوں جے خدا ولوں دوسرے پاسے دا حکم

ہو رہیا سی۔

(ترجمہ) "یاد کرو اوہ ویلا جدوں اللہ تہاڈے نال وعدہ کر رہیا سی کہ دونواں ٹولیاں چوں تہانوں مل جائے گا۔ تسی چاہندے سو کہ کمزور ٹولہ تہانوں مل جائے۔ پر اللہ دا ارادہ ایہہ سی کہ اوہ اپنے ارشادات نال حق نوں حق کر دکھائے تے کافراں دیاں جڑاں نوں کٹ دیوے تاں جے حق حق ہو کے رہوے تے جھوٹھ جھوٹھ ہو کے رہ جائے۔ بھانویں مجرماں نوں ایہہ کنا ای ناگوار گزرے۔" (سورہ انفال: 78) (125)

آپ ﷺ نے اپنا سوال دہرایا تے مہاجراں چوں مقداد بن عمروؓ نے اٹھ کے کہیا۔ "یا رسول اللہ! جدھر آپ ﷺ دا رب آپ ﷺ نوں حکم دے رہیا اے' اوسے طرف چلو چلیے۔ اسی تہاڈے نال آں۔"

اسی بنی اسرائیل دی طراں ایہہ کہن والے نہیں کہ جاتوں تے تیرا رب دونویں لڑو اسی ایتھے بیٹھے آں۔

یا رسول اللہ! جد تیک اک اکھ وی باقی رہوے گی اسی تہاڈے نال لڑاں گے۔ آپ ﷺ نے اپنا سوال فیر دہرایا۔

کیونکہ اوہناں نے بیعت ویلے وعدہ کیتا سی کہ جے کر دشمن مدینہ تے حملہ کرے گا تے اسی تلوار چکاں گے۔ حضرت سعد بن عبادہؓ قبیلہ خزرج دے سردار (سعد بن معاذ) نے اٹھ کے عرض کیتا۔ حضور ﷺ دا ارشاد شاید ساڈے ول اے۔ آپ ﷺ نے فرمایا۔ "ہاں! اوہناں نے کہیا کہ خدا دی قسم! آپ ﷺ (تسی) حکم دیوو تے سمندر وچ وی چھال مار دیئے۔ ساڈا اک آدمی وی پچھے نہیں رہوے گا۔ مقابلے وچ اسی سچی جان نثاری وکھاواں گے۔" ایہہ سن کے حضور ﷺ دا چہرہ دمک اٹھیا۔ ایس طراں قریش دے لشکر نال مقابلے دا فیصلہ ہو گیا۔

اوکڑاں:

منافقاں تے مشرکاں نے مسلماناں دی ہمت گھٹان لئی رنگ برنگیاں گلاں کرنیاں شروع کر دتیاں۔ ایس آ ت توں ظاہر اے:

"جدوں کہ منافقاں نے اوہ سارے لوکاں جنہاں دے دلاں نوں روگ لگا ہویا اے کہہ رہے سن کہ اینہاں لوکاں تے اینہاں دے دین دا خبط وچ سوار اے۔ حالانکہ جے کوئی اللہ تے بھروسہ کرے تے یقین نال اللہ بڑا زبردست تے دانا اے۔" (سورہ الانفال: 69) (126)

محسن انسانیت ﷺ نے مشاورت دے بعد تیاری دا حکم کر دتا۔ مجاہدین اسلام دا ذوق جہاد ویکھن دے لائق سی۔ یاران نبوت دا ذوق جہاد دا ایہہ عالم سی کہ اک نو عمر صحابی عمیر بن ابی وقاص ایس خیال توں چھپ رہے سن کہ کدھرے چھوٹی عمر دے ہون دی وجہ توں واپس نہ بھیج دتا جاواں لیکن ایہدے باوجود گنتری 313 توں ودھ نہ سکی۔ جنھاں وچوں آٹھ آدمی جنگ وچ شریک تے نہیں سن ہو سکے لیکن اوہناں دا ثواب تے مال غنیمت چوں حصہ برابر دا سی۔ جنھاں چوں تن مہاجر تے پنج انصار سن۔ مہاجراں چوں عثمان بن عفانؓ حضرت رقیہؓ دی بیماری کارن نبی اکرمؐ دے حکم نال مدینہ وچ رہے۔ حضرت طلحہؓ تے سعید نوں آنحضرت نے جاسوسی واسطے رکھیا سی۔ انصاراں وچوں حضرت ابو لبابہؓ نوں آنحضرت ﷺ نے راہ چوں ای واپس بھیج دتا کیوں جے اوہ ابن مکتومؓ دی جگہ مدینہ دے حاکم مقرر کیتے گئے سن۔ عاصم بن عدیؓ نوں آنحضرت ﷺ نے مدینہ دا محافظ تے خلیفہ مقرر کر دتا۔ حارث بن حاطبؓ بنی عمرو ول بھیجے گئے۔ حارث بن الصمتہ تے فوات بن جبیرؓ رستے وچ زخمی ہو گئے سن تے آپ ﷺ نے اوہناں نوں واپس بھیج دتا۔

ایس جنگ وچ جنگ دے سامان دا ایہہ عالم سی کہ مسلماناں کول تن گھوڑے' ستر اوٹھ' شہناز کوثر (127) دے کہن موجب چھ یاں سٹھ زرہ۔ مولانا مودودی (128) دے کہن موجب انج دیاں مثالاں وی ملدیاں نیں کہ جیہدے کول نیزہ سی تے تلوار نہیں سی' جے تلوار سی تے ڈھال نہیں سی۔

ایس واسطے کجھ سرفروش فدائیاں توں وکھ بوہتے ایس مہم توں سہم رہے سن:

"تیرا رب حق دے نال تیرے گھروں کڈھ لیایا سی۔ تے موموناں وچوں اک ٹولے نوں ایہہ سخت ناگوار سی۔ اوہ اس حق دے معاملے وچ موت ول ہانکے جا رہے سن۔" (انفال:5-6)

(129)

اللہ دے بھروسے تے ایہہ بے سروسامان مٹھی بھر جماعت مدینہ توں چل پئی۔ ایسے دوران قریش دی فوج عتبہ بن ربیعہ دی سرداری وچ جیہدے وچ اک ہزار پیدل تے سوار سن' لشکر کفار وچ نو سو جنگی سوار' چھ سو زرہ پوش' سات سو اوٹھ تے لشکر دے سرغنہ وچ عمر بن ہشام (ابوجہل) عتبہ و شیبہ پسران ربیعہ' ابوالبختری' حکیم بن حزام' حارث بن عامر' طعیمہ بن عدی' امیہ بن خلف' نبیہ و منبہ پسران حجاج' سہیل بن عمرو' عمرو بن الحارث ایہہ تنے بنی

عبدالدار چوں سن۔ (حیات طیبہ میں پیر دے دن دی اہمیت) (130)

آپ نوں مدینہ توں 40' 50 میل دے پندھ تے دشمن دے آون دی اطلاع ملی تے آپ ﷺ نے اوتھے ای بدر دے مقام تے اک چشمے دے کول ڈیرے پادتے۔ دوجے پاسے دشمن دا اک ہزار دا مجمع ویکھ کے اللہ دے حضور رات بھر دعا منگدے رہے۔ "اے اللہ جے اج ایہہ تیرے مٹھی بھر بندے مٹ گئے تے قیامت تک تیرا کوئی ناں لین والا نہیں رہوے گا۔" (سیرت ابن ہشام) (131)

"کیوں جے دشمن 125 میل دی مسافت طے کر کے مناسب جگہ تے ڈیرے لا چکیا سی۔ تے اوہ موقعہ جدوں تسی اپنے رب کولوں دعا منگ رہے سو تے جواب وچ اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ میں تہاڈی مدد لئی اک ہزار فرشتے بھیج رہیا ہاں۔ ایہہ گل اللہ تعالیٰ نے صرف ایس لئی دس دتی اے کہ تہانوں خوشخبری ہووے تے تہاڈے دل مطمئن ہو جان۔ نہیں تے مدد تے جدوں وی ہوندی اے اللہ ووں ای ہوندی اے۔ یقینی طور تے اللہ زبردست تے دانا اے۔" (الانفال 10-9' ابوالاعلیٰ مودودی) (132)

ابن عباس توں روایت اے کہ بدر وچ فرشتیاں نے چٹیاں تے حلین وچ سبز پگڑیاں پائیاں ہوئیاں سن۔ ایہہ بڑے امتحان تے آزمائش دی گھڑی سی۔ جدوں دونویں فوجاں آمنے سامنے ہوئیاں تے مسلماناں نوں نظر آیا کہ مکہ والیاں نے اپنے جگر گوشے کڈھ کے میدان وچ بھیج دتے نیں۔ تے خود اینہاں دے بزرگ تے جگر دے ٹکڑے تلواراں دے سامنے سن لیکن اسلام دی محبت نے سارے رشتیاں نوں بھلا دتا سی۔

جنگ دے میدان وچ حضرت ابوبکرؓ دی تلوار اپنے جگر دے ٹکڑے عبدالرحمان دے مقابلے وچ ننگی ہوئی۔ حضرت عمرؓ دی تلوار اپنے ماموں دے خون نال رنگی گئی۔ تے حذیفہؓ نوں اپنے پیو عتبہ دے مقابلے وچ آونا پیا۔

عرب دے دستور موجب پہلاں کلیاں مقابلہ ہویا۔ دونوں فوجاں چوں اک آدمی میدان وچ آوندا' مقابلہ کردا' مقتول عمرو بن الحضرمی دے بھراء نوں حضرت عمرؓ دے غلام نے قتل کیتا۔

قریش دے سپہ سالار عتبہ نوں حضرت حمزہؓ تے حضرت علیؓ نے قتل کیتا۔ عتبہ دے بھرا شیبہ نوں علیؓ دی تلوار نے ختم کیتا۔ عبیدہ بن سعید نوں حضرت زبیرؓ نے ماریا۔ ایہدے

توں بعد عام لڑائی شروع ہو گئی تے کسے نوں وی کسے دا ہوش نہ رہیا۔ دونویں فوجاں گتھم گتھا ہو گئیاں۔

آپ ﷺ دے ہتھ وچ تیر سی تے اوہدے نال فوج دی ترتیب فرماندے جاندے سن۔ مسلماناں دے مقابلے وچ کافراں دی فوج تن گنا سی تے جنگی سازوسامان دی نہایت عمدہ سی۔ مکہ دے سارے سرکڈھویں بہادر موجود سن۔

دوجے پاسے اللہ تعالیٰ دی نصرت تے حمایت مسلماناں دے شامل حال سی۔ دو انصاری نوجوان معوذؓ تے معاذؓ ابوجہل دی تاک وچ سن۔ اوہنوں ویکھدیاں ای قصہ پاک کردا تے ابوجہل دے پتر نے جھپٹا مار کے معوذؓ تے تلوار نال حملہ کر دتا۔ اوہدا ہتھ شانے نال لمک گیا تے آپؓ فیروی لڑدے رہے۔ جدوں ویکھیا کہ ہتھ تلوار چلان وچ رکاوٹ بندا اے تے بانہہ کھچ کے وجود نالوں وکھری کر دتی۔ کافراں دے وڈے وڈے سرداراں دے قتل ہو جاون نال اینہاں دے حوصلے ڈھیہ گئے تے اپنیاں لاشاں تے دوجا جنگ دا سامان میدان وچ سٹ کے بھج گئے۔

جنگ تھمی تے آنحضور نے فرمایا۔ ابوجہل دی لاش لبھو۔ اک صحابی نے ویکھیا تے اس وچ کجھ جان باقی سی۔ اوہناں نے داڑھی نوں پھڑ کے آکھیا "توں ای ابوجہل ایں؟" اوہنے غرور نال جواب دتا۔ میرے نالوں ودھ کے کوئی شخص ہو سکدا اے۔ کیہ ہویا جے تساں مینوں قتل کر دتا اے۔ (بخاری کتاب المغازی) (133)

مشرک ستر لاشاں میدان وچ سٹ کے بھج گئے تے ستر گرفتار ہوئے۔ سارا سازو سامان مسلماناں دے ہتھ آیا۔ حضرت علیؓ دی مشہور تلوار ایسے جنگ وچ ہتھ آئی۔ مسلمان شہیداں دی گنتی چودہ سی۔ اٹھ انصار تے چھ مہاجرین۔ ابوجہل توں اڈ قریش دے تقریباً 24 چوٹی دے سردار مارے گئے۔ جنہاں وچ امیہ بن خلف وی سی جیہڑا حضرت بلالؓ تے ظلم کردا ہوندا سی۔ آنحضرت ﷺ نے مسلمان شہیداں نوں دفن کرا دتا تے مشرکاں دی تعداد زیادہ ہون پاروں اوہناں نوں اکو ای کھڈے وچ سٹ کے دفن کر دتا۔ (صحیح مسلم) (134)

فتح دی خوشخبری دو قاصداں (عبداللہ بن رواحہؓ تے زید بن حارثؓ) دے ذریعے مدینہ نوں روانہ کیتی گئی۔ جدوں قیدی پہنچے تے پورا یقین ہو گیا۔ آنحضور ﷺ نے تن دن مدینہ وچ قیام فرمایا، فیر مدینے دا ارادہ کیتا۔ (البدایہ والنہایہ) (135)

جدوں نبی اکرم ﷺ غزوۂ بدر دے سلسلے وچ جہاد لئی نکلے سن تے آپ ﷺ دی دھی رقیہ زوجہ عثمان ؓ بیمار سی۔ آپ ﷺ اینہاں دی تیمارداری تے گھر والیاں دی حفاظت لئی حضرت عثمان ؓ تے اسامہ بن زید ؓ نوں پچھے چھڈ گئے سن۔ جدوں قاصد فتح دی بشارت لے کے مدینہ پہنچیا تے حضرت رقیہ ؓ نوں دفن کیتا جا رہیا سی۔

مسلمان شہیداں دے ناں:

جنگ بدر وچ چودہ مسلمان شہید ہوئے جنہاں چوں چھ مہاجر تے اٹھ انصار سن۔

مہاجراں چوں:

1- حضرت عبیدہ بن الحارث بن عبدالمطلب ؓ (تریسٹھ سال دی عمر وچ شہید ہوئے۔)

2- حضرت ذوالشمالین ؓ (اینہاں دا اصل ناں عمیر اے پر اے دونواں ہتھاں نال برابر دا کم کرن دے پاروں ذوالشمالین دے لقب توں مشہور نیں۔)

3- صفوان ؓ (کنیت ابو عمرہ تے والدہ دا ناں بیضا)

4- عاقل ؓ (زمانہ جاہلیت دا ناں غافل سی۔ دارالارقم وچ مسلمان ہوئے تے حضور نے عاقل دا ناں رکھ دتا۔)

5- عمیر ؓ (عمر بن ابی وقاص ؓ سعد بن ابی وقاص دے چھوٹے بھراء سن۔ شہادت ویلے اینہاں دی عمر سولہ سال سی۔)

6- مہجع ؓ (یمن دے رہن والے سن۔ لٹیریاں نے پھڑ کے ویچ دتا۔ حضرت عمر ؓ نے خرید کے آزاد کر دتا۔ پہلاں ایمان لیاون والیاں وچوں نیں۔ بعضیاں دے مطابق مہاجراں چوں پہلے شہید ایہو ایں نیں۔)

انصار:

1- سعد بن خثیمہ ؓ (ایہہ بیعت عقبہ دے بارہ نقیباں وچوں نیں۔)

2- مبشر ؓ (اپنے بھراء ابو لبابہ ؓ دے نال غزوہ بدر وچ حاضر سن۔ عددی نے اینہاں دی شہادت وچ اختلاف کیتا اے۔ کہندے نیں مبشر بدر تے اُحد دونواں وچ حاضر سن۔ تے اُحد وچ لاولد شہید ہوئے۔)

3- عمیر ؓ (روایت اے کہ عمیر بن الحمام انصاری تے عبیدہ بن الحارث مہاجر وچ بھائی چارہ سی تے دونوں جنگ بدر وچ شہید ہوئے۔ بعض کہندے نیں کہ انصار چوں سب توں

پہلے شہید ہوئی نیں۔)

4- یزیدؓ (اینہاں دا لقب ابن فسحم سی۔ ایہدا تے ذوالشمالینؓ دا بھائی چارہ سی۔ ایہہ دونویں بدر وچ شہید ہوئے۔)

5- رافعؓ (عکرمہ بن ابو جہل نے شہید کیتا۔)

6'7- حارث بن سراقہؓ تے عوفؓ (اینہاں دی والدہ دا ناں عفراء اے۔ ایہہ معوذؓ تے معاذؓ دے بھراء نیں۔ جنہاں نوں ابو جہل نے شہید کیتا۔)

8- معوذؓ (معاذؓ تے معوذؓ نے ابو جہل نوں زخمی کیتا۔ عکرمہ بن ابی جہل نے معاذ دا ہتھ کٹ دتا ابو مسافع نے معوذؓ نوں شہید کر دتا۔)

ارباب سیر دے مطابق معاذ حضرت عثمان دی خلافت تیکر زندہ سن۔ (حیات طیبہ میں بیر کے دن کی اہمیت) (136)

مشرک قیدیاں نال سلوک:

حضور ﷺ نے قیدیاں نوں صحابہ کرامؓ وچ ونڈ دتا۔ رسول اللہ نے اینہاں بارے تاکید فرمائی سی کہ اینہاں نال چنگا ورتارا کرنا۔

قیدیاں کول کپڑے نہیں سن آنحضرت دے حکم نال صحابہ نے اوہناں نوں اپنے کپڑے اتار اتار کے دتے۔ حضرت عباسؓ دا قد اینہاں اُچا سی کہ کسے دے کپڑے نہیں سن آوندے۔ عبداللہ بن ابی منافقاں دے سردار دا کرتا پورا آیا۔

قیدیاں چوں جیہڑے غریب سن اوہناں نوں ویسے ای چھڈ دتا تے جیہڑے لکھنا پڑھنا جاندے سن۔ اوہناں لوکاں کولوں پڑھنا لکھنا سکھان دا فدیہ لیا گیا۔ کسے کولوں وی چار ہزار درہم توں زیادہ تے اک ہزار درہم توں گھٹ نہ لیا گیا۔

حضور دی بیٹی حضرت زینبؓ دے شوہر حضرت ابوالعاص وی قیدیاں وچ سن۔ اینہاں دے فدیہ وچ حضرت زینب نے اپنا اوہ ہار جیہڑا حضرت خدیجہؓ نے اوہناں دے جہیز وچ دتا سی۔ (فدیہ دے طور تے) بھیجیا۔ آنحضور نے ہار ویکھیا تے اکھاں بھر آئیاں۔ آپ ﷺ نے صحابہؓ نوں فرمایا۔ اگر تسی چاہو تے ایس ہار دے بدلے ابوالعاص نوں رہا کر دیوو۔ صحابہؓ نے خوشی دا اظہار کیتا۔ ابوالعاص نوں رہا کر دتا گیا۔ تے آنحضرت ﷺ نے وعدہ لیا کہ اوہ مکہ پہنچ دیاں ای حضرت زینبؓ نوں مدینہ بھیج دین۔ ابوالعاص نے ایسا ای کیتا۔

قیدیاں وچ سہیل بن بیضاء وی سن۔ اینہاں دا اسلام پوشیدہ سی۔ ابن مسعود نے اینہاں دے اسلام دی گواہی دتی تے آپ نوں آزاد کر دتا گیا۔ اے پر محمد اکبر شاہ نجیب آبادی (137) دے کہن موجب حضرت زینب ؓ نوں واپس بھجوا دتا گیا سی۔

فتح دے اسباب:

تن سو تیرہ پیدل آدمی غیر مسلح دا اک ہزار لیس جواناں تے فتح پا جانا اللہ تعالیٰ دی مدد توں بنا ممکن ای نہیں سی۔ پر ایہدے کجھ ظاہری اسباب وی سن:

1- مسلماناں دی قیادت رسول اللہ ﷺ دے ہتھ وچ سی جنہاں تے مسلماناں نوں پورا بھروسہ سی۔

2- قریشیاں وچ اتحاد دی کمی سی۔ لشکر عتبہ لڑائی دے خلاف سی تے ابوجہل انے اینہاں نوں لڑن تے مجبور کیتا کہ گھروں نکل آئے او تے مسلماناں دا خاتمہ کر کے ای جاؤ۔
جنگ دے میدان وچ کافر اک سپہ سالار دے ماتحت ہو کے نہیں سن لڑدے۔ ہر مشہور سردار اپنے آپ نوں فوج دا سالار سمجھدا سی۔

3- رسول خدا ﷺ مسلماناں نوں پوری تنظیم دے نال حرکت چ لیائے جدوں کہ کافراں وچ نظم و ضبط مجود نہیں سی۔

4- لڑائی توں اک روز پہلاں رات نوں بارش ہو گئی۔ مسلمان چونکہ اُچی جگہ تے سن تے اوہ جگہ دی مٹی وغیرہ تھلے بہہ گئی۔
کافر نیویں وادی وچ سن تے بارش دی وجہ نال اینہاں دی تھاں تے کھوبا ہو گیا۔ اینہاں دے مسلح سواراں نوں چلن پھرن وچ اوکھت ہو رہی سی۔
(ترجمہ) "اللہ اپنی طرف غنودگی دی شکل وچ تہاڈے تے اطمینان تے بے خوفی دی کیفیت طاری کر رہیا سی تے اسمان توں تہاڈے اپر پانی برسا رہیا سی تاں جے تہانوں پاک کر دیوے تے تہاڈے توں شیطان دی پائی نجاست دور کرے تے تہاڈی ہمت ودھائے تے ایہدے ذریعے نال تہاڈے قدم جما دے۔" (انفال:11)(138)

5- لڑائی دے وقت سورج مسلماناں دی پشت ول سی تے کافراں دے سامنے، جیہدی وجہ نال کافراں دیاں اکھاں چنیاں ہو گئیاں۔

6- کافر مسلماناں توں مرعوب ہو گئے سن کیوں جے اوہناں نوں اینہاں دی تعداد اپنے توں

وده نظر آؤندی سی۔ "تے اوہ موقع جدوں تسی اپنے رب توں فریاد کر رہے سو۔ جواب وچ اللہ تعالیٰ نے آکھیا کہ میں اک ہزار فرشتے بھیج رہیا واں۔"

(انفال: 9-10) (139)

7- شروع وچ ای کافراں دے تن مشہور سردار عتبہ تے ولید تے شیبہ مارے گئے سن۔ تے کافراں دے حوصلے پست ہو گئے۔

8- مسلمان پوری رات سوں کے تازہ دم ہو کے اٹھے۔ دوجے پاسے قریش بے اطمینانی کارن پریشان رہے۔

غزوۂ بدر دے نتائج:

1- ایہہ معرکہ اسلام دی شوکت' ہیبت تے دبدبے دا نینہ پتھر سی۔ اللہ تعالیٰ دے نزدیک غزوۂ بدر دی اہمیت اینی سی کہ جنہاں لوکاں نے ایہدے وچ حصہ لیا' اوہ قطعی طور تے جنتی قرار دتے گئے۔

2- سورہ آل عمران دی رو نال جنگ بدر سراسر معجزہ سی۔ ایس جنگ وچ اللہ تعالیٰ دیاں اوہ پیش گوئیاں پوریاں ہوئیاں جیہڑیاں مسلماناں نال مکہ وچ کیتیاں گئیاں سن۔

3- آنحضرتؐ نے فرمایا سی کہ فلاں کافر دی فلاں قتل گاہ اے۔ میدان جنگ وچ ایہہ پیشن گوئی صحیح ثابت ہوئی۔

4- فتح بدر نے اسلام نوں وڈیائی تے طاقت بخشی۔ ایس فتح نے اسلامی حکومت نوں عرب دی اک عظیم طاقت بنا دتا۔ اک مغربی مؤرخ دے الفاظ وچ "البدر توں پہلوں اسلام صرف اک مذہب سی پر بدر دے بعد اوہ مذہب ریاست بلکہ خود ریاست بن گیا۔" آنحضرتؐ ہن صرف واعظ ای نہیں سن سگوں اسلام دی حفاظت کرن والے سربکف مجاہد وی سن۔

5- غزوۂ بدر وچ رسولاں دے تاجدار دے پروانیاں نے تاریخ دے صفحیاں اتے دینی غیرت تے قومی حمایت دے لازوال نقش ثبت کیتے۔ حق نے صداقت تے عزت ودھاون والے سبق دتے گئے کہ دنیا وچ اوہو ای قوم زندہ رہندی اے جیہڑی اللہ دی راہ وچ دلی خوشی نال خون دا نذرانہ دے سکے۔ اس جنگ نال خدا نوں اک منن والیاں دی سارے عرب وچ دھاک بیٹھ گئی۔

6- قریش دے وڈے وڈے سردار مارے گئے۔ اینہاں دے جہنم پہنچن نال اک پاسے تے قریش دی قوت ہمیشہ واسطے ختم ہوگئی دوجے پاسے مسلماناں نوں تقویت مل گئی تے کافراں دا غرور خاک وچ مل گیا۔

7- مدینہ دی اسلامی حکومت توں متاثر ہو کے مدینے دے رئیس المنافقین عبداللہ بن ابی نے ظاہری طور تے اسلام قبول کرلیا۔

8- مدینہ دی شاہراہ بند ہو جاون نال شامی تجارت دا سلسلہ رک گیا تے قریشیاں دی معاشی حالت گر گئی۔

9- فتح بدر توں مسلماناں دے حوصلے ودھ گئے تے اینہاں نوں نصرت خداوندی تے کامل یقین ہو گیا۔ ایہو ای وجہ سی کہ اوہ دشمن دی وڈی گنتری توں کدی نہیں سن گھبرائے۔

10- اس فتح دی وجہ نال یہودی ہور زیادہ حاسد ہو گئے چنانچہ یہودی سردار مکہ گئے۔ اشراف عرب دے مرن تے روئے' ماتم کیتا تے قریشیاں نوں نویں سرے تے حملہ کرن واسطے زور دتا تے نال ای اپنے ولوں امداد دا وعدہ کر دتا۔ ایس طراں یہودیاں نال وی مسلماناں دے لڑائی جھگڑے دا آغاز ہو گیا۔

11- جنگ بدر توں بعد پہلی واری صلح تے جنگ واسطے قنون بنان دی لوڑ پئی۔ ایس طراں اسلام وچ بین الاقوامی قنوناں دی بنیاد بجھی۔

سرکوبی سلیم دی مہم

آپ سرکار ﷺ بدر توں واپس مدینہ منورہ اپڑے، تے اطلاع ملی جے بنی سلیم مسلماناں دے خلاف جمع ہو رہے نیں۔ آپ ﷺ نے سباع بن عرفطہ غفاری ؓ (یا ابن اُم مکتوم ؓ) نوں مدینے دا حاکم بنایا تے خود بنی سلیم نوں مزا چکھان لئی تشریف لے گئے۔ الکدر تیکر تشریف لے گئے، پر بنی سلیم دے بھگوڑے نہیں لبھے۔ آپ ﷺ تن دن اوتھے رہن توں بعد مدینے ول پرتے۔

❁

یہودیاں لئی مصیبت ایہہ سی کہ اوہ سازش بناں رہ نہیں سن سکدے۔ حضور پاک ﷺ نے مدینے شریف اوندیاں ای اوہناں نال معاہدہ کیتا سی، پر اوہ کسے موقع تے سازش توں باز نہیں آئے۔ ہور کجھ نہیں تے اوس تے خزرج قبیلیاں نوں جیہڑے مسلمان ہو چکے سن، آپس وچ لڑان دا پربندھ کر لیا۔ اوہ تے آپ سرکار ﷺ نوں پتا چل گیا تے آپ ﷺ نے دوہاں قبیلیاں دے آگواں نوں سمجھایا کہ اسلام دے جھنڈے تھلے آ کے، جہالت دیاں گلاں نہ کرو، تے یہودیاں اتے منافقاں دیاں ہتھکنڈیاں نوں سمجھو۔ گل اوہناں دی سمجھ وچ آ گئی، نہیں تے بعاث دی جنگ فیر اک واری چھڑ جانی سی۔

قینقاع دی مہم

یہودیاں دا قبیلہ بنو قینقاع سازشاں وچ اگے اگے سی۔ اوہناں دے اک دکاندار نے اک مسلمان سوانی دی بے حرمتی کیتی، تے گل ودھ گئی۔ آپ ﷺ نے یہودیاں نوں سمجھاون دی کوشش کیتی پر اوہناں اوکھے جواب دتے۔ تے حضور پاک ﷺ نے شوال وچ اوہناں دیاں گھراں نوں گھیرے وچ لے لتا۔ پندرہ دن ایہہ محاصرہ جاری رہیا۔ فیر کجھ سفارشاں من کے، حضور ﷺ نے محاصرہ تے چک لیا پر اوہناں نوں مدینہ چھڈن دا حکم جاری فرما دتا۔

غزوۂ سویق

اودھر ابو سفیان توں بدر وچ ہون والی شکست نہیں سی سن دیندی۔ اونے بدلہ لین دا طریقہ ایہہ کڈھیا کہ رات ویلے مدینے دے نیڑے عریض تے حملہ کیتا۔ اوتھوں کجھ درخت

ساڑ کے اک انصاری نوں شہید کر دتا۔ حضور پاک ﷺ نوں پتا لگا تے آپ نے کجھ صحابی نال لے کے ابو سفیان تے اوہدے ساتھیاں دا پچھا کیتا۔ تے وار دا تنے بزدل نسدے ہوئے جیہڑے ستو نال لیائے ہوئے سن' اوہ سٹ گئے۔ ستواں دے تھیلے مسلماناں نوں لبھے۔ عربی وچ ستواں نوں سویق کہندے نیں' ایس لئی ایس واقعے دا ناں غزوۂ سویق پے گیا۔

ایسے سال نکی عید پڑھی گئی سی' ایسے ورہے وڈی عید دا حکم نافذ ہویا۔ سرکار ﷺ نے دس ذوالحجہ نوں عید دی پہلی نماز پڑھائی تے قربانی دا پربندھ کیتا۔

غزوۂ انمار / غزوۂ غطفان

محرم 3 ہجری وچ پتا چلیا کہ بنو ثعلبہ تے بنی محارب (بنو غطفان دیاں شاخاں) وی ابو سفیان وانگر مدینے دے نیڑے تیڑے لٹ مار کرن واسطے ی امر دے مقام تے اکٹھے ہو رہے نیں۔ حضور ﷺ ساڈھے چار سو بندے نال لے کے نجد ول ٹرپئے۔ غطفان دے قبیلیاں نوں خبر ہوئی تے اوہ ایدھر اودھر دیاں پہاڑاں وچ لک گئے۔ اوہناں دا اک بندہ لبھا تے حضور پاک ﷺ نے اوہنوں کجھ کہن دی بجائے اسلام دی دعوت دتی' اوہ مسلمان ہو گیا۔ حضور پاک ﷺ آپنے بندیاں نال مہینا "ذی امر" رہے' پر بھگوڑیاں وچوں کوئی سامنے نہ آیا۔ ایس لڑائی نوں غزوۂ ذی امر' غزوۂ غطفان یا غزوۂ انمار آکھیا جاندا اے۔

کعب بن اشرف دی مہم

یہودی سردار کعب بن اشرف مسلمان پردہ دار عورتاں دے خلاف وی بکواس کردا سی' تے حضور پاک ﷺ دے خلاف شعر وی کہندا سی۔ اسلام وچ اوس بندے دی سزا قتل دے بغیر کجھ نہیں' جیہڑا آپ سرکار ﷺ دی توہین کرے۔ ایسے لئی حضور پرنور ﷺ نے کعب بن اشرف نوں قتل کرن دا حکم دتا۔ محمد بن مسلمہؓ نے ایہہ مہم آپنے ذمے لئی تے ابو نائلہؓ (سلکان بن سلامہ) اَتے تن ہور بندیاں نال ایس کم نوں ٹرے۔ آپ سرکار ﷺ بقیع الغرقد تیکر اینہاں نوں ٹورن گے۔ اینہاں سرکار ﷺ کولوں اجازت لے لئی بھئی اسیں جس طرح چاہئے' اوہنوں مار مکائیے--- تے کعب بن اشرف نوں چکر دے کے وڈھ چھڈیا۔ کعب دے سر دی نمائش نال یہودیاں دیاں سازشاں نوں چنگا ڈکا لگا۔ کعب بن اشرف دا قضیہ 14 ربیع الاول 3 ہجری نوں مک گیا۔

اسلامی لشکر
مغار نبیؐ
جبل احد
محل راحت نبیؐ
اسلامی فوج
مدفن ثنایائے نبیؐ
بلند جگہ
قریش کی فوج
مقامِ جنگ
شہداء کے مزار
چشمہ
شہداء کے مزار
چشمہ
جبل عینین

جنگِ اُحد وانقشہ
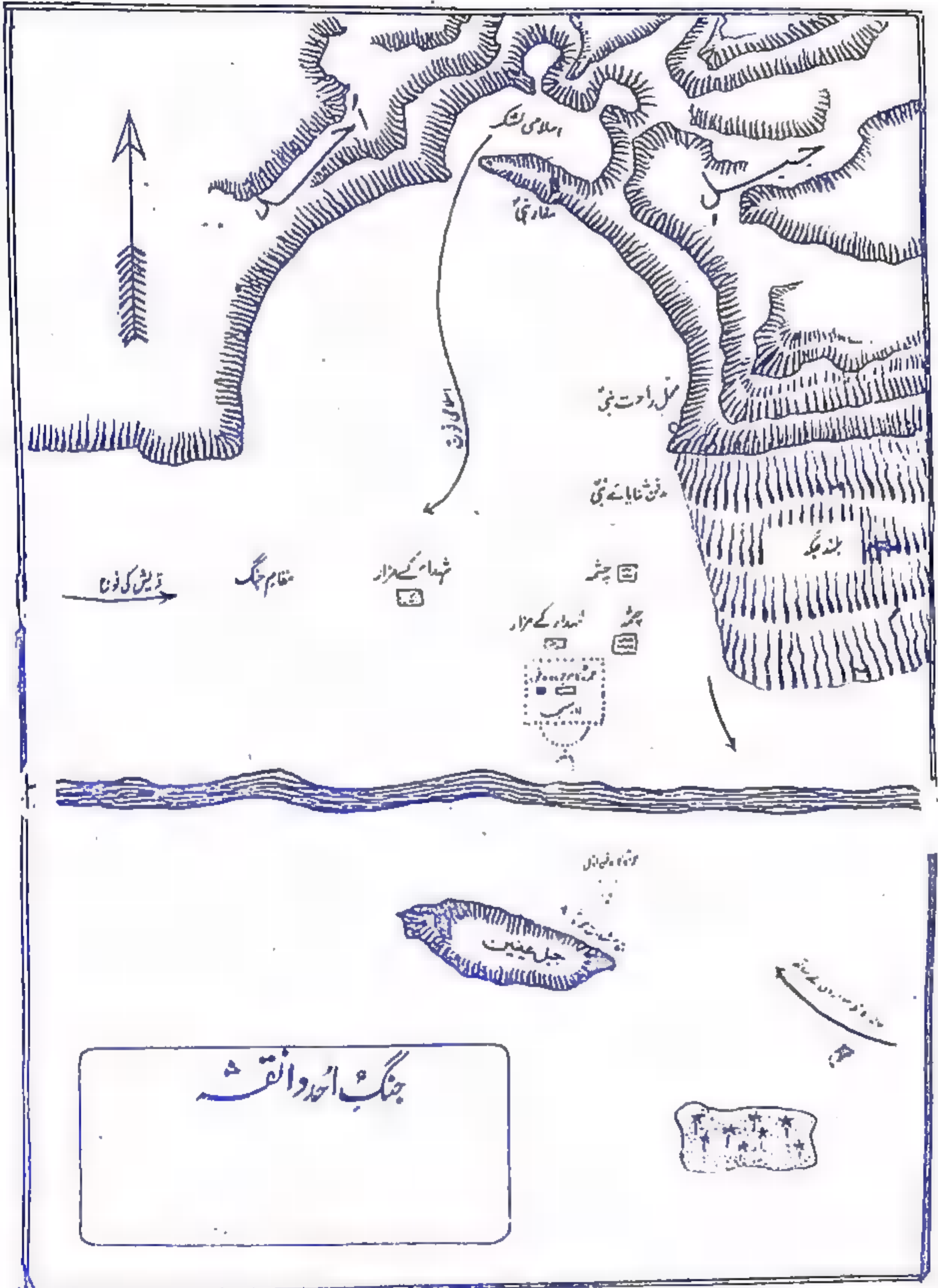
بحران دی مہم

ربیع الثانی وچ آپ ﷺ تن سو بندیاں نال فرع دے کول بحران دے علاقے دل تشریف لے گئے تے دو مہینے اوتھے ای رہے۔ ایہہ فوجی گشت دا پربندھ سی۔ کوئی لڑائی نہیں ہوئی۔ (140)

زید بن حارثہ دی مہم

بدر توں مگروں تے اُحد توں پہلوں مسلماناں دی خاص مہم زید بن حارثہؓ دی مہم سی۔ حضور پاک ﷺ نوں پتا لگا بئی قریشیاں دا اک قافلہ عراق دل جا رہیا اے' تے اوہدے وچ وڈے وڈے قریشی سردار شامل نیں۔ حضور پاک ﷺ نے مہم ترتیب دتی تے سو سواراں نوں زید بن حارثہؓ دی کمان وچ بھیجیا۔ قردہ ناں دے چشمے کول قافلہ اینہاں دے ہتھے چڑھ گیا۔ قافلے دے دو بندے تے راہ وکھاون والا پھڑے گئے' باقی نس گئے۔ (141)

ایس مہم مگروں کافراں نوں یقین ہو گیا کہ مسلماناں نے ساڈیاں ساریاں راہواں بند کر دتیاں نیں تے ہن اسیں کسے پاسے جان جوگے وی نہیں۔

غزوہ اُحد

تعارف:

مدینہ منورہ دے دکھن ولے تن میل دے پندھ تے اک پہاڑ اے جنہوں اُحد کہیا جاندا اے۔ پہاڑ لہندے چڑھدے کھلریا ہویا سی۔ کوہ اُحد دے وچکار مسلماناں تے کافراں دے وچ لڑائی ہوئی۔ ایہہ تریخ اسلام وچ غزوۂ اُحد دے ناں توں مشہور اے۔ ایہہ لڑائی ہجرت دے تیسرے سال بمطابق 624ء لڑی گئی یاں انج آکھیا جا سکدا اے کہ غزوۂ بدر توں اک سال مگروں ایہہ جنگ لڑی گئی۔ صحیح تریخ وچ فرق اے پر ماہ شوال ہجری 3 سی۔

اسباب تے وجوہات

مقتولاں دا بدلہ:

غزوۂ بدر دا اصل سبب صرف اک قریشی عمرو بن الحضرمی دا قتل سی۔ پر جنگ بدر وچ ستر قریشی مارے گئے سن۔ اینہاں دا بدلہ لیاں بناں قریشیاں دی نک کٹدی سی۔ ایس سلسلے وچ قتل ہون والیاں دے رشتے دار انتقامی جنگ دا مطالبہ کر رہے سن۔

یہود عرب ولوں حوصلہ افزائی:

غزوۂ بدر ویلے یہود قبیلیاں دیاں واضح ہمدردیاں مکے والیاں نال سن پر بدر توں بعد اینہاں نے قریش نوں کھلم کھلا بھڑکایا تے فیر سارا سال جنگ دا سامان تیار ہوندا رہیا۔

ابو سفیان نے قسم کھادی سی کہ جد تیک مسلماناں کولوں بدلہ نہیں لے لواں گا نہ نہاواں گا تے نہ ای سر وچ تیل پاواں گا۔

عرب دے شاعراں تے قریشی عورتاں دا پروپیگنڈا:

قریش شاید اینہاں ساریاں گلاں دے باوجود بدر نوں بھلا دیندے۔ پر ملک دے طول و عرض توں سارے شاعراں نے مکہ دا رخ کیتا۔ قتل ہون والیاں دے مرثیئے آکھے تے جنگی ترانے گائے۔ ایہدے توں ودھ پروپیگنڈے دی اوہ مہم سی جیہڑی قریش عورتاں ولوں شروع ہوئی سی۔ قریشی عورتاں دے طعنے جرنا قریشی سرداراں دے وسوں بار سی۔ اینہاں عورتاں وچوں ہندہ زوجہ ابو سفیان تے بنت عتبہ (قاتل بدر)' اُم حکیم زوجہ عکرمہ بن ابو جہل' فاطمہ بنت ولید (قاتل بدر)' ربطہ زوجہ عمرو بن العاص تے خناس والدہ مصعب بن عمیرا اگے اگے سن۔

مکہ دے سردار صفوان دی چال:

مکہ دے رئیس صفوان نے جیہدا باپ بدر وچ ماریا گیا سی۔ اوہنے عمیر بن وہب نوں تیار کیتا کہ چوری چھپے مدینہ جا کے (نعوذ باللہ) محمد ﷺ نوں قتل کر آوے تے میں تیرا فرض تے بال بچیاں دا خرچہ چکاں گا۔ دوواں نے بڑی رازداری توں کم لیا کہ کسے تیجے بندے نوں پتہ نہ چل سکیا۔

عمیر تلوار زہر وچ بجھیں کے مدینہ وچ پہنچ گیا۔

مسجد نبوی دے دوجے دروازے وچ جا کے اوتھ بٹھایا۔ حضرت عمرؓ نے ویکھ لیا تے بارگاہ نبوت وچ عرض کیتی کہ عمیر دی نیت نیک نہیں لگدی۔ چند صحابہ نے پھڑ کے آپ ﷺ دی خدمت وچ پیش کیتا تے آپ ﷺ نے اوہ ساری گل بات دس دتی جیہڑی عمیر تے صفوان دے درمیان ہوئی سی۔ عمیر نے اقرار کیتا تے آکھیا اس دا علم میرے تے صفوان دے سوا کسے نوں وی نہیں سی۔ تسی سچے نبی او میں اسلام لیاندا ہاں۔ صفوان دی مراد پوری نہ ہو سکی۔ عمیرؓ مسلمان ہو کے واپس گیا۔ ایہدی تبلیغ نال بہت سارے آدمی مشرف بہ اسلام ہوئے۔ دوسرے مشرک وی ایس طراں دیاں سازشاں وچ مشغول رہندے سن۔ (سیرت ابن ہشام) (142)

تجارتی قیدیاں نوں خطرہ:

بدر دی شکست توں بعد قریشیاں تے ایہہ حقیقت کھل گئی سی کہ مسلمان جدوں چاہن شام دا تجارتی رستہ بند کر کے اینہاں دی اقتصادی ناکہ بندی کر سکدے نیں۔ اپنی معیشت نوں برقرار رکھن واسطے اوہناں نے مدینے دی اسلامی ریاست نوں رستیوں ہٹا دین دا منصوبہ بنایا۔

ابوسفیان دے وقار دا مسئلہ:

قریشیاں نے شام توں آئے ہوئے تجارتی قافلے دا سارا نفع مسلماناں دے خلاف لان دا تہیہ کر لیا سی۔ ایہہ سارے کم توں فائدہ اٹھاندے نئے قریشی سردار ابوسفیان دے وقار دا مسئلہ بن گیا سی۔

واقعات جنگ:

1- 3ھ ماہ شوال دیاں پہلیاں تریخاں وچ تن ہزار کافراں دی فوج مدینے ول روانہ ہوئی۔ کجھ تاریخ داناں نے فوج دی گنتری پنج ہزار لکھی اے۔ پر اینہاں دی صحیح گنتری تن ہزار ای اے۔ عورتاں تے غلام لوک اینہاں تن ہزار توں اڈ ہون گے۔ جنہاں ساریاں نوں رلا کے پنج ہزار دی گنتی کر دے ہون گے۔ (تاریخ اسلام، جلد اول) (143)

2- حضرت عباسؓ اوہناں دناں وچ مکہ وچ سن اوہناں نے چوری چوری سینہا گھل دتا۔ کافراں دی فوج دا سپہ سالار ابوسفیان سی۔ ایس فوج وچ ست سو زرہ پوش تے دو سو سوار سن۔ باقی ساز و سامان دا حساب نہیں سی کیوں جے بدر دی جنگ دے ویلے

جیہڑی دی تجارت کیتی گئی۔ اوہناں دا منافع جنگی تیاری وچ لادتا گیا سی۔

3- عرب دے دوسرے قبیلیاں وچ شاعر بھیجے گئے۔ اوہناں نے مذہب دی حفاظت تے ملی آن والے شعر کہہ کے اینہاں لوکاں نوں قریشیاں دی مدد لئی تیار کیتا۔ جیہدی وجہ نال سارے بنو کنانہ تے اہل تہامہ قریش نال مل گئے۔ قریش دے سارے بجن قبیلیاں نے مدد کیتی۔ مکہ دے حبشی غلاماں نوں وی جنگ تے قوم وچ شامل کیتا گیا۔

رجز پڑھن والے مرد تے بہادری دلاون والیاں عورتاں وی نال لے لئیاں۔ غرض کہ پورا سال مکے والیاں نے تیاریاں وچ گزاریا سی۔ جیہدی وجہ نال اینہاں نوں اپنے آپ تے بڑا مان تے گھمنڈ سی۔

جنگ بدر دے قتل ہون والے سرداران قریش دیاں کڑیاں تے بیویاں وی نال آیاں رستے وچ غیرت دلان والے شعر پڑھدیاں رہیاں۔

دوجے پاسے آنحضرت نوں ایس قافلے دی روانگی دی خبر ہو چکی سی۔ آپ ﷺ نے صحابہ ؓ دی مجلس مشاورت بلائی۔ منافقاں دا سردار عبداللہ بن ابی وی مشورے وچ شریک سی۔

"آپ ﷺ نوں ایس جنگ دے بارے کوئی وحی نہیں سی آئی۔ صرف خواب وچ ویکھیا کہ آپ ﷺ دی تلوار دی تھوڑی جہی دھار گر گئی اے جس پاروں آپ ﷺ نوں محسوس ہویا کہ شاید ایس واری مسلماناں دا کجھ نقصان ہووے۔"

"دوسرا خواب آپ ﷺ نے ایہہ ویکھیا کہ آپ ﷺ نے اپنا ہتھ زرہ وچ پا دتا اے۔ زرہ نوں آپ ﷺ نے مدینہ دے اندر رہ کے لڑائی کرن دی تعبیر کیتی۔"

حضور اکرم ﷺ بذات خود' بزرگ صحابہ ؓ تے عبداللہ بن ابی مدینہ دے اندر رہ کے مدافعت کرن نوں ترجیح دیندے سن۔ پر جوشیلے نوجوان تے اوہ لوگ جنہاں جنگ بدر وچ حصہ نہیں سی لیا او مدینہ دے باہر جا کے دشمن نال مقابلہ کرنا چاہندے سن۔ اوہناں دے کہن موجب مدینہ دے اندر رہنا بزدلی وکھاتا سی۔ (تاریخ اسلام' جلد اول) (144)

چنانچہ آپ ﷺ نے اینہاں جواناں دے جذبیاں دا خیال رکھیا۔ ایہہ 16 شوال جمعہ دا واقعہ اے۔ آپ ﷺ نے جمعہ دی نماز پڑھائی گھر گئے' زرہ پہنی تے مسلح ہو کے آ گئے۔

ہن اینہاں لوکاں نوں خیال گزریا کہ اساں آنحضرت دی رائے دی مخالفت کیتی اے۔ جیہدی وجہ نال سانوں کوئی نقصان نہ پہنچے۔ آپ ﷺ نوں کہیا کہ اگر مناسب سمجھو تے مدینہ

دے اندر ہی رہ کے لڑنے ہاں پر آپ ﷺ نوں جواناں دی دل آزاری منظور نہیں سی۔ اودھروں ایس بارے پیغام وحی وی نہیں سی آیا۔ (تاریخ اسلام' جلد اول) (145)

اسلامی لشکر دی روانگی:

آپ ﷺ بعد نماز جمعہ مدینہ توں روانہ ہوئے۔ مدینہ وچ ابن اُم مکتوم صحابی نوں نماز تے مدینہ دے انتظام واسطے چھڈ گئے۔

اسلامی لشکر وچ صرف اک ہزار آدمی سن۔ رستے وچ عبداللہ بن ابی اپنے تن سو آدمیاں نوں لے کے وکھرا ہو گیا۔ بہانہ ایہہ بنایا کہ میری گل نہیں منی گئی۔ مسلمان ایس گل توں کجھ پریشان ہوئے۔

سچے مسلماناں وچ جوش و خروش پہلاں توں وی ودھ گیا سی؟ ایہدے وچ اک واقعہ تاریخ دے سنہری حروف وچ لکھن دے قابل اے کہ جدوں مدینہ توں باہر نکل کے آنحضرت ﷺ نے لشکر دا معائنہ کیتا تے ایہدے وچوں بہت سارے نو عمر صحابہؓ نوں واپس بھیج دتا۔ جنہاں وچوں عبداللہ بن عمرؓ' زید بن ثابتؓ' اسامہ بن زیدؓ' زید بن ارقمؓ' براء بن عاذبؓ' عمرو بن حزمؓ' ابو سعید خدریؓ' سمرہ بن جنّدبؓ تے رافع بن خدیجؓ وی سن۔ جنہاں دی عمر تیرہ چودہ سال توں ودھ نہیں سی لیکن رافع بن خدیجؓ دے شوق شہادت دا ایہہ عالم سی کہ اوہ پنجاں بھار کھڑا ہو کے اپنے قد نوں وڈا کرن دی کوشش کردا پیا سی۔ آپؓ دے والد نے وی سفارش کر دتی کہ میرا بیٹا بہت اچھا تیر انداز اے۔ اینہوں ضرور ای نال لے لوو۔ تے آنحضور ﷺ نے اجازت دے دتی۔ فیر سمرہ بن جندب نے درخواست کیتی کہ جناب رافع نال میری کشتی لڑائی جائے جے میں اوہنوں ڈھا لواں تے مینوں وی جان دی اجازت دتی جائے۔ رافع نے سمرہ نوں کن وچ ہار جان ولوں آکھیا تے فیر سمرہ نوں رافع نے ڈھا لیا تے ایس طراں اوہنوں وی جہاد تے جان دی اجازت مل گئی۔

احد پہاڑ دے پچھلے پاسے صف بندی کیتی۔ پہاڑ دی پشت ولوں مشرکاں دے حملے دا ڈر سی۔ آنحضرت ﷺ نے عبداللہ بن جبیرؓ دی سرداری وچ پنجاہ تیر اندازاں دا اک ٹولہ کھلار دتا تے اوہناں نوں پکی کیتی کہ سانوں فتح ہووے بھاویں شکست تسی ایس گھاٹی نوں کسے وی حالت وچ نہیں چھڈنا۔

آپ ﷺ نے جنگ دیاں لائناں آراستہ کیتیاں تے میمنہ تے زبیر بن العوامؓ' میسرہ

تے منذر بن عمروؓ ' حضرت حمزہ ؓ نوں مقدمہ الجیش مقرر فرمایا۔ حضرت مصعب بن عمیر ؓ نوں علم دتا گیا۔ ابو دجانہ ؓ نوں آپ ﷺ نے اپنی تلوار دتی۔ اوہ ایس تلوار نوں لے کے آکڑ کے میدان وچ پھردے سن تے آپ ﷺ نے ویکھ کے فرمایا۔ "ایہہ چال اللہ تعالیٰ نوں ناپسند اے پر کافراں دے مقابلے تے میدان جنگ دے اندر ایس طراں پھرنا جائز اے۔"

کافراں دا لشکر:

قریش گنتی تے ساز و سامان ہر چیز دے حساب نال ودھ سن۔ اوہناں نے بڑے آہر نال صفاں بنھیاں۔ میمنہ تے خالد بن ولید' میسرہ تے عکرمہ بن ابوجہل سواراں دے اتے صفوان بن امیہ' تیراندازاں تے عبداللہ بن ربیعہ' علم طلحہ دے ہتھ وچ سی۔

لڑائی دی پہل:

قریش دے لشکر چوں پہلاں ابو عامر تے فیر علمبردار طلحہ اگے ودھے تے طنزیہ پکاریا۔ کون اے جیہڑا مینوں جہنم گھلے یاں میں اوہنوں جنت وچ پہنچا دیواں۔ ایہدے جواب وچ حضرت علیؓ نے تلوار دے اک ای وار نال ایہدا قصہ پاک کردتا۔

عام جنگ:

ایس توں بعد عام جنگ شروع ہو گئی۔ حضرت علیؓ ' حضرت حمزہؓ تے ابو دجانہ انصار نے بے پناہ حملیاں نال مشرکاں دیاں صفاں الٹ پلٹ کردتیاں۔

حضرت حمزہؓ دی شہادت:

حضرت حمزہؓ جوش شجاعت وچ دشمن دیاں صفاں اندر گھسدے چلے گئے۔ جبیر بن مطعمؓ دے حبشی غلام نے جیہڑا جبیر تے ہندہ دے کہن تے آپؓ دی تلاش وچ سی' چھپ کے بیٹھا ہویا سی جدوں کہ حضرت حمزہ دشمن دیاں صفاں چیردے ہوئے اوہدے نیڑے پہنچے تے اوہنے اوٹ وچوں آپؓ تے نیزہ سٹیا تے اوہ نیزہ ڈھڈوں پار نکل گیا تے آپؓ شہید ہو گئے۔ وحشی نے جا کے ہندہ بنت عتبہ تے زوجہ ابوسفیان نوں دسیا۔ اوہ دوڑی آئی تے آپؓ دا کلیجہ کڈھ کے چبان لگ پئی پر چبا نہ سکی تے اگلنا پیا۔ اوہنے آپؓ تے تمام شہیداں دے کن' نک وغیرہ کٹ کے ہار بنا کے گلے وچ پایا۔ قریش بڑی بہادری نال لڑ رہے سن تے علمبردار ڈھیٹھ اتے قتل ہوندے گئے جنہاں چوں اٹھ صرف حضرت علیؓ دی تلوار دا نوالہ بنے سن۔ حضرت علیؓ

تے ابو دجانہ انصاری ؓ دے حملیاں نال کافراں دے قدم اکھڑ گئے۔ آنحضور ؐ دے ہتھ وچ اک تلوار سی۔ آپ ؐ نے ایہہ وکھا کے آکھیا کہ کون ایہدا حق ادا کرے گا۔ حضرت ابو دجانہ ؓ اٹھے تے سوال کیتا یا رسول اللہ ایہدا حق کی اے؟ فرمایا اینوں دشمن تے چلاندے جاؤ ایتھوں تک کہ ایہہ ڈنگی ہو جاوے۔ عرض کتا ایہہ خدمت میں کراں گا۔ حضور ؐ نے اوہنوں تلوار عطا کیتی ابو دجانہ ؓ نے سرخ سرخ رمال بنیا جو جنگ دے ویلے اینہاں دی بہادری دی علامت ہندا سی۔ فخر دی چال نال صفاں دے وچکار نکلے۔ آنحضور ﷺ نے فرمایا اللہ تعالیٰ اس چال توں ناراض ہوندا اے پر ایسے موقع تے نہیں۔ ابو دجانہ دشمن دیاں صفاں نوں چیر دے ہوئے پہاڑی دے دامن وچ جا بیٹھے تے مکہ دیاں عورتاں دھن وجا رہیاں سن تے نغمہ نوازی کر رہیاں سن۔ ابو دجانہ ؓ نے اک عورت دے سر تے تلوار تولی تے فیر روک لئی۔ اوہنوں ایہہ پسند نہ آیا کہ سرور کائنات دی تلوار اس عورت دے خون نال آلودہ ہووے تے ایہہ عورت ہندہ زوجہ ابو سفیان سی۔

مجاہد دشمن تے چھا گئے' مشرک گھبرا گئے۔ اینہاں دیاں زنانیاں نوں بھجن دی راہ نہ لبھی۔ اسلامی فوج مال غنیمت اکٹھا کرن لگ پئی۔

پاسا پلٹ گیا:

گھاٹی تے مقرر دستے نے ویکھیا کہ دشمن دوڑ گیا اے تے اینہاں دا علم وی زمین تے ڈگیا ہویا اے۔ آنحضور ﷺ دے حکم نوں بھل گئے تے مال غنیمت اکٹھا کرن لئی دوسرے مجاہداں نال رل گئے۔

خالد بن ولید جنہاں اجے اسلام قبول نہیں سی کیتا اپنے سنگیاں نال گھاٹی دے تھلے مجود سی اوہنے جدوں جگہ خالی ویکھی تے اپنے ساتھیاں نال حملہ کر دتا۔ گھاٹی تے صرف عبداللہ بن جبیر ؓ اپنے چند ساتھیاں نال سن دشمن نوں نہ روک سکے سگوں شہید ہو گئے۔

ایہہ حملہ چونکہ بالکل غیر یقینی تے غیر متوقع سی' مسلمان بدحواس ہو گئے تے اپنے بیگانے دی تمیز نہ رہی۔ ابو سفیان اپنے ساتھیاں نال مکہ ول جا رہیا سی' اوہنے جدوں میدان وچ ساتھیاں نوں لڑدیاں ویکھیا تے اپنے لشکر دے نال اوہ وی آگیا۔ ویکھدے ویکھدے لڑائی فیر جم پئی۔

مصعب بن عمیرؓ دی شہادت:

مصعب بن عمیرؓ شہید ہو گئے۔ آپؓ دی شکل آنحضور نال خاصی مل دی سی۔ تے دشمناں نے مشہور کر دتا کہ (نعوذ باللہ) آنحضور ﷺ شہید ہو گئے۔ ایس خبر نے بڑے بڑے بہادراں دے حوصلے ختم کر دتے کہ حضرت عمرؓ اپنی تلوار سٹ کے بیٹھ گئے کہ ہن لڑن دا فیدہ کیہ پر ذوالفقار حیدری حالاں وی بجلی دی طراں چمک رہی سی۔ ابن نضر انصاری نے آکھیا ہن زندہ رہ کے کیہ کراں گے تے لڑدے لڑدے شہید ہو گئے۔ (بخاری و سیرت ابن ہشام) (146)

الی عباد اللہ انا رسول اللہ

(ترجمہ) "خدا دے بندیو میرے ول آؤ میں خدا دا رسول ہاں۔"

بہت سارے جانثار حالاں وی لڑ رہے سن۔ عین اس وقت کعب بن انصاری دی نظر آپ ﷺ تے پے گئی۔ اوہناں نے آواز دتی مسلمان"! رسول اللہ ﷺ ایدھر جے۔ ایہہ آواز سن دیاں سار مجاہدان اسلام دی ٹٹی ہوئی ہمت فیر بجھ گئی تے مسلمان ایس پاسے آ گئے۔ کافراں دا وی سارا زور ایدھر ای ہو گیا تے آنحضرت ﷺ صرف بارہ صحابیاں دے نال کافراں دے گھیرے وچ سن۔ عبداللہ بن شہاب زہری نے آنحضرت دے نیڑے ہو کے وار کیتا تے آپ ﷺ دا چہرہ مبارک زخمی ہو گیا۔ ابن قمیہ نے تلوار دا زبردست ہتھ ماریا تے خود دے دو حصے آپ ﷺ دے چہرہ مبارک وچ اکھ دے تھلے دی ہڈی وچ کھب گئے۔ حضرت ابوعبیدہ بن الجراح نے منداں نال پھڑ کے کھچیا تے آپ ﷺ دے دو دند شہید ہو گئے۔

اظہر محمود ہوراں دا کہنا اے کہ آپ دے سامنے چار منداں وچوں صرف اک دند شہید ہویا سی۔ (147)

شمع رسالت دے پروانے:

ایدھر کجھ جانثاراں نے آپ ﷺ دے دوالے حلقہ بنا لیا۔ حضرت ابو دجانہؓ نے آپ ﷺ ول منہ کر کے اپنی پشت نوں سپر (ڈھال) بنا لیا تے جیہڑا تیر آندا آپؓ دی پشت تے لگدا رہیا۔

حضرت سعد بن ابی وقاصؓ، حضرت ابو طلحہؓ، حضرت زبیرؓ، ابوعبیدہ بن الجراحؓ، حضرت ابوبکرؓ، حضرت عمرؓ، عثمانؓ نوں آواز دتی۔ فیروی جواب نہ آیا تے نعرہ ماریا کہ سارے مارے گئے نیں۔ حضرت عمرؓ کولوں ضبط نہ ہو سکیا تے بولے۔ "اے خدا دے دشمن اسی

سارے زندہ واں۔ ایہہ سن کے ابو سفیان نے ہبل دا نعرہ ماریا اعل حبل "ہبل دی جے" صحابہ کرام نے آنحضرت ﷺ دے حکم نال جواب دتا اللّٰہ اعلی واجل مسلماناں دے سنبھل جان توں بعد کافر واپس چلے گئے۔ (بخاری غزوۂ اُحد) (148)

نجیب اکبر آبادی (149) آکھدے نیں، ابو سفیان نے ہبل دی جے دا نعرہ ماریا۔ فاروق اعظمؓ نے اللہ اکبر دے نال جواب دتا۔ ابوسفیان پکاریا اج دا دن بدر دا جواب اے۔ فوج دے لوکاں نے مرداں دے نک کن کٹ دتے نیں۔ میں ایہدا حکم نہیں سی دتا لیکن مینوں معلوم ہویا تے کوئی رنج نہیں ہویا۔ اگلے سال فیر معرکہ بدر دے میدان وچ گرم ہووے گا۔ اے کہہ کے خموش ہو گیا۔ آنحضرت ﷺ نے تصدیق واسطے حضرت علیؓ نوں بھیجیا تے پتہ چلیا کہ او اونٹھاں تے کجاوے کس کے جا چکیا اے۔ (تاریخ اسلام، جلد اول) (150)

جنگ دے میدان:

اس جنگ وچ حضرت حمزہؓ دشمناں دی عیاری دی وجہ نال شہید ہو گئے۔ ابو سفیان دی بیوی ہندہ نے آپ دا کلیجہ کڈھ کے چبایا تے نگل نہ سکی تے اُگل دتا۔ ایس واسطے ہندہ جگر خوار مشہور ہوئی۔

اس جنگ وچ دشمن دے صرف تیہہ آدمی قتل ہوئے تے ستر مسلمان شہید ہوئے۔ حضرت حمزہ دی لاش نوں دشمناں نے وگاڑ دتا۔ دوسرے شہیداں دے نک تیکن کٹ کے گل دے ہار بنائے۔

حضرت حمزہؓ دی بہن تے آنحضرت ﷺ دی پھپھی حضرت صفیہؓ بھراء دی لاش ویکھن آئیاں تے حضرت نے آپؓ دے پتر حضرت زبیرؓ نوں آکھیا کہ اینہاں نوں لاش دے کول جاون توں روکو۔ اینہاں نے منع کیتا تے حضرت صفیہؓ نے آکھیا مینوں معلوم ہو گیا اے کہ میرے بھائی دی لاش دا وگاڑ دتا گیا اے، میں صبر کراں گی تے دعائے مغفرت منگاں گی۔ آنحضرت ﷺ نے اجازت دے دتی۔ آپؓ نے اپنے بھائی دی لاش تے جگر دے ٹکڑے زمین تے پئے ویکھے۔ اناللہ پڑھیا دعائے مغفرت کیتی تے واپس ٹر گئیاں۔

حضرت مصعب بن عمیرؓ دے کفن واسطے صرف اک چادر چھوٹی سی سر ڈھکدے تے پیر ننگے ہو جاندے، پیر ڈھکدے تے سر ننگا ہو جاندا۔ آخر سر ڈھک دتا تے پیراں تے گھاہ رکھ دتا۔ سارے شہیداں نوں غسل دے بغیر ای اک اک قبر وچ دفنایا گیا۔ فوج مدینہ ول جا رہی

سی۔ رستے وچ مصعب بن عمیرؓ دی بیوی حمنہ بنت جحشؓ آندی ملی۔ اینہاں نوں اینہاں دے ماموں حضرت حمزہؓ دی شہادت دی خبر سنائی تے اناللہ پڑھیا۔ فیر بھائی عبداللہ بن جحشؓ دی شہادت سنائی تے آپؓ نے اناللہ پڑھی۔

فیر مصعب بن عمیرؓ دی شہادت دی خبر سنائی۔ ایہہ خبر سن کے آپؓ رو پئیاں۔ آپ ﷺ نے ایہہ حالت ویکھ کے آکھیا عورت نوں اپنے بندے نال محبت زیادہ ہوندی اے۔

(تاریخ اسلام جلد اول) (151)

میدان اُحد وچ مسلماناں دے نقصان دے اسباب:

غزوۂ اُحد وچ قریشی لشکر نوں فیصلہ کن فتح حاصل نہیں سی ہوئی کیوں جے اوہ میدان جنگ وچوں ای واپس چلا گیا تے مدینہ تے حملہ کرن دی جرأت نہ کر سکیا۔ ایس جنگ وچ لشکر اسلام دا نقصان توقع توں [illegible] ودھ کے ہویا۔ ایہدے سبب تھلے لکھے ن:

1- مسلماناں وچ زیادہ تعداد نومسلم لوکاں دی سی۔ ایس لئی اینہاں دے نظم و ضبط دا معیار او نہیں سی جو بدر وچ سی۔

2- منافق آخری وقت تے دھوکھا دے گئے تے مسلماناں دی کل تعداد 700 رہ گئی جنہاں نوں تن ہزار دا مقابلہ کرنا سی۔

3- نوجوان مسلماناں وچ ضرورت توں زیادہ خود اعتمادی سی۔ جہدی وجہ توں توکل وچ گھاٹا آگیا (یعنی کہ خودی آگئی) جنگی تدبیراں وچ دی سستی ورتی گئی۔

4- حضور ﷺ دی شہادت دی جھوٹھی خبر نے مسلماناں دے حوصلے پست کر دتے تے او میدانوں ہٹ گئے۔

5- سب توں وڈی وجہ نویں مسلماناں دی مال نال محبت سی۔ اوہناں نے لالچ دے پاروں اوہ گھاٹی خالی کر دتی جتھے اوہناں نوں تیر اندازی واسطے کھلاریا گیا سی۔

6- خالد بن ولیدؓ نے پچھوں حملہ کیتا جہدے نال مسلمان دو لشکراں وچ آکے پس گئے۔

7- مسلماناں دے نقصان دی اک ہور وڈی وجہ آنحضور ﷺ دے حکم دی نافرمانی سی نال آنحضور ﷺ نے فرمایا سی کہ جے پرندے ساڈا جسم دی نوچ رہے ہون تسی ایہہ گھاٹی خالی نہ کرنا۔

اطاعت رسول توں غافل ہون دی وجہ توں اوہ نصرت الٰہی توں محروم ہو گئے۔ ایسے دے

بارے اللہ تعالیٰ نے فرمایا اے:

(ترجمہ) "یاد کرو جد تسی دوڑے چلے جا رہے سو کسے پاسے مڑ کے ویکھن دا ہوش نہیں سی۔ تے رسول تہاڈے پچھے تہانوں پکار رہیا سی۔ ایس ویلے تہاڈی روش دا بدلہ اللہ تعالیٰ نے انج دتا کہ تہانوں رنج تے رنج دیوے تاکہ آئندہ واسطے تہانوں سبق ملے۔"

(آل عمران: 153) (152)

غزوۂ اُحد دے نتائج:

غزوۂ اُحد نوں مسلماناں دی تربیت دے نقطۂ نظر نال بڑی اہمیت حاصل اے۔ نالے عرب دی سیاسی صورت حال وی ایہدے اثر توں نہ بچ سکی جنہاں چوں کجھ تھلے دتے گئے نیں:

حب مال تے ضرب کاری: سود تے پابندی لا دتی گئی بھلا جے مال دی محبت لوکاں دے دلاں چوں نکل کے خدا دی راہ تے خرچ ہو سکے۔

تربیت دی خامیاں دور کرنا: اطاعت رسول ﷺ تے پورا زور دتا گیا۔ مزید آزمائشاں واسطے مسلماناں نوں تیار کیتا گیا۔ ایس طراں سدھار دیاں اوہ ساریاں خامیاں جو سامنے آئیاں سن اوہناں نوں دور کرن دی پوری کوشش کیتی گئی۔

اسلام دی ترقی وچ رکاوٹ: ایس جنگ توں مسلماناں دے وقار نوں بڑا نقصان پہنچیا۔ بدر دی جنگ تے مسلماناں دی جیہڑی دھاک بٹھا دتی سی اوہ جاندی رہی۔ ایس طراں اسلام دی ترقی وچ اک حد تک رکاوٹ پیدا ہو گئی۔

قبیلیاں دی روش: قبائل عرب جو جنگ بدر وچ مسلماناں دی کامیابی دی وجہ نال وقتی طور تے اسلام دشمنی توں باز آ گئے سن' اس جنگ توں بعد فیر آمادہ شر ہو گئے۔ تے مسلماناں نوں حیلیاں بہانیاں نال ستاون لگ پئے۔

غزوۂ احزاب دا پیش خیمہ: غزوۂ اُحد وچ قریش دی وقتی کامیابی دا ایہہ نتیجہ نکلیا کہ اوہناں دے جوش انتقام دی اگ کجھ مٹھی پے گئی تے اوہناں نے مسلماناں توں مرعوب ہو کے اگلے سال دی تھاویں دو تین سال بعد مدینہ تے حملہ کیتا جیہڑا کہ غزوۂ احزاب دے ناں نال مشہور ہویا۔

یہود دی دشمنی وچ وادھا: مسلماناں دی کمزوری پاروں یہودیاں دیاں شرارتاں وچ وادھا ہو گیا تے آخر کار ایہناں دے قبیلہ بنو نضیر نوں مدینہ وچوں کڈھنا پیا۔

عرب دے قبیلیاں دیاں مکارانہ سرگرمیاں:

1- اُحد وچ مسلماناں دی شکست پاروں بہت سارے قبائل عرب دے حوصلے ودھ گئے۔ بت پرست تے ڈاکو پیشہ ہون دی وجہ توں اوہ مسلماناں دے مخالف تے سن ای ہن فیر اوہناں نے مدینہ تے حملہ کرن دے منصوبے بنانے شروع کر دتے۔ ایسے لئی قطن دے قبیلیاں نوں اینہاں دے ناپاک ارادیاں توں روکن واسطے آنحضرت ﷺ نے ابو سلمہؓ نوں ڈیڑھ سو سوار دے کے بھیجیا پر اوہ مقابلہ کرن توں بناں ای کھلر پلر گئے۔

2- بنی لحیاں دے مقابلے تے عبداللہ بن انیسؓ نوں بھیجیا گیا۔ اوہناں نے قبیلے دے سردار سفیان بن خالد نوں قتل کر دتا۔

3- بنو قلاب دے سردار ابو براء نے آنحضرت ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہو کے درخواست گزاری کہ ساڈا سارا قبیلہ اسلام لے آیا اے تے قبیلے دی تعلیم واسطے مبلغین بھیجے جاون۔ آپ ﷺ نے ستر صحابہؓ نوں بھیجیا جنہاں چوں زیادہ تر اصحاب صفہ چوں سن پر اوہناں نے بیر معونہ دے قریب ساریاں نوں شہید کر دتا صرف عمرو بن امیہؓ نوں چھڈ دتا جنھے آ کے آنحضور ﷺ نوں ایہہ داستان سنائی۔

4- عضل وقارہ قبیلیاں دے کجھ لوکاں نے وی ایس طراں دی درخواست آنحضور ﷺ دی خدمت وچ پیش کیتی۔ آپ ﷺ نے دس استاد مقرر کیتے۔ اوہناں نے بنو لحیان دی مدد نال ایہہ سارے صحابیاںؓ نوں شہید کر دتا۔ پر حضرت خبیبؓ تے زیدؓ نوں قریش مکہ دے ہتھ ویچ دتا۔ جنہاں نے سخت تکلیفاں دے کے اینہاں دوناں نوں شہید کر دتا۔

حمراء الاسد دی مہم

حضور پاک ﷺ نے غزوۂ اُحد توں بعد' دوجے ای دن اُحد وچ شریک مجاہداں نوں نال لے کے مشرکاں دے لشکر دا پچھا کیتا۔ حمراء الاسد اپڑ کے' جیہڑا مدینے شریف توں اٹھ میل دور سی' آپ ﷺ نے خیمے گڈوا دتے۔ مشرک روحا دے مقام تے سن' جیہڑا 36 میل مدینیوں دور سی۔ اوتھے مشرکاں دے کئی سرداراں نے خیال ظاہر کیتا بھئی مڑ کے مدینے

حملہ کر دیئے' پر جس ویلے پتا لگا کہ حضور پاک ﷺ تے پچھا کر دے آ رہے نیں' اوہناں مکے دل منہ کر لیا۔ آپ سرکار ﷺ تن دن حمراء الاسد رکے تے جد پتا چلیا کہ مشرک مکے مڑ گئے نیں' آپ ﷺ اپنے صحابہ ؓ سمیت واپس مدینے تشریف لے آئے۔

اسد بن خزیمہ دی مہم

یکم محرم 4 ہجری نوں اطلاع ملی کہ خویلد دے پتر طلحہ تے سلمہ اپنے قبیلے بنی اسد بن خزیمہ نوں مسلماناں دے خلاف جنگ واسطے تیار کر رہے نیں۔ حضور پرنور ﷺ نے ڈیڑھ سو صحابہ ؓ نال حضرت ابو سلمہ ؓ نوں ایہہ مہم سپرد کیتی۔ اوہ اصل راہ توں ہٹ کے اوتھے اپڑے' پر کافراں نوں خبر مل گئی سی' ایس لئے اوہ نس گئے سن۔ اوہناں دے اونٹھ بکریاں وغیرہ لے کے مسلمان واپس آ گئے۔

خالد بن سفیان دی مہم

اک خبر ایہہ ملی کہ خالد بن سفیان دی مسلماناں دے خلاف فوج جمع کر رہیا اے۔ سچے رسول ﷺ نے عبداللہ بن انیس ؓ نوں اوہدے علاج لئی بھیجیا۔ او 5 محرم نوں گئے تے 23 محرم نوں واپسی تے خالد دا سر دی نال لیائے۔

رجیع دا واقعہ

صفر 4 ہجری وچ عضل تے قارہ دے کجھ بندے حضور ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہوئے تے عرض کیتی کہ اسلام دی تبلیغ لئی کجھ بندے چاہی دے نیں۔ دس بندے ایس کم تے مامور کیتے گئے۔ اوہ رابغ تے جدے دے وچکار رجیع ناں دے چشمے تے اپڑے تے سو بندیاں اوہناں نوں گھیر لیا۔ اٹھ صحابی ؓ شہید ہو گئے۔ حضرت خبیب ؓ تے زید بن وثنہ ؓ نوں اوہناں مکے لے جا کے ویچ دتا۔ حضرت خبیب ؓ نوں مشرکاں سولی تے چڑھا دتا تے حضرت زید ؓ نوں صفوان بن امیہ نے خرید کے شہید کر دتا۔

معونہ دا قصہ

رجیع دی مہم مگروں بیئر معونہ دا واقعہ آیا۔ نجد دے اک سردار نے تبلیغ واسطے بندے

منگے تے اوہناں دی حفاظت دا وعدہ کر کے ستر (70) صحابہ ؓ نال لے گیا۔ کافراں نے اینہاں دا محاصرہ کر کے ساریاں نوں شہید کر دتا۔ حضرت عمرو بن امیہ ضمری ؓ اونتھاں مگر سن ' بچ گئے تے ایہہ دردناک خبر لے کے مدینے اپڑے۔

غزوۂ بنی نضیر

یہودی اُتوں تے معاہدے کر لیندے سن ' پر وچوں سازشاں شرارتاں توں باز نہیں سن اوندے۔ رجیع تے معونہ دے واقعے ویکھ کے یہودیاں پروگرام بنایا کہ نعوذ باللہ حضور پاک ﷺ نوں قتل کر دیئے۔ عمرو بن امیہ ؓ نے نجد توں واپسی وچ دو ستے ہوئے یہودیاں نوں قتل کر دتا سی۔ حضور پاک ﷺ اوہناں دی دیت دین واسطے یہودیاں کول گئے۔ اوہناں حضور ﷺ اتے پتھر سٹن دا پروگرام بنایا۔ پر حضور ﷺ نوں اللہ نے اطلاع دے دتی۔ آپ ﷺ اوتھوں اٹھ کے گھر آ گئے تے ایس حرکت اُتے بنی نضیر دے اوہناں یہودیاں نوں خبردار کر دتا کہ وساں دناں وچ مدینہ چھڈ دین۔ اوہ نہ منے تے آپ ﷺ نے اوہناں دا محاصرہ کر لیا۔ اوہ ہار من گئے تے حضور ﷺ نے محاصرہ چک لیا تے حکم دتا بھئی اپنا سارا سامان لے کے جدھر منہ اوندا اے ٹر جاؤ۔

غزوۂ ذات الرقاع

ربیع الثانی یا جمادی الاول وچ پتا لگا کہ بنی غطفان دے دو قبیلے (بنو محارب تے بنو ثعلبہ) لڑائی واسطے اکٹھے ہو رہے نیں۔ حضور ﷺ نے صحابہ کرام ؓ نوں نال لیا تے نجد وچ اندر تیکر چلے گئے۔ شرارتی کافر ایدھر اودھر ہو گئے ' پر ایس لشکر نال مسلماناں دا رعب قائم ہو گیا۔ بعضے سیرت نگار اینہوں غزوہ ذات الرقاع قرار دیندے نیں ' بعضے الگ غزوہ سمجھدے نیں۔
(سرکار دی سیرت) (153)

بخاری وچ اوندا اے بھئی صحابہ کرام ؓ دے پیر ' سفر پاروں پھٹڑ ہو گئے تے اوہناں پیراں دوالے لیراں ولھیٹ لیاں سن۔ ایسے پاروں ایس غزوے دا ناں ذات الرقاع (لیراں والا) پے گیا۔
حضور پاک ﷺ دا اوہ مشہور واقعہ وی بخاری مجوب ' ایسے غزوے وچ پیش آیا کہ آپ ﷺ اک رکھ تھلے آرام فرما رہے سن۔ آپ ﷺ نے تلوار رکھ نال ٹنگ دتی سی۔ حضرت جابر ؓ کہندے نیں ' اسیں ودجیاں رکھاں تھلے سوں گئے سال جیہڑے دراڈے سن۔

اک کافر آیا' اوہنے تلوار لاہ لئی۔ حضور پاک ﷺ دی نیندر کھل گئی۔ کافر کہن لگا' تسیں میرے کولوں ڈردے او؟ آپ ﷺ نے فرمایا' نہیں۔ اوہنے کہیا' تہانوں میرے کولوں کون بچائے گا؟ آپ ﷺ نے فرمایا' اللہ! کافر ڈر نال کمبن لگ پیا۔ تلوار ہتھوں ڈگ پئی۔ حضور پاک ﷺ نے تلوار چک لئی تے کافر نوں کجھ نہ کہیا۔ حضرت جابرؓ کہندے نیں" ایہہ ساری گل بات سانوں سرکار ﷺ نے دسی۔ اسیں تے اوس ویلے اپڑے ساں' جدوں تلوار حضور ﷺ دے کول سی' تے کافر کنب رہیا سی۔ بخاری (154) وچ اوس کافر دا ناں غورث بن حارث لکھیا اے' تے واقدی دعشور دسدے نیں۔

حضرت عبداللہ بن رواحہ دی مہم

اُحد توں بعد ابوسفیان نے اگلے سال بدر دے مقام تے لڑائی دا سینہا دتا سی۔ ابن ہشام دے کہن موجب حضور ﷺ شعبان وچ ڈیڑھ ہزار بندے لے کے نکلے تے بدر اُپڑ گئے۔ مدینے دا انتظام حضرت عبداللہ بن رواحہؓ دے حوالے کر دتا۔ ابوسفیان وی لشکر لے کے تُر نکلیا۔ مرا الظہران اپڑ کے رک گیا' حضور ﷺ دے لشکر بارے سن کے واپس ٹر گیا۔ بدر ول آیا ای نہیں۔ حضور ﷺ نے اٹھ دن انتظار کیتا' فیر واپس مدینے تشریف لے گئے۔

دومتہ الجندل دی مہم

ربیع الاول 5 ہجری نوں خبر ملی کہ دومتہ الجندل دے اردگرد دے وسنیک قبیلے قافلیاں تے ڈاکے مار دے نیں' نالے مدینے اُتے حملے واسطے تیاری کر رہے نیں۔ آپ ﷺ نے مدینے دا انتظام سباع بن عرفطہ غفاریؓ دے سپرد کیتا تے آپ اک ہزار مسلماناں نال اودھر تشریف لے گئے۔ ڈاکو تے نس بھج گئے۔ اوہناں دا کجھ مال ڈنگر لبھا۔ حضور پاک ﷺ کجھ دن اوتھے ٹھہر کے واپس تشریف لے آئے۔

مریسیع دے چشمے دی مہم

شعبان وچ اطلاع ملی کہ بنو مصطلق دا سردار حارث بن ابی ضرار مسلماناں دے خلاف فوج کشی دی تیاری کر رہیا اے۔ حضور ﷺ نے بندہ بھیج کے تصدیق کرائی تے فیر تریہہ بندے تے تریہہ گھوڑے لے کے چلے۔ مریسیع دے چشمے تے بعضے کہندے نیں' مقابلہ ہویا'
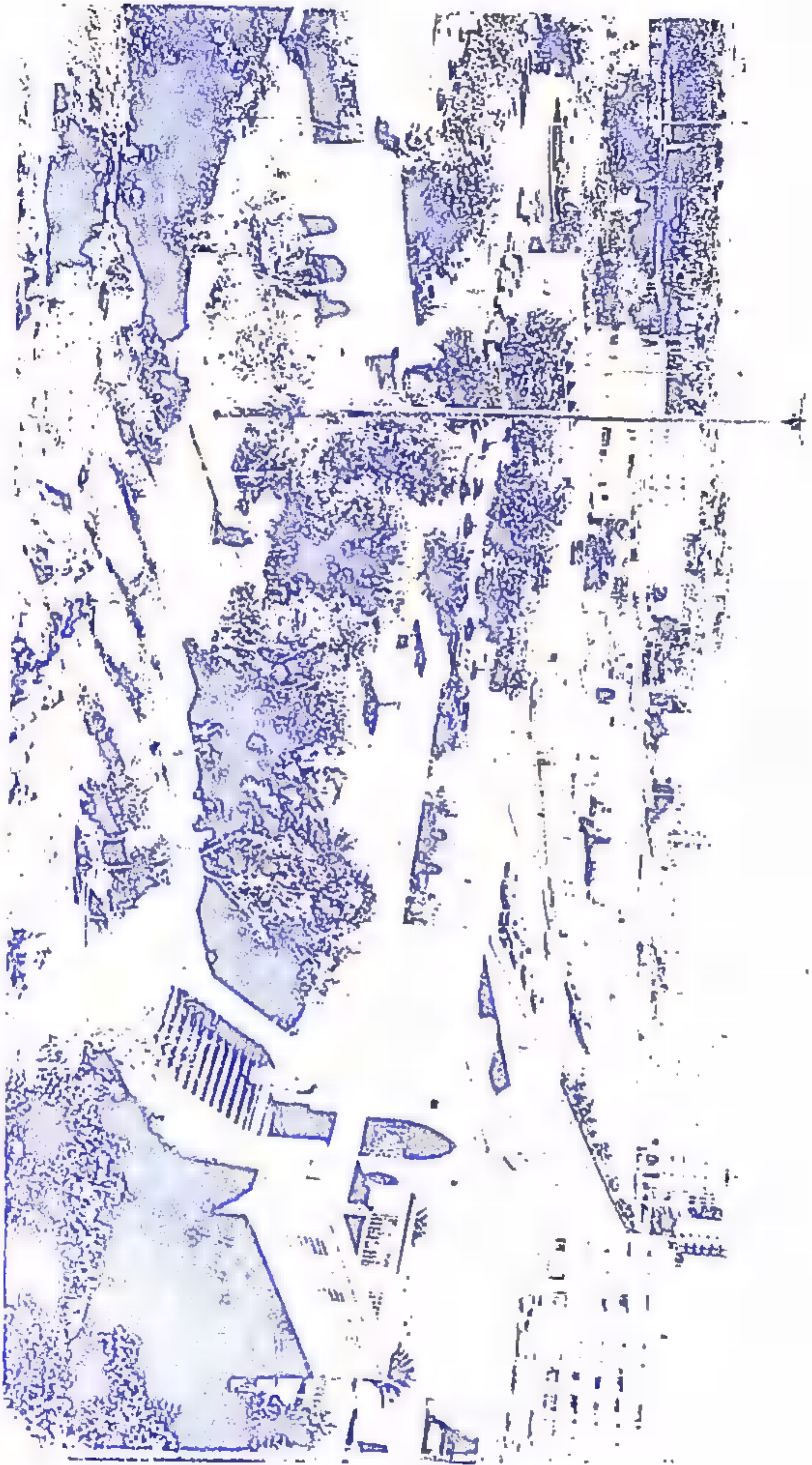
مدینہ منوّرہ دے پہاڑاں وچ مسجداں جتھے جنگ خندق لڑی گئی۔

تیر چلے تے مسلماناں نوں فتح ہوئی۔ ایس غزوے دے نتیجے وچ ڈھور ڈنگر تے عورتاں قید ہوئیاں۔ اینہاں وچ حارث دی دھی جویریہؓ وی سن جنہاں نال بعد وچ حضور ﷺ دا نکاح ہویا۔

غزوۂ احزاب (خندق)

وجہ تسمیہ:

"احزاب" حزب دی جمع اے۔ جیہدے معنی ٹولے دے نیں۔ ایس جنگ وچ اسلام دے سارے ویری ٹولیاں نے حصہ لیا سی۔ ایس واسطے اینہوں غزوۂ احزاب کہیا جاندا اے۔

"خندق" ایس جنگ نوں غزوۂ خندق وی آکھیا جاندا اے کیونکہ مسلماناں نے اپنے دفاع واسطے مدینہ دے دوالے اک خندق پٹی سی۔ خندق دا مطلب اے ٹویا پٹنا۔

اسباب

ابو سفیان دی للکر (چیلنج):

غزوۂ احد دے ویلے ابو سفیان نے للکار کے آکھیا سی' اج دا دن بدر دا جواب اے۔ اگلے سال فیر میدان ہووے گا۔ اگلے سال یعنی کہ 4ھ نوں اوہ خشک سالی دی وجہ توں حملہ نہ کر سکیا تے 5ھ نوں احد دی فتح نوں فیصلہ کن بناون واسطے حملے دا فیصلہ کیتا۔

یہودی سازشاں:

جنگ احد توں بعد یہودیاں دیاں سرگرمیاں ہور تیز ہو گئیاں سن۔ اینہاں دے دو قبیلے بنو نضیر تے بنو قینقاع سن۔ دوناں نوں بدعہدی دی وجہ پاروں جلاوطن کیتا گیا سی۔ بنو قریظہ نے مسلماناں نال معاہدہ کر لیا سی کہ مدینہ وچ جیہڑا وی حملہ آور ہووے گا اسی مسلماناں دے حق وچ تلوار اٹھاواں گے۔

قبیلہ بنو نضیر وچوں حیی بن اخطب بڑا مفسد تے شرارتی شخص سی۔ اوہ تے قبیلہ بنو نضیر دا بڑا حصہ خیبر وچ مقیم ہویا۔ حیی بن اخطب' سلام بن ابی الحقیق' سلام بن مشکم' کنانہ بن الربیع وغیرہ بنو نضیر دے سردار تے ہود بن قیس تے ابو عمارہ وغیرہ سرداران بنو واعل متحد ہو کے مکہ گئے تے اہل مکہ نوں جنگ تے ابھاریا۔ اینہاں لوکاں نے ودھ ودھ کے چندہ وچ زیورات تک

دے دتے۔ اہل مکہ وچ جوش پیدا کرن توں بعد اہل مکہ دے مشورے نال قبائل غطفان وچ گئے تے اوہناں نوں وی مسلماناں دے خلاف بھڑکایا۔ ایسے طراں سارے یہودیاں نے اندر و اندر سازشاں دا بازار گرم رکھیا تے پہلیاں شکستاں دے پیش نظر اس گل نوں صیغہ راز وچ رکھیا۔

قبائلی نظام نوں خطرہ:

اسلام دی مسلسل اشاعت دا لازمی نتیجہ عرب دی متحدہ حکومت دا قیام تے قبائلی نظام داری سی۔

بوہتے عرب قبیلیاں دا پیشہ دھاڑاں مارنا سی۔ اینہاں وچ گل گل تے لڑائی ہو جاندی سی، فحاشی عام سی، اخلاقی برائیاں بہت زیادہ سن۔ اسلام اینہاں ساریاں چیزاں دی مخالفت کردا سی۔ ایس واسطے سارے قبائلی سردار اسلام نوں ختم کردین تے تلے ہوئے سن۔

ایہو ای وجہ سی کہ جدوں مکے دے کافراں تے یہودیاں نے مدینہ تے حملہ کرن دا ارادہ ظاہر کیتا تے اوہناں نے اینہاں دا ساتھ دین دا وعدہ کرلیا۔

تجارتی شاہراہ تے پہرہ:

مسلماناں نے اہل مکہ دی سرگرمیاں نوں ختم کرن واسطے مکہ توں شام و عراق جاون والی شاہراہ تے پہرہ بٹھادتا سی۔ قریش مکہ لئی ہن دونویں راہ سن:

اوہ سدھی طراں اسلامی حکومت نوں من لیندے تے مسلماناں نال دشمنی ختم کرلیندے یاں فیر اسلام دے خلاف فیصلہ کن جنگ لڑدے۔ اوہناں نے دوجی راہ اختیار کیتی۔

جنگ دے واقعات:

یہود نوں مدینیوں نکل جاون دا بڑا دکھ سی۔ اوہ مسلماناں کولوں ایس دا بدلہ لینا چاہندے سن۔

اس جنگ دا آغاز ایس طراں ہویا کہ یہود سردار مکہ پہنچے تے قریشیاں نال سازباز کرکے مدینہ تے حملے دا منصوبہ بنایا۔ بنو غطفان اک بہت وڈا قبیلہ سی۔ اوہنوں ایس لالچ پاروں نال ملا لیا کہ خیبر دے نخلستاناں دیاں کھجوراں دا اک حصہ اوہناں نوں دتا جاوے گا۔

بنو قریظہ:

بنو قریظہ معاہدے دی رو نال مسلماناں دے حمائتی سن۔ پر اندر خاطے نیت دے اوہ وی کوڑھے سن۔ بنو نضیر دا یہودی سردار حئی بن اخطب نے اوہناں کول پہنچ کے معاہدے نوں توڑن واسطے زور دتا تے آخرکار اوہنوں نال ملا لیا۔

کافراں نے پچھلے تجربیاں دی وجہ نال ایس جنگی تیاری نوں ظاہر نہ کیتا تے ایسے وجہ پاروں آنحضرت تک اطلاع وقتوں پہلے نہ پہنچ سکی۔

کافراں دی تعداد:

1- پہلاں ابوسفیان قریش تے اپنے ہم عہد قبیلیاں دے چار ہزار دا لشکر لے کی مکیوں نکلیا۔

2- مقام مرالظہران وچ بنو سلیم دی فوج وی آکے مل گئی۔

3- ایسے طراں جتھوں دی فوج لنگدی گئی سارے قبیلے آ آکے ملدے گئے۔

4- بنو نضیر دا سردار حئی بن اخطب تے قبیلے غطفان دا سردار عینیہ بن حصین سی۔

5- ساریاں فوجاں دا سپہ سالار اعظم ابوسفیان سی۔

6- جدوں فوج مدینہ دے نیڑے پہنچی تے مختلف روایتاں دی رو نال اوہدی تعداد دس تے بعض روائتاں وچ چوی ہزار آئی اے۔ (تاریخ اسلام' جلد اول) (155)

7- ایس وڈے لشکر دے وچ ساڈھے چار ہزار اوٹھ تے تن سو گھوڑے سن۔

مسلماناں دی حالت:

1- حضرت رسول کریم ﷺ نوں دسیا گیا تے آپ ﷺ نے فوراً اپنے مشیروں نو سدیا تے مل بیٹھ کے ایہہ فیصلہ کیتا کہ مدینہ دے اندر رہ کے ای دفاع کیتا جائے۔

2- مدینہ دے اک پاسے پہاڑیاں سن' دوجے پاسے مدینہ منورہ دے مکاناں دیاں وڈیاں وڈیاں کندھاں سن تے اک پاسے اُچے اُچے باغ سن۔

3- حضرت سلمان فارسی ایران دے جنگ دے جدید فن توں واقف سن۔ اوہناں نے مشورہ دتا کہ اک پاسے ولے خندق پٹ لئی جاوے۔

آنحضرت ﷺ ایس صلاح توں خوش ہوئے کیوں جے آپ نوں وحی دے ذریعے

(الہام) وی خندق دا ای حکم ہویا سی۔

4- خندق پنج گز ڈونگی تے پنج گز چوڑی سی۔

خندق دی کل لمبائی دے برابر حصے کر کے دس دس آدمیاں نوں اک حصہ پٹن ولوں کہیا گیا۔ خود آنحضرت ﷺ وی عام مزدوراں طرزاں خندق کھود رہے سن۔

فتح دی بشارت:

خندق دی کھدائی دے دوران اک ایسا پتھر آگیا جنہوں کڈھنا بڑا اوکھا سی۔ سارے صحابہ ؓ نے کڈھن دی کوشش کیتی لیکن ناکام رہے۔ معاملہ آنحضرت ؐ کول آیا تے آپ ﷺ نے ایس زور نال کہی ماری کہ پتھر وچ موری پے گئی۔ پھر اُتے کہی مارن نال اک روشنی پیدا ہوئی۔ آپ ﷺ نے اللہ اکبر کہیا تے سارے صحابہ ؓ نے آپ دے پچھے اللہ اکبر اچی واج نال آکھیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا مینوں ملک شام دیاں کنجیاں دتیاں گئیاں نیں۔

فیر آپ نے دوجی سٹ ماری تے دوبارہ روشنی پیدا ہوئی۔ آپ نے فیر فرمایا مینوں ملک فارس دی کنجیاں دتیاں گئیاں نیں۔ تیسری وار آپ ﷺ نے فیر کہی ماری تے پتھر ریزہ ریزہ ہو گیا تے آپ ﷺ نے اللہ اکبر پکاریا جیہدی پیروی وچ صحابہ ؓ وی اللہ اکبر پکار اٹھے تے آپ ﷺ نے فرمایا ہن مینوں ملک یمن دیاں کنجیاں دتیاں گئیاں نیں۔

وحی دا حکم:

فیر آپ ﷺ نے فرمایا کہ مینوں جبرئیل امین ؑ نے خبر دتی اے کہ ایہہ سارے ملک تیری امت دے قبضے وچ آجاون گے۔

غور دا مقام:

ایس مقام تے غور کرنا چاہی دا اے (چوی) دس ہزار دے جرار لشکر دے نال مقابلے وچ برائے ناں مسلمان اپنی حفاظت تے جان بچان دی تدبیراں وچ رجھے ہن۔ سارا ملک عرب دشمنی تے تلیا ہویا تے خون دا پیاسا اے۔ بظاہر بربادی نظر آوندی اے پر ایران' روم تے یمن دے ملکاں دی سلطنت تے حکومت دی خوشخبری سنائی جا رہی اے۔ اے کم خدا توں سوا کسے دا نہیں ہو سکدا۔ تے خدا توں سوا کوئی خبر نہیں دے سکدا۔ (تاریخ اسلام' جلد اول)

تیجی وحی:

آپ ﷺ نے تحقیق حال تے ہدایت و نصیحت واسطے سعد بن معاذ ؓ تے سعد بن عبید ؓ نوں بنی قریظہ ول بھیجیا۔ اینہاں دونواں بزرگاں نے اینہاں نوں سمجھایا پر کوئی کامیابی نہ ہوئی۔ بنی قریظہ نے نہایت بے رخی نال جواب دتا کہ اسی محمد ﷺ نوں نہیں جان دے تے نہ ای ساڈا اینہاں نال کوئی دوستانہ معاہدہ اے۔ (تاریخ اسلام' جلد اول) (157)

خندق تیار ہوگئی۔ کافراں دا لشکر جد مدینہ پہنچیا تے اپنے اگے اینی وڈی خندق ویکھ کے حیران تے پریشان ہو گیا۔ ایہہ جنگی چال ایس توں پہلے عرب وچ استعمال نہیں سی ہوئی۔

آزمائش دی گھڑی:

مسلماناں واسطے ایہہ بڑا آزمائش دا وقت سی کیوں جے اوہناں نوں دن رات خندق دی حفاظت کرنی پیندی سی کدھرے دشمن بے خبری وچ اینوں پار کر کے حملہ نہ کر دیوے۔ (تاریخ اسلام' جلد اول) (158)

محاصرہ (گھیرا):

کافراں دے لشکر نے پورے مدینے دا محاصرہ کر لیا۔ ایہہ حملہ کافراں دی طاقت تے شوکت دا انتہائی نظارہ تے اسلام دے مقابلے وچ کفر دی گویا سب توں وڈی کوشش سی۔ مسلماناں نے اپنیاں عورتاں تے بچیاں نوں مدینے دی اک خاص گڑھی وچ حفاظت دی غرض نال جمع رکھیا سی۔ تے چند جواناں نوں اینہاں دی حفاظت واسطے رکھیا۔ منافقاں دی طرفوں جیہڑے مسلماناں وچ ہر ویلے ملے رہندے سن' ہر ویلے خطرہ رہندا سی۔

کافراں نے ایس شدت نال محاصرہ جاری رکھیا کہ مسلماناں دی رسد دے سارے رستے بند ہو گئے۔ اک مہینے تک محاصرہ رہیا۔ بعض روائتاں وچ وی (20) دن محاصرہ آوندا اے۔ مسلماناں نے کئی کئی فاقے کٹے۔

اک دن بے تاب ہو کے اوہناں نے آنحضرت ﷺ نوں اپنے ڈھڈاں تے بنھے پتھر دکھائے تے آنحضرت ﷺ نے جدوں اپنے پیٹ توں کرتا چکیا تے جواب وچ دو پتھر بنھے ہوئے پائے۔

جد محاصرے دی شدت خطرناک حد تک پہنچ گئی تے آنحضرت ﷺ نے فرمایا کہ کون

ہے جو محاصرہ کرن والیاں دی خبر لیائے۔

ایہدے جواب وچ حضرت زبیرؓ دی آواز آئی۔ ایس جانبازی دے صلے وچ اینہاں نوں حواری دا معزز لقب عطا ہویا۔

دشمناں دیاں چہ مگوئیاں:

مصعب بن قشیر (منافق) نے کہیا کہ محمد (ﷺ) شام' ایران تے یمن دے ملکاں دی حکومت اپنے دوستاں نوں دے رہے نیں پر اسی تے ویکھ رہے آں کہ اوہ ہن مدینہ دے اندر وی نہیں رہ سکدے۔

بعضے کہندے سن کہ باہر نکل کے پاخانے واسطے تے جا نہیں سکدے پر قیصرو کسریٰ دے ملکاں دا خواب ویکھ رہے نیں۔

غرض منافقاں دے طعنے' رات دی اوس' دن دی دھپ' بھکھ' کافراں دا مقابلہ' بنی قریظہ دا اندیشہ' منافقاں دا خطرہ' کفار دی کثرت' مسلماناں دی قلت' اینہاں سارے حالات وچ مسلماناں نے جیہڑے عزم تے ہمت تے ثابت قدمی دا نمونہ وکھایا ایس دا اندازہ ایس توں ہو سکدا اے کہ مسلماناں نے اوہناں نوں جیہڑی تجویز پیش کیتی تے اپنی طاقت دے گھمنڈ وچ دھتکار دیندے رہے۔ ایس دے باوجود نیک روحاں آ آ کے اسلام قبول کردیاں رہیاں۔

بھرواں حملہ:

خندق نوں پار کران دا کوئی منصوبہ کافراں دی سمجھ وچ نہ آیا۔ جدوں وی اوہ خندق دے لاگے جاندے تے جواب وچ تیراں دا مینہ ورھ پیندا۔

اک دن قریش دے کجھ شاہسواراں نے جان دی بازی لا دتی۔ ایک تھاں توں خندق ذرا گھٹ چوڑی سی' گھوڑے دوڑا کے اندر آ گئے تے اسلامی فوج دے مقابل کھلے میدان وچ اپنے گھوڑے دوڑان لگے۔ اینہاں وچوں قریش دا اک مشہور سردار عمرو بن عبدو دوسی' اینہوں کلے نوں دو ہزار سواراں دے برابر سمجھیا جاندا سی۔ ایہدی عمر نوے سال سی پر بدر دے معرکے وچ زخمی ہون دی وجہ پاروں اُحد وچ شریک نہ ہو سکیا۔ غزوۂ خندق وچ لڑائی دا مبلغ بن کے آیا تے کہن لگا کون ہے جو میرے مقابلے تے آوے۔ جیہڑا مینوں جہنم رسید کرے یاں میں اوہنوں جنت وچ پہنچا دیواں۔ حضرت علیؓ نے کہیا میں مقابلہ کراں گا۔ آنحضرت ﷺ نے اپنا عمامہ پا کے رخصت کیتا۔ (طبقات ابن سعد) (159) حضرت علیؓ اوہدے مقابلے وچ آئے تے

اوہ متکبرانہ انداز وچ مسکرایا آپ ﷺ نوں واپس جان دا مشورہ دتا۔ حضرت علیؓ نے کہیا کہ سنیا اے کہ توں اپنے دشمن دے تناں سوالاں وچوں اک ضرور پورا کرناں ایں۔ اوہنے کہیا ہاں!
تے حضرت علیؓ نے پہلا سوال کیتا کہ اسلام قبول کر لے۔ اوہنے کہیا ایہہ نہیں ہو سکدا۔ دوسرا سوال ایہہ سی کہ تو واپس چلا جا۔ اوہنے کہیا ایہہ وی نہیں ہو سکدا۔ آپؓ دا تیسرا سوال ایہہ سی کہ فیر لڑن لئی تیار ہو جا۔
عمرو بن عبدو نوں اوہدی پوری حیاتی وچ کسے نے ایسی بے باکی نال نہیں سی للکاریا۔ اوہ بڑا پٹیا تے حضرت علیؓ تے بھرپور وار کر دتا۔ پر ایہہ وار خالی گیا تے اوہنوں شیر خدا دی تلوار دا لقمہ بننا پیا تے آپؓ نے نعرۂ تکبیر بلند کیتا۔ ایہدے دوسرے دونویں ساتھی وی قتل ہوئے۔
(تاریخ اسلام) (160)

کافراں دیاں صفاں وچ بھج نس:

محاصرہ طول پھڑدا جا رہیا سی۔ خندق پار کرنا کافراں دے وس دا روگ نہیں سی۔ اینہاں دیاں ساریاں امیداں بنی قریظہ دی غداری توں وابستہ سن۔ اللہ تعالیٰ نے ایہدا وی انتظام فرما دتا۔ تے ایک شخص نعیم بن مسعود بن عامر قبیلہ بنو غطفان دے لشکر وچوں نکل کے آنحضرت ﷺ دی خدمت وچ آیا تے مسلمان ہو گیا۔ اوہنے آنحضور ﷺ دی خدمت وچ عرض کیتی کہ میرے لائق کوئی خدمت ہووے تے حکم دیوؤ۔ بعض روائتاں وچ اے کہ اوہنے خود آنحضور ﷺ نوں مشورہ دتا کہ میں بنو قریظہ تے کافراں دے وچ پھوٹ ڈلوا دیناواں۔ تے بعض روائتاں وچ آوندا اے کہ آنحضور ﷺ نے کہیا۔ بہرحال ایہہ شخص پہلے بنو قریظہ دے کول گئے تے اوہناں نوں کہیا کہ بنو غطفان تے قریش چلے جاون گے تے تہانوں مسلماناں دے خلاف کلے ہی لڑنا پوے گا۔ تسی ایس وقت تک اینہاں دا ساتھ نہ دیوو جد تک اوہ اپنے بیٹے یرغمال دے طور تے تہاڈے کول نہ چھڈن گے۔ بنو قریظہ دی سمجھ وچ ایہہ گل آگئی ایس توں بعد نعیم بنو غطفان تے قریش ول گئے۔ نعیم دا اسلام حالاں خفیہ ای سی تے کسے نوں وی اینہاں دی چال دا پتہ نہیں سی تے اینہاں نوں کہیا کہ بنو قریظہ مسلماناں دے معاہد ہین۔ ایہہ اوس وقت تک تہاڈا ساتھ نہیں دیون گے جد تیک تسی اوہناں کول اپنے بیٹے بطور یرغمال نہیں رکھو گے، اگلے دن بنو قریظہ نے ایسا ای کیتا تے اینہاں دے درمیان اتحاد ختم ہو گیا۔
ایس بد ظنی دی خبر دی وجہ توں بنی قریظہ مسلماناں دے خلاف اقدام اٹھاون توں باز

رہے۔ محاصرے دی طوالت کفار مکہ واسطے سخت تکلیف دا باعث سی۔ اوہناں لئی دس ہزار لشکر دی رسد دا سامان کرنا آسان نہیں سی۔

اللہ دی مدد:

بنو قریظہ تے اہل مکہ دے درمیان بدگمانی دی فضا تے پہلے ای پیدا ہو چکی سی۔ بنو قریظہ الگ ہو گئے سن۔ جیہدے توں کفار بددل ہو چکے سن۔ جدوں محاصرے نوں 27 دن لنگھ گئے تے ایس رات اللہ تعالیٰ نے اس زور دی ہوا بھیجی کہ اینہاں دے قدم وی اکھڑ گئے۔ ٹھنڈی تے تیز ہوا وچ نہ اگ بلدی نہ ہانڈیاں پکدیاں سن' خیمے اکھڑ گئے۔

قرآن پاک وچ آوندا اے: "اساں اینہاں تے ہوا گھلی تے اک اجیہی فوج گھلی جنہوں اوہ ویکھ نہیں سن سکدے۔"

ابوسفیان نے سب نوں بلا کے کہیا کہ ایدھر بنو قریظہ نے دشمنی کیتی اے دوجے پاسے ہوا وی دشمن ہو رہی اے۔ (کافراں نے اگ دے بجھن نوں وی بدشگونی سمجھیا) میں تے گھر جا رہیا واں' تسی وی سفر کرو۔

ابوسفیان اپنے اوٹھ دے کول آ کے بیٹھ گیا۔ اوٹھ دے گوڈے بنھے ہوئے سن۔ ابوسفیان نے بدحواسی وچ اوہنوں مارنا شروع کر دتا پر بے سود اک دوجے آدمی نے ایہدی رسی کھولی تے اوٹھ اٹھن دے قابل ہویا۔ (تاریخ طبری' البدایہ والنہایہ) (161)

وحی:

آپ ﷺ نوں کافراں دے بھجن دی خبر وحی راہیں گھلی گئی۔

تصدیق حال واسطے آپ ﷺ نے فوراً حضرت حذیفہؓ بن یمان نوں خبر لیاون لئی گھلیا۔ اوہناں نے آ کے سنایا کہ کافراں دی لشکر گاہ خالی پئی اے ایہہ سن کے آپ ﷺ نے فرمایا کہ ہن توں بعد دشمن کدی وی ساڈے تے حملہ نہیں کرے گا۔ آپ دا فرمانا سچ ثابت ہویا۔ ایہہ واقعہ بروز دو شنبہ ماہ ذیقعد 5 ہجری نوں وقوع پذیر ہویا سی۔

طرفین دا جانی نقصان:

کجھ کتاباں دے حوالے نال صرف حضرت سعد بن معاذ زخمی ہوئے۔ دشمن دے تن آدمی مقابلے وچ مارے گئے اوہناں دے ناں:

1- عمرو بن عبدود (قبیلہ بنو عامر بن لوی)

2- منبعہ بن عثمان بن منغ (قبیلہ بنی عبدالدار)

3- نوفل بن عبداللہ (قبیلہ بنی مخزوم)

"حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت" (162) دے مطابق چھ صحابہ شہید ہوئے۔

مسلماناں دی فتح دے اسباب:

خندق: عرب وچ خندق دا رواج نہیں سی۔ ایس واسطے کافر مدینے پہنچے تے اپنے اگے خندق ویکھ کے ٹھمبر ئے تے اینھوں عبور کرن دا حوصلہ نہ پیا۔

مسلماناں دا عزم و استقلال: مسلماناں نے عزم و استقلال نال صرف چند دناں وچ خندق تیار کیتی۔ خوراک تے رسد دی کمی دے باوجود کامیابی نال اپنا دفاع کیتا۔

نصرت الٰہی: مسلماناں دی فتح دا سب توں وڈا سبب اللہ تعالیٰ دی نصرت و تائید سی۔ جیہدا ایس نے قرآن مجید وچ وعدہ کیتا اے۔

نعیم بن مسعود دا کارنامہ: نعیم بن مسعود نے جس طراں بنو قریظہ تے قریش و غطفان وچ پھٹ پوائی۔ ایہدا نتیجہ کافراں دی شکست دی صورت وچ ظاہر ہویا۔

کافراں دی توہم پرستی: کفار مکہ دی شکست دی آخری وجہ ایہہ سی کہ جدوں ہنیری نے اوہناں دے خیمے الٹ دتے تے اگ بجھا دتی تے اوہناں نے اینھوں برا شگون سمجھیا تے راتوں رات غائب ہو گئے۔

وارسلنا علیھم ریحا و جنود الم تروھا (163)

(ترجمہ) "اساں اوہناں تے ہوا کھلی تے اک اجیہی فوج کھلی جنہوں اوہ ویکھ نہیں سن سکدے۔"

حرام مہیناں دی آمد: ذیلقعد دے مہینے دا آغاز ہو رہیا سی۔ ایس مہینے وچ اہل عرب لڑائی حرام سمجھدے سن۔ ایس واسطے قریش نے محاصرہ اٹھان دا فیصلہ کر لیا۔ (ڈاکٹر حمید اللہ دے نیڑے سب توں وڈا سبب ایہہ ای سی)

غزوۂ خندق دے نتائج:

ایس غزوہ دے بڑے دور رس نتائج نکلے جیہڑے تھلے دتے گئے نیں:

جارحانہ حملیاں دا خاتمہ: غزوۂ خندق آخری جارحانہ حملہ سی جیہڑا کفر وچ علمبرداراں دی

طرفوں اسلامی حکومت تے کیتا گیا سی۔

ایس حملے وچ اپنی پوری قوت استعمال کرن دے باوجود کفر دا اسلام نوں مٹاون دا مذموم تے ناپاک ارادہ کامیاب نہ ہو سکیا۔

ایہدے توں اسلام دے مخالفاں دے حوصلے ایس قدر پست ہوئے کہ ایس توں بعد اوہناں نیں مدینے تے فیر کدی وی حملہ نہیں کیتا۔

اسلام دی اشاعت وچ وادھا: بہت سارے لوک ایسے سن جیہڑے کفر دی مادی قوت توں مرعوب سن تے اوہ اسلام قبول کرن توں ڈردے سن لیکن ایس جنگ توں بعد اینہاں دے حوصلے بلند ہو گئے تے اسلام دی اشاعت دی رفتار تیز ہو گئی۔

بنو قریظہ دے خلاف کارروائی: بنو قریظہ دی بدعہدی دی وجہ پاروں مسلماناں نوں بڑی پریشانی ہوئی سی۔ قریش نے واپس جاندیاں ای آنحضرت ﷺ نے بنو قریظہ دا رخ کیتا۔ یہودیاں نے معذرت و ندامت دی بجائے قلعہ بند ہو کے لڑنا شروع کر دتا۔ تے آنحضرت نوں (نعوذ باللہ) گالیاں دتیاں۔

مسلماناں نے تقریباً اک مہینے تک محاصرہ جاری رکھیا۔ تنگ آ کے یہودیاں نیں محاصرہ اٹھان دی درخواست کیتی تے ایہہ کہیا کہ حضرت سعد بن معاذؓ ساڈے قبیلے دے سن اوہ جیہڑا فیصلہ کرن گے' سانوں منظور اے۔ سعد بن معاذؓ زخمی سن تے پالکی وچ بٹھا کے لے گئے۔ اوہناں نے پہلے دونواں فریقاں کولوں وعدہ لیا کہ میں جیہڑا فیصلہ دیواں گا دوہواں نوں منظور ہوئے گا۔ تے فیر اوہناں نے فیصلہ دتا کہ:

1- عورتاں تے بچیاں نوں قید کر لیا جاوے۔
2- زمین تے جائیداداں ضبط کر کے مسلماناں نوں دتیاں جاون۔
3- جوان آدمیاں نوں قتل کر دتا جاوے۔

ایہہ فیصلہ تورات دے عین مطابق سی ایس واسطے اوہناں نوں بولن دی جرأت نہ ہوئی۔

مسلماناں دا تنظیمی وادھا:

ایس جنگ توں مسلماناں دی تنظیمی برتری پکی ہو گئی جس طرح مسلماناں نے آنحضرت ﷺ دی اطاعت کیتی تے تقسیم کار دے اصول دے مطابق خندق پٹی' دن رات پہرے

وتے تے خطرے دا مقابلہ کیتا۔ ایہدے توں ثابت ہو گیا کہ مسلماناں دی تنظیم اپنے مخالفاں توں کئی حصے چنگی سی۔ نظم و ضبط تے اطاعت دی ایس خوبی نے مسلماناں نوں فتح یاب کیتا۔

کجھ جنگی اصول:

ایس جنگ نے قیامت تک دے واسطے مسلماناں نوں کجھ جنگی اصول دتے مثال دے طور تے مسلماناں نوں جنگ دے واسطے جدید ترین طریقے اختیار کرنے چاہی دے نیں:

پہلا اصول: آنحضرت ﷺ نے جس طراں خندق کھودن دا مشورہ قبول کیتا ایہدے توں ایہہ دی سبق ملدا اے کہ مجلس مشاورت ضرور ہونی چاہی دی اے۔

دوسرا اصول: نعیم بن مسعود دے کافراں دی صفاں وچ پھٹ پوانی توں واضح ہوندا اے جہدے تے آنحضرت نے تبصرہ فرمایا۔ الحرب خدعة "جنگ چالبازی اے" یعنی جے کوئی قوم جنگ کر رہی ہووے تے ایہدے خلاف چالاں جائز نیں۔

تیجا اصول: تیجی گل ایہہ سامنے آوندی اے کہ ملی معاملیاں وچ باہمی مشاورت عامہ بہت مفید تے ضروری اے۔

آنحضرت ﷺ نے جنگ دے ہر مرحلے تے مسلماناں کولوں مشورہ لیا تے اوہناں دے مشورے قبول کیتے۔

موت دی مہم

ذیقعدہ یا ذی الحجہ سن 5 ہجری وچ سلام بن ابی الحقیق (ابو رافع) دے قتل دا انتظام ہوا۔ ایہہ یہودی مسلماناں دے خلاف بڑا اگے چلا گیا سی۔ حضور پاک ﷺ نے خزرج قبیلے دے پنج مسلماناں دے ذمے ایہدی موت دی مہم لائی۔ عبداللہ بن عتیکؓ تے چار ہور صحابیؓ خیبر گئے جتھے ابو رافع یہودی دا قلعہ سی' تے اوہنوں پار کر دتا گیا۔ کجھناں دا کہنا ایں" اکلے عبداللہ بن عتیکؓ نے ایہہ کارنامہ کیتا" کجھناں دا خیال اے کہ پنجاں نے رل کے اوہنوں ماریا۔

قرطا دی مہم

دس محرم 6 ہجری نوں آقا حضور ﷺ نے محمد بن مسلمہؓ دی سربراہی وچ تریہہ سوار بھیجے جے قرطا دے کافراں نوں مکا دین۔ اوہناں دس بندے قتل کیتے' باقی نس گئے۔ 29 محرم

نوں ہم سر کر کے ایہہ سارے صحابیؓ واپس مدینے پاک اپڑے۔ قرطا والیاں دا سردار ثمامہ بن اثال پھڑیا گیا سی۔ آپ سرکار ﷺ نے اوہنوں معاف فرما دتا' تے اوہ مسلمان ہو گیا۔

بنو لحیان دی مہم

رجیع دے حادثے وچ جنہاں مسلماناں نوں شہید کیتا گیا سی' اوہناں دا بدلہ لین واسطے حضور پُرنور ﷺ دو سو سواراں نوں نال لے کے گئے۔ بنو لحیان جنے مسلمان شہید کیتے سن' پہاڑاں وچ جا چھپے۔ حضور پاک ﷺ اک دو دیہاڑے رہ کے واپس تشریف لے گئے۔

غمر دی مہم

حضور پاک ﷺ نے حضرت عکاشہ بن محصنؓ نوں چالی بندیاں نال غمر دے مقام تے گھلیا تاں جے بنی اسد دے اسلام دشمناں نوں سدھے کرن۔ اوہ نس کے پہاڑاں وچ لک گئے۔ صرف اک بندہ لبھا جہدی مخبری تے دو سو اونٹھ پھڑ لتے گئے۔

ذوالقصہ

حضور پاک ﷺ نے محمد بن مسلمہؓ نوں دس بندے دے کے ذوالقصہ دے بنی ثعلبہ تے بنی عوال ول گھلیا۔ ویریاں دی گنتی اک سو سی' اوہ اک تھاں لک کے بہ گئے تے اچانک حملہ کر کے اوہناں ساریاں مسلماناں نوں شہید کر دتا' صرف محمد بن مسلمہؓ زخمی حالت وچ بچے۔

آپ ﷺ نے اینہاں دی شہادت توں بعد ربیع الآخر وچ حضرت ابو عبیدہؓ نوں چالی بندے دے کے ذوالقصہ ول روانہ فرمایا۔ بنو ثعلب پہاڑاں وچ جا لکے۔ اک بندہ پھڑیا گیا' تے جیہڑا مگروں مسلمان ہو گیا۔

سلمہ بن اکوع دی مہم

حضور پاک ﷺ دیاں اونٹھنیاں ذی قرد ناں دے چشمے تے سن۔ اوس چراگاہ تے کافراں نے حملہ کیتا تے اونٹھنیاں دی دیکھ بھال کرن والے صحابیؓ نوں شہید کر کے ڈنگر لے گئے۔ حضرت سلمہ بن اکوعؓ نکی عمر دے سن' تے کھیڈن ملھن ادھر نکل گئے۔ اوہناں ایہہ

دیکھ لیا' تے ڈاکواں دا پچھا کر کے تیر مار مار کے ڈگر وی چھڑا لئے۔ اوہناں دیاں تن یمنی چادراں وی کھوہ لیاندیاں۔ سلمہ بن اکوعؓ راہ وچ پہاڑیاں تے چڑھ کے مدینے پاک والیاں نوں اوازاں وی دیندے جاندے سن۔ کجھ ہور لوکی وی سلمہؓ دیاں ہاکاں تے نسے' تے اوہناں دو مشرک مار لئے۔ حضور پاک ﷺ وی پنج ست سو سوار لے کے آگئے۔ پر بھگوڑیاں دا پچھا کرن دا ارادہ چھڈ دتا گیا۔ بعضے کہندے نیں' ایہہ غزوہ ربیع الثانی وچ ہویا' تے بعضے لکھدے نیں حدیبیہ توں مگروں' خیبر توں تن دن پہلوں پیش آیا۔

جموم دی مہم

ایسے مہینے زید بن حارثہؓ نوں بنو سلیم واسطے جموم ول' کجھ بندے دے کے گھلیا گیا۔ ایس مہم وچ لڑائی دی نوبت نہیں آئی۔

عیص دی مہم

جمادی الاول سن 6 ہجری وچ ستر سواراں نال حضرت زید بن حارثہؓ عیص ول گئے تے مشرکاں نوں پھڑلیا۔ اوہناں دے مال تے قبضہ وی کرلیا۔

ثعلبہ دی مہم

مدینے پاک توں 36 میل دور طرف ناں دے چشمے ول بنو ثعلبہ دا پتا لگا جنہاں محمد بن مسلمہؓ دے ساتھیاں نوں شہید کیتا سی۔ اودھر اک مہم حضرت زید بن حارثہؓ دی سربراہی وچ ایسے مہینے بھجی گئی' پر بندے فیرنس بھج گئے۔

وادی القریٰ دی مہم

رجب وچ وادی القریٰ ول بارہ بندیاں نال حضرت زید بن حارثہؓ نوں بھیجیا' پر بنی فزارہ نے مجاہداں تے ابھڑواہ حملہ کر کے اوہناں نوں شہید کر دتا۔ حضرت زید تے دو بندے ہور بچ گئے۔

رحمٰن بن عوف دی مہم

شعبان وچ سرکار ﷺ نے حضرت عبدالرحمٰن بن عوف ؓ دی قیادت وچ کجھ لوک دومتہ الجندل دے علاقے ول گھلے۔ سرکار ﷺ نے آپ اوہناں دے سر تے پگ بدھی تے فرمایا کہ جے اوہ مسلمان ہو جان تے اوہناں دے سربراہ دی دھی نال ویاہ کر لینا' ایہو ای ہویا۔

بنو سعد دی مہم

بنو سعد دا اک جتھا یہودیاں دی مدد کر رہیا سی۔ آپ ﷺ نے حضرت علی ؓ نوں دو سو بندے دے کے اوہناں ول گھلیا۔ مسلماناں نے شب خون ماریا۔ تے بنو سعد زنانیاں بالاں سنے مال ڈنگر چھڈ کے نس گئے تے اوہ مسلمان لے آئے۔

بنو فزارہ دی مہم

رمضان 6 ہجری وچ حضرت ابوبکر صدیق ؓ دی سربراہی وچ کجھ بندے بنو فزارہ ول وادی القریٰ گھلے۔ کجھ بندے مارے گئے۔ اک بڑی سوہنی کڑی لبھی۔ جنھوں سرکار ﷺ نے مکے گھل کے مشرکاں کولوں مسلمان قیدی چھڑا لئے۔

عکل تے عرینہ دی مہم

عکل تے عرینہ دے کجھ بندے مسلمان ہوئے' پر مدینے شریف وچ بمار پے گئے۔ سرکار ﷺ نے اوہناں نوں اپنی چراگاہ وچ گھلیا۔ اوہ صحت یاب ہو گئے تے کافر ہو گئے' چراگاہ دے نگران نوں شہید کر کے اونٹھ لے گئے۔ حضور پاک ﷺ نے حضرت کرز بن جابر فہری ؓ نوں (جنھاں شروع شروع وچ آپ ایہو ای کم کیتا سی تے فیر ایمان لے آئے سن) ویہہ صحابہ ؓ نال بھیجیا۔ اوہناں مرتداں نوں پھڑ لیا تے جس طراں اوہناں چراگاہ دے محافظ نوں قتل کیتا سی' بدلے وچ اوہناں نوں وی اوسے طرح وڈھیا گیا۔

عمرو بن امیہ ضمری دی مہم

سیرت پاک لکھن والے بعضے لکھاری شوال وچ ای حضرت عمرو بن امیہ ضمری ؓ دی مہم دا ذکر کردے نیں' پر قاضی محمد سلیمان منصور پوری نے ایہدی تردید کیتی اے۔

ابو رافع دی مہم

یہودیاں دا آگو ابو رافع قتل ہو گیا تے اوہناں اسیر بن رزام نوں لیڈر چن لیا۔ اوہ بنی غطفان وغیرہ نال مل کے مسلماناں دے خلاف سازش کر رہیا سی کہ حضور پاک ﷺ نے حضرت عبداللہ بن رواحہ ؓ نوں پہلوں تے تحقیق لئی گھلیا۔ تحقیق ہون مگروں اوہناں نوں تریہہ بندے دے کے گھلیا بئی اسیر نوں بلالیو' اوہدے نال گل بات کریے۔ یہودی نال تے ٹر پئے' پر راہ وچ سازش کر کے مسلماناں نوں قتل کرن دی کوشش کیتی۔ نتیجے وچ لڑائی ہوئی تے یہودی مارے گئے۔ صرف اک نس گیا۔ ایہہ واقعہ وی شوال وچ ای پیش آیا۔

بشر بن سفیان دی مہم

حضور پُرنور ﷺ نے عمرے دی نیت کیتی تے چودہ سو صحابی ؓ لے کے مکے ول ٹرے آپ ﷺ نے ذوالحلیفہ ٹھہرے بشر بن سفیان نوں مکے گھلیا' تے اوہ خبر ایہہ لیائے کہ قریش تے مسلماناں نوں مارن واسطے جمع ہو رہے نیں' اتے خالد بن ولید دو سو بندیاں نال ٹریا آ رہیا اے۔ حضور ﷺ راہ بدل کے ٹر پئے تے حدیبیہ دے کھوہ تے آ کے رکے۔ ایتھوں حضرت خراش بن امیہ ؓ نوں مکے گھلیا گیا۔ مشرکاں نے اوہناں دا اونٹھ مار سٹیا' اوہ مشکل نال بچ تے واپس آ کے صورت حال دسی۔

فیر حضور پاک ﷺ نے حضرت عثمان ؓ نوں مکے گھلیا بئی کافر سانوں عمرے توں نہ روکن' اسیں لڑن تے آئے نہیں۔ کافراں نے حضرت عثمان ؓ نوں کہیا' ایس سال تے اساں عمرہ نہیں کرن دینا۔ ایدھر حضور پاک ﷺ دے ساتھیاں تیکر ایہہ افواہ اپڑی کہ حضرت عثمان ؓ نوں شہید کر دتا گیا اے۔ آپ ﷺ نے ساریاں صحابیاں کولوں خون عثمان ؓ اتے بیعت لئی۔ ایہہ اوہو ای بیعت اے جہدے بارے اللہ پاک نے قرآن وچ فرمایا' جیہڑے تہاڈی بیعت پئے کردے نیں' ایہہ اللہ دی بیعت کر رہے نیں۔ ایہناں دیاں ہتھاں توں اُتلا ہتھ تے اللہ پاک دا ای اے۔

حضرت عثمان ؓ تے بچ کے آ گئے۔ پر کافراں نوں بیعت دی ایس خبر نے ہلا دتا۔ اوہناں صلح دی گل چھوئی۔ صلح دیاں جیہڑیاں شرطاں طے ہوئیاں' اوہناں وچ ایہہ سی کہ مسلمان ایس سال مکے وچ نہیں وڑن گے۔ اگلے سال اون تے تن دن رہ کے عمرے کر لین۔ دونویں

گھر دس سال تیکر لڑائی لڑائی نہیں کرن گے۔ جیہڑا مسلماناں نال چاہے رل جائے' جیہڑا چاہے قریشیاں نال۔ اتے قریش دا جیہڑا بندا نس کے مدینے جائے' اوہ واپس موڑ دتا جائے گا' تے جیہڑا پناہ لین اودھروں قریش ول آیا' قریش نے واپس نہیں کرنا۔

ایہناں شرطاں دا بڑا چنگا نتیجہ نکلیا' تے اللہ پاک نے ایس صلح پاروں فتح نیڑے ہون دی بشارت دتی۔ صلح حدیبیہ یکم ذیلقعد نوں ہوئی۔

صلح حدیبیہ توں واپس آ کے حضور ﷺ نے حبش دے بادشاہ اصحمہ نجاشی' مصر دے بادشاہ مقوقس' ایران دے بادشاہ خسرو پرویز' روم دے بادشاہ ہرقل' یمامہ دے سربراہ ہوذہ بن علی' بحرین دے حاکم منذر بن ساوی' دمشق دے حاکم حارث بن ابی شمر تے عمان دے بادشاہ نوں خط لکھے۔ ایہناں خطاں وچ اوہناں نوں سلام قبول کرن دی دعوت دتی گئی۔

غزوۂ خیبر

محرم 7 ہجری وچ غزوہ خیبر ہویا۔ خیبر یہودیاں دا گڑھ سمجھیا جاندا سی۔ ایہہ علاقہ مدینے پاک توں دو سو میل دور سی۔ اوتھے اوہناں دے کئی قلعے سن۔ حضور پاک ﷺ نے سباع بن عرفطہ غفاریؓ نوں مدینے دا گورنر مقرر کیتا' تے اوہ چودہ سو پیدل تے دو سو سوار لے کے خیبر ول ٹرے۔

پہلا حملہ قلعہ ناعم تے ہویا تے اوہ چھیویں دن فتح ہویا۔ قلعہ نطاۃ دوجے ای دن فتح ہو گیا۔ قلعہ الزبیر نوں جان والے پانی دا نالہ بند کر دتا گیا تے مجبور ہو کے لوکی باہر آ گئے۔ قلعہ شن دے اک حصے اپی تے حضرت ابو دجانہؓ چڑھ گئے تے قلعے دی فتح دا سبب بن گئے۔ سن دا دوجا حصہ حصن البر منجنیقاں نال حملہ کر کے فتح کیتا گیا۔ قموص ناں دا قلعہ ویہہ (20) دناں دے محاصرہ توں بعد وی فتح نہیں سی ہو رہیا۔ حضور پاک ﷺ نے ایہدی فتح دا فرض حضرت علیؓ نوں سونپیا۔ اوہناں مرحب دا سر دو ٹکڑے کیتا تے قلعہ فتح کیتا۔

حضرت جعفر طیارؓ سنے اپنے ساتھیاں دے حبشہ توں واپس آئے' تے خیبر وچ آ ملے۔ حضور ﷺ بہت خوش ہوئے۔ آپ نے اوہناں نوں مال غنیمت وچوں حصہ وی دتا۔

القری دی مہم

خیبر توں بعد حضور پرنور ﷺ وادی القری تشریف لے گئے۔ اوہ لڑن واسطے تیار سن۔

اوہناں دا اک اک بندہ اوندا سی تے مقابلے وچ ماریا جاندا سی۔ ہر واری حضور پاک ﷺ اوہناں نوں اسلام دی دعوت دیندے سن۔ ایس طرح یاراں بندے مروا کے، دوجے دن اوہناں نوں ہوش آیا تے اوہناں ہتھیار سٹے۔ ایہدے وچ وی یہودیاں نال مقابلہ سی۔ تیما وچ وی یہودی ای سن، پر اوہناں حالات ویکھدیاں ہوئیاں صلح دی پیشکش کیتی جیہڑی منظور کر لئی گئی۔

حسمی دی مہم

حضور پرنور ﷺ نے قیصر روم دے نال جیہڑے خط وچ اوہنوں اسلام دی دعوت دتی سی، اوہ خط وحیہ کلبیؓ لے کے گئے سن۔ واپس آ رہے سن تے حسمی نے راہ وچ اوہناں توں تحفے تحائف کھوہ لئے۔ حضور پاک ﷺ غزوۂ خیبر توں واپس مڑے تے آپ ﷺ نے جمادی الاول سن 7 ہجری وچ حضرت زید بن حارثہؓ تے وحیہ کلبیؓ نوں حسمی ول روانہ فرمایا۔ ایس مہم وچ پنج سو مجاہد اوہناں نال سن۔ اوہ حسمی کولوں تحفے وی واپس لے آئے تے اوہدا مال ڈنگر تے اوہدے بندے وی قیدی بنا کے لے آئے۔

ہوازن دی مہم

آپ سرکار ﷺ نے حضرت عمرؓ نوں 30 بندیاں نال بنو ہوازن دے مگر گھلیا پر اوہ نس گئے۔ کافراں دی اک ہور ٹولی لبھی، پر کسے ہور نال لڑائی دی اجازت نہ ہون پاروں اوہناں نوں چھڈ کے حضرت عمرؓ واپس مدینے آ گئے۔

مرہ دی سرکوبی دی مہم

شعبان 7 ہجری وچ اک مہم حضرت بشیر بن سعد انصاریؓ دی سربراہی وچ بنو مرہ دی جھاڑ جھنب چلائی گئی۔ رات نوں کافراں نے ایہناں تے حملہ کیتا تے سارے مجاہد شہید ہو گئے۔ صرف بشیرؓ زخمی حالت وچ بچے۔ ایہہ مہم فدک دے نیڑے تیڑے سی (بعضے لکھدے نیں، ایہہ مہم شوال 7 ہجری وچ ہوئی) شعبان دے مہینے وچ بنو کلاب ول حضرت ابوبکر صدیقؓ تے سلمہ بن اکوع گئے، تے کامیاب رہے۔

جہنیہ دی مہم

رمضان وچ غالب بن عبداللہ لیثیؓ دی سربراہی وچ اک سو تیہہ مجاہد بنو عوال تے بنو عبد بن ثعلبہ ول گئے (کجھ لکھدے نیں' قبیلہ جہنیہ دی شاخ حرقات ول گئے سن) ایہہ کامیاب رہے۔ کافراں دا تیا پانچا کیتا تے بھیڈاں بکریاں ہک لیائے۔

نہیک دی مہم

مہم میفعہ وچ حضرت اُسامہ بن زیدؓ نے نہیک بن مرداس نوں قتل کیتا سی جس ویلے اسامہؓ اوہنوں مارن لگے' اوہنے کلمہ پڑھ لیا' پر اسامہؓ نے اوہنوں نہ چھڈیا۔ حضور پاک ﷺ نوں پتا لگا' تے آپ ﷺ نے اسامہؓ کولوں پچھیا۔ اوہ کہن لگے' موت دے ڈر توں اوہنے کلمہ پڑھیا سی' دلوں نہیں سی پڑھیا۔ حضور پاک ﷺ نے فرمایا' توں اوہدے دل وچ وڑ کے ویکھیا سی؟ بھنا دا کہنا اے کہ ایہہ مہم حضرت اُسامہ بن زیدؓ دی سربراہی وچ چلائی گئی سی۔

غطفان دی مہم

شوال وچ 30 سواراں نال حضرت عبداللہ بن رواحہؓ نوں بنو غطفان ول گھلیا گیا۔ پتا لگا سی جے اوہ مسلماناں تے چڑھائی واسطے اکٹھے ہو رہے نیں۔ ایس مہم وچ اسیر بن رزام تے اوہدے 30 ساتھی قتل ہوئے۔

بشیر بن سعد دی مہم

شوال وچ ای حضرت بشیر بن سعد انصاریؓ (صفی الرحمان مبارک پوری نے بھل کے بشیر بن کعب لکھ دتا اے) نوں تن سو مجاہداں نال غطفان' حیان تے عینیہ دے کافراں پچھے بھیجیا جیہڑے مسلماناں نال لڑائی دا پربندھ کر رہے سن۔ بہتے کافر نس بھج گئے۔ اک قتل ہویا' دو پھڑے گئے جیہڑے مدینے آ گئے تے مسلمان ہو گئے۔

حدیبیہ دی صلح

غزوۂ احزاب دے اک سال بعد ذیقعد 6ھ نبی کریم ﷺ نوں اک خواب آیا ایہدے وچ آپ ﷺ نوں حج دا اشارہ ہویا مسلمان جدوں توں ہجرت کر کے مدینہ آئے سن۔ دوبارہ حج لئی مکہ نہیں سن گئے۔ صحابہؓ نوں تے خود آنحضرت ﷺ نوں جیہڑی مکہ (آبائی شہر) نال جیہڑی محبت سی اوہدا بیان ای نہیں ہو سکدا۔ پر چھوٹی جہی مثال اے کہ حضرت بلالؓ نوں مکہ وچ اینا ستایا گیا پر اوہ اس شہر نوں یاد کر کے روندے ہوندے سن۔ ایہدی یاد وچ شعر آکھدے ہوندے سن۔

دوجے مہاجراں دے گھربار، رشتہ دار تے اہل و عیال تک مکہ وچ رہ گئے سن۔ چھ سالاں توں اوہ اپنے شہر نوں ترس گئے سن۔ غزوۂ احزاب دے سال بعد نبی کریم ﷺ نے اک خواب ویکھیا جہدے وچ جیویں نبی کریم ﷺ نے عمرہ دی تیاری دا حکم دتا تے مسلماناں دے دلاں وچ مسرت دیاں لہراں دوڑ گئیاں تے ویہندیاں ویہندیاں چودہ سو صحابہ دی جماعت ایس مبارک سفر لئی تیار ہو گئی۔

کعبتہ اللہ دعوت ابراہیمی دا مرکز سی تے سارے عرب اینہاں حرام مہینیاں وچ لڑائیاں بند کر کے حج لئی مکہ وچ جمع ہوندے سن۔ اوہو عرب جیہڑے اک دوجے دے خون دے پیاسے، ایام حج وچ باہم شیر و شکر ہو جاندے۔ کٹھے ہو ہو کے خانہ کعبہ دا طواف کر دے تے جانوراں دیاں قربانیاں دیندے۔ نبی کریم ﷺ نوں وی یقین سی کہ اینہاں دناں وچ اوہ عمرہ ادا کر سکن گے تے باوجود کفار دی دشمنی دے اوہناں نوں منع نہیں کیتا جاوے گا۔

سفر دی تیاری:

آپ نے مدینہ وچ اپنا نائب مقرر کیتا اوتھوں دی حفاظت دا انتظام درست کرن توں بعد کوچ دے حکم دے نال فرمایا:

"قربانی دے جانور نال لے لئے جان۔ کوئی ہتھیار نال نہ لیا جاوے۔ صرف تلوار لئی جاوے تے اوہ وی نیام وچ رکھی جاوے۔"

ذوالحلیفہ دے مقام تے پہنچ کے قربانی دے جانوراں نوں نشان زد کر دتا تے احرام بنھن دا حکم دے دتا دوجے پاسے جدوں قریش نوں ایس سفر دی خبر ہوئی کے بڑے زوراں شوراں نال

مقابلے دی تیاری شروع کر دتی۔

نبی کریم ﷺ نوں عسفان دے مقام تے اک مزاری خبر رسان بشیر بن سفیان نے آکے اطلاع دے دتی کہ قریش مزاحمت دی تیاری کر رہے نیں۔

اوہناں دا فیصلہ امیر دے کہ "محمد ﷺ مکہ وچ کدی داخل نہیں ہو سکدے۔"

خالد بن ولیدؓ نے جیہڑا اوس ویلے تیک مسلمان نہیں ہوئے سن۔ عکرمہ بن ابوجہل نوں نال لے کے اک رسالہ تیار کیتا جنہاں وچ دو سو سوار سن تے مسلماناں ول چل پئے۔

حضور ﷺ نوں جدوں ایہہ پتہ چلیا تے آپ ﷺ نے فرمایا کہ "قریش دی بدبختی اے' جنہاں نے اوہناں دا کچو مرکڈھ چھڈیا اے ایہناں دا کی حرج کہ وہ درمیان وچوں ہٹ جان تے سینوں پورے عرب نال نبڑ لین دین--- آپ ﷺ خالد دے دستہ دے پہلو وچوں ہوندے ہوئے حدیبیہ دے مقام تے اپڑ گئے۔ ایہہ مقام مکہ توں سوا میل دی مسافت تے وے۔

حدود حرم وچ داخل ہون دی وجہ پاروں ایتھے لڑائی دا امکان نہیں سی۔ ایتھے اک کھوہ سی جیہدے نال اللہ تعالیٰ نے حضور ﷺ دی جماعت لئی پانی دا وی انتظام کر دتا۔

سفیراں دا اونا جانا:

قبیلہ خزاعہ دے سردار بدیل بن ورقا' جیہڑے اسلام لئی عالمیانہ جذبات رکھدے سن' اپنے کجھ ساتھیاں نال آنحضور ﷺ کول پہنچے تے عرض کیتا کہ قریش دیاں فوجاں دا سیلاب آ رہیا اے۔ اوہ تہانوں کعبہ وچ نہیں جان دین گے۔

آنحضور ﷺ نے فرمایا کہ قریش نوں جا کے آکھو کہ "اسی صرف عمرہ ادا کرن آئے آں لڑنا ساڈا مقصد نہیں۔ بہتر ایہو ای اے کہ قریش تھوڑی دیر لئی ساڈے نال صلح دا معاہدہ کر لین تے مینوں عرب ید ہتھاں وچ چھڈ دین۔"

بدیل قریش کول پہنچے تے اوہناں نوں آنحضور ﷺ دے ارادے توں آگاہ کیتا۔ نوجوان بڑے وگڑے پر وڈیاں نے گل سنی تے اک شخص نوں تحقیق احوال لئی گھلیا۔ اوہنے آکے تصدیق کیتی کہ واقعی مسلماناں کول قربانی دے جانور نیں تے اوہ زیارت کعبہ لئی آئے نیں۔ فیر عروہ بن ثقفی نوں گھلیا۔ اوہنے آنحضور ﷺ نوں آکھیا۔ "اے محمد ﷺ! فرض کر کہ توں قریش دا استیصال کر دتا اے تے کی ایہدی کوئی مثال ہے کہ کسے نے اپنی قوم نوں

خود برباد کیتا ہووے۔ ایہدے توں اڈ جیکر لڑائی دا رخ بدلیا تے تیرے نال جیہڑے ایہہ بھیڑ اے گرد دی طراں اڑ جائے گی۔ (سیرت النبی ﷺ ' جلد اول) (165)

حضرت ابوبکرؓ نوں عروہ دی ایس گل تے سخت غصہ آیا تے آپؓ نے اوہنوں ڈانٹ کے آکھیا کہ رسول اللہ ﷺ دے فدائی آپ ﷺ نوں کسے وی حالت وچ چھڈ کے نہیں جان گے۔

عروہ عرب دے دستور دے موجب آنحضور ﷺ دی ریش مبارک دے ہتھ ودھا ودھا کے گل کر رہیا سی تے حضرت مغیرہؓ بن شعبہ تلوار دی نوک نال اوہدا ہتھ پچھے ہٹا دیندے۔

عروہ قریش کول واپس آیا تے اوہنے آکھیا۔ "اے قریشی بھراوو! میں کسریٰ' قیصر تے نجاشی ورگے بادشاہواں دا دربار ویکھے نیں پر محمد ﷺ جہی عظمت کسے بادشاہ دی نہ ویکھی تے نہ سنی اے۔ ہور تے ہور اوہناں دے ساتھی اوہناں دے وضو دے پانی دے قطرے وی زمین تے نہیں پین دیندے۔ اوہناں دا وال وی زمین توں چک کے کسے قیمت تے دوجیاں نوں دینا گوارا نہیں کردے۔ میرا مشورہ اے کہ تسی لوک اپنی رائے تے نظرثانی کرو۔"

ہن تیک تے قریش ولوں قاصد آؤندے رہے پر گل نامکمل رہی۔ فیر آپ ﷺ نے اوہناں کول اک قاصد فراش بن امیہ الخزاعیؓ گھلیا۔ کافراں نے اوہدے اونٹھ نوں ہلاک کر دتا تے اوہ بڑی مشکل اپنی جان بچا کے واپس آیا۔

فیر آپ ﷺ نے حضرت عثمانؓ بن عفان نوں گھلیا کیونکہ اوہناں دے بہت سارے عزیز مکہ وچ رہندے سن۔ آپؓ اپنے اک قرابت دار ابان بن سعید دے گھر ٹھہرے۔

حضرت عثمانؓ نے جدوں مکہ والیاں نوں آنحضرت ﷺ دا پیغام مصالحت پہنچایا تے اوہناں نوں صاف لفظاں وچ آکھ دتا کہ اسی محمد ﷺ تے اصحاب محمد ﷺ نوں ہرگز مکہ وچ داخل نہیں ہون دواں گے۔ ہاں جیکر توں چاہویں تے عمرہ کر سکنا ایں۔

حضرت عثمانؓ نے جیہڑا جواب دتا اوہ تاریخ دیاں ورقاں تے ہمیشہ ابھرے ہوئے حرفاں وچ ہیرے دی طراں چمکدار ہووے گا۔ آپؓ نے فرمایا "ایہہ کدی نہیں ہو سکدا کہ میں ایتھے عمرہ تے طواف کر لواں تے میرا کعبہ حقیقت (آنحضرتؐ) بیت اللہ توں دور حدیبیہ وچ بیٹھا رہوے۔" (حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت) (166)

حضرت عثمانؓ نوں کافراں نے روک لیا تے واپسی تے دیر ہو گئی۔ تے ایہہ خبر مشہور ہو گئی کہ (نعوذ باللہ) حضرت عثمان شہید کر دتے گئے نیں۔

لڑائی دا بہانہ:

ایس دوران جدوں کہ سفیراں دا اونا جانا جاری سی قریش نوں اوہناں دا ضمیر ملامت کردا سی کہ آخر کس وجہ تے کس حق دی بناء تے مسلماناں نال ایس حرام مہینے وچ لڑاں گے۔ دوجے قبیلے وی ایس حرکت تے غم و غصے دا اظہار کرن گے۔

تے فیر ایہہ کیہڑا چنگا کم اے کہ کسے نوں زیارت کعبہ توں روکیا جائے۔ ایس واسطے لڑائی دا جواز پیدا کرن لئی بار بار ایہہ جتن کیتا گیا کہ کسے طراں مسلمان مشتعل ہو جاون۔

اک واری اوہناں دے چالی پنجاہ آدمی رات ویلے آئے تے مسلماناں دے پڑاؤ تے پتھر تے تیر مارن لگ پئے۔ صحابہؓ نے اوہناں ساریاں نوں گرفتار کر کے حضور ﷺ دے سامنے پیش کر دتا پر آپ ﷺ نے اوہناں سبھناں نوں چھڈ دتا۔

اک دوجے موقع تے اسی آدمی عین نماز فجر ویلے آئے تے اوہناں نے اچانک چھاپہ مار دتا۔ ایہہ وی پھڑے گئے پر آنحضور ﷺ نے اوہناں نوں وی رہا کر دتا ایہناں ساریاں واقعات توں کافراں نوں مقصد حاصل کرن وچ بری طراں ناکامی ہوئی کیوں جے مسلماناں نے بڑے صبر و ضبط تے تحمل دا مظاہرہ کیتا۔

بیعت رضوان:

جدوں اہل حدیبیہ تک حضرت عثمانؓ دے قتل دی خبر پہنچی تے سارے لوکاں وچ غم و غصہ دی لہر دوڑ گئی۔ آنحضرتؐ نوں جدوں حضرت عثمانؓ دی شہادت دی خبر ملی تے ہن مزید تحمل دا موقع نہیں سی۔ مکہ وچ داخلے دی گل دوجی سی پر ایہدے واسطے طاقت دا استعمال ہرگز پیش نظر نہیں سی۔ پر جدوں نوبت سفیر دے قتل تیک پہنچ گئی تے فیر ایس توں سوا کوئی چارہ نہ رہیا کہ مسلمان جنگ لئی تیار ہو جاون۔

چنانچہ رسول اللہ نے سارے ساتھیاں نوں جمع کیتا تے کیکر دے درخت تھلے بہہ کے اوہناں کولوں ایس گل تے بیعت لئی کہ ہن عثمانؓ دے خون دا قصاص لینا فرض ہو گیا اے۔ شہناز کوثر (167) دے کہن موجب آپ ﷺ نے فرمایا۔ "عثمانؓ دے خون دا بدلہ ایہناں تے فرض اے۔" ایہہ آکھ کے آپ ﷺ ببول دے اک درخت تھلے بہہ گئے تے صحابہؓ

کولوں جانثاری دی بیعت لئی۔ ایہنوں بیعت رضوان آکھیا جاندا اے۔ خدا دی خوشنودی دی بیعت کیونکہ ایہدے بارے وچ خدا نے قرآن وچ اپنی خوشنودی ظاہر فرمائی۔)

تے ایتھوں اسی مردیاں دم تک پیچھے نہیں ہٹاں گے۔ بلا تامل پورا قافلہ حضور ﷺ دے ہتھ تے مرن مارن دی بیعت کرن لئی تیار ہو گیا۔

صرف ایک منافق دی قسمت وچ ایہہ سعادت نہیں سی۔ صحابہ ایس عمل تے اللہ تعالیٰ اینا خوش ہویا کہ قرآن کریم وچ ایہدے بارے آئتاں نازل فرمائیاں:

لقد رضی اللّٰہ من المومنین اذیبا یعونك تحت اشجدۃ (168)

(ترجمہ) "خدا مسلماناں توں راضی سی جد کہ اوہ تیر ہتھ تے اک درخت دے تھلے بیعت کر رہے سن۔"

صلح حدیبیہ:

بیعت رضوان توں بعد معلوم ہویا کہ حضرت عثمانؓ دی شہادت دی خبر غلط سی۔ پر مسلماناں دے ایس جوش و خروش تے جذبہ جہاد نوں ویکھ کے کافر اپنے مؤقف توں نرم پے گئے۔ اوہناں نے آنحضور ﷺ کول سہیل بن عمرو دی اگوائی وچ اک وفد صلح دی گل بات لئی گھلیا۔ اوہو کافر جیہڑے پہلوں مسلماناں دا مکہ دے اندر واڑھنا پسند نہیں سن کردے' فیر اپنی جان بچان لئی صلح نامہ لکھن لئی تیار ہو گئے۔

شرطاں:

گل بات راہیں صلح نامہ دیاں جیہڑیاں شرطاں طے ہوئیاں اوہ انج نیں:

1- ایس سال مسلمان عمرہ کرن توں بناء ای جان' اگلے سال صرف عمرہ کر سکدے نیں۔

2- دونویں فریق دے وچکار دس سال تک جنگ بند رہوے گی تے اک دوجے دے خلاف خفیہ یاں علانیہ کوئی کارروائی نہ کیتی جاوے گی۔

3- ایس دوران قریش دا جیہڑا شخص وی اپنے ولی دی اجازت توں بغیر بجھ کے آنحضرت ﷺ دے کول جائے گا' اوہنوں آپ ﷺ واپس کر دین گے تے جے کوئی مدینے دا مکے والیاں کول چلا جائے گا تے اوہنوں واپس نہیں کیتا جاوے گا۔

4- مکہ وچ جیہڑے مسلمان پہلوں توں مقیم نیں' اوہناں وچوں کسے نوں اپنے نال نہ لے جاون تے مسلماناں وچوں کوئی مکہ وچ رہ جانا چاہے تے اوہنوں نہ روکے۔

5- عرب دے قبیلیاں نوں اختیار ہووے گا کہ دونواں فریقاں وچوں جیہدے نال چاہن معاہدے وچ شریک ہو جاون۔

6- مسلمان ایس سال واپس چلے جان' اگلے سال آون تے تن دناں توں ودھ ایتھے قیام نہ کرن۔

7- ہتھیار لے کے نہ آون' صرف تلوار لے آون تے اوہ نیام وچ بند ہووے۔

ایہہ معاہدہ آنحضور ﷺ دی ہدایت تے حضرت علیؓ لکھ رہے سن۔ تے عمرو نے بسم اللہ الرحمٰن الرحیم○ تے اعتراض کیتا تے قدیم طریقے موجب باسمك اللهم لکھ دتا گیا۔ فیر آنحضرت ﷺ نے فرمایا کہ لکھو تھلے والا محمد رسول اللہ دے درمیان ہویا۔ سہیل نے آکھیا کہ اگر میں منندا کہ تسی خدا دے رسول او تے تہاڈے خلاف لڑدا ای کیوں کردا؟ تسی صرف اپنا تے اپنے باپ دا ناں لکھواؤ۔ ایس ویلے تک حضرت علیؓ "محمد رسول اللہ" دے الفاظ لکھ چکے سن۔ اپنے ہتھ نال مٹانا اوہناں نوں ناگوار گزریا تے حضور ﷺ نے خود ایہہ الفاظ کٹ دتے تے اوہدی جگہ تے "محمد بن عبداللہ" لکھا دتا۔

ایس معاہدے توں بعد آنحضور ﷺ دس یاں بارہ دن قیام کر کے مکہ توں واپس مدینہ گئے۔ رستے وچ بذریعہ وحی فتح مبین دی بشارت ہوئی۔ (جو سورۃ فتح وچ اے۔)

معاہدے دیاں ایہہ شرطاں بھانویں مسلماناں دے خلاف جا رہیاں سن' کجھ جوشیلے مسلماناں نوں من لئی تامل ہو رہیا سی پر خود خدا دا رسول ایس نوں من چکیا سی تے فیر کینوں انکار دی جرأت ہو سکدی سی۔

جدوں صلح نامہ لکھیا جا رہیا سی تے سہیل بن عمرو دا پتر ابوجندل اپنی جان چھڑا کے اپنی پیریں رڑدا ہویا آ پہنچیا تے اوہدے جسم تے تشدد دے نشان نظر آوندے سن۔ سہیل بن عمرو نے آکھیا کہ معاہدہ دی رو نال واپس کر دیو۔ آنحضور ﷺ نے آکھیا کہ حالاں تے صلح نامہ مکمل وی نہیں ہویا ایس لئی اینہوں میری خاطر میرے کول چھڈ دیو۔ پر اوہ نہ منیا ایس طراں صلح نہیں ہو سکدی تے اپنی گل تے اڑیا رہیا۔ سہیل نے ابوجندل نوں ماریا۔ ابوجندل نے بتیرا مسلماناں اگے منت سماجت کیتی کہ مینوں نہ جان دیو پر رسول اللہ ﷺ نے سمجھایا کہ ابوجندل! صبر کر۔ اینہوں باعث ثواب سمجھ۔ اسی ہن قریشیاں نال معاہدے کر بیٹھے آں۔

ایس واقعہ توں آنحضرت ﷺ دے صحابہ تڑپ اٹھے۔ حضرت عمرؓ نے عرض کیتی۔

"اے اللہ دے رسول ﷺ! کی تسی پیغمبر نہیں او؟" آپ نے ارشاد فرمایا۔ "کیوں نہیں!" عمرؓ نے دوبارہ عرض کیتی۔ "کیہ اسی مسلمان تے ایہہ مشرک نہیں؟" آپ ﷺ نے فرمایا۔ "کیوں نہیں!" عمرؓ نے عرض کیتی۔ "جد اسی حق تے آں تے اسی دین دی ذلت کیویں گوارا کریئے۔" آپ نے فرمایا۔ "میں خدا دا رسول واں تے خدا دے حکم دی نافرمانی نہیں کر سکدا۔ خدا میری مدد کرے گا۔"

نبی کریم ﷺ نے مسلماناں دی ایس خلش نوں وی دور کر دتا کہ "میں ایہہ ضرور آکھیا سی کہ کعبہ دا طواف کرں گے پر ایہہ تے نہیں سی آکھیا کہ ایسے سال ای لازماً کراں گے۔" صلح نامہ مکمل ہویا ایہدے تے دوناں فریقاں دے دستخط ہوئے۔ حضرت عمرؓ نے بطور گواہ ایہدے تے دستخط کیتے۔ مسلماناں نے قربانی دے جانور اوتھے ای ذبح کر دتے تے سر دے وال کٹوا کے حدیبیہ توں ای واپس پرت پئے۔ مکہ توں تقریباً 25 میل دے پندھ تے سورہ فتح نازل ہوئی۔ جیہدے وچ اللہ تعالیٰ نے ایس صلح نوں فتح مبین قرار دتا۔

حدیبیہ دی صلح دے فائدے:

صلح دیاں شرطاں ایسیاں سن جنہاں تے قریشی خوش سن تے مسلمان خفا و پریشان۔ پر اللہ دے نبی ﷺ اینہاں شرطاں نوں تسلیم کر چکے سن تے ایہدے دوررس نتائج دا اینہاں نوں بعد وچ اندازہ ہویا۔ ایس طراں کہ اگر کوئی مکہ توں مسلمان مدینہ جانا چاہوے تے اوہنوں واپس کر دتا جاوے گا اگر کوئی مسلمان مدینیوں مکہ جاوے تے اوہنوں واپس نہ کیتا جاوے گا۔ اینہاں ساریاں شرطاں دا فائدہ مسلماناں نوں ہویا تے اینہاں حالات نے دس دتا کہ آنحضرت ﷺ نے جس سیاسی تدبر تے بصیرت دا ثبوت دتا اوہ اپنی جگہ تے بے مثال اے۔

مؤرخاں دا ایس گل تے اتفاق اے کہ صلح حدیبیہ ای بعد والی ساری خوبیاں دی کنجی ثابت ہوئی۔

جیہڑے اُگھے فائدے ایس اسلامی تحریک توں مسلماناں نوں ہوئے اوہناں چوں کجھ انج نیں:

1- پہلی واری اسلامی ریاست دا وجود تسلیم کیتا گیا۔ ہن تیک عرب مسلماناں دے وجود نوں تسلیم نہیں سن کردے۔ تے فیر قریش نے ای مدینہ دی ریاست دے قبضہ کیتے علاقیاں تے آپ ﷺ دا اقتدار تسلیم کر لیا۔ تے قبائل عرب نوں اینہاں دوناں

سیاسی طاقتاں وچوں کسے اک نوں منن دا دروازہ کھول دتا۔ ایسے وجہ پاروں بنو خزاعہ نے عین موقع تے اسلامی حکومت نال تعلق جوڑ لیا۔

2- مسلماناں لئی زیارت بیت اللہ دا حق تسلیم کرکے قریش نے ایہہ وی من لیا کہ اسلام کوئی بے وطن نہیں۔ دوجے عرباں دی طراں ایہدے پیرو وی حج تے عمرہ کر سکدے نیں۔ ایس طراں عرباں دے دلاں توں اوہ نفرت گھٹ گئی جیہڑی قریش دے واویلے نال اسلام دے خلاف پیدا ہوئی سی تے خود مکہ وچ مسلماناں دا حلقہ بڑا لما چوڑا ہوندا چلا گیا۔

3- دس سال لئی جنگ بندی دا معاہدہ ہو جاون نال مسلماناں نوں امن ملیا تے اوہناں نے عرب دے سارے پاسیاں ول کھلر کے تیزی نال اسلام دی اشاعت کیتی کہ صلح حدیبیہ توں پہلاں پورے 19 سالاں وچ اینے لوک مسلمان نہیں سن ہوئے جنے کہ دو سالاں وچ ہو گئے۔ ایتھوں تیک کہ خالد تے عمرو بن العاص ؓ جیے نوجوان ایس صلح توں بعد اسلام نوں ملے۔ ایسے صلح دی برکت سی کہ کتھے تے اوہ ویلا سی جدوں آنحضرت ﷺ نال صرف چودہ سو مسلماناں دی اک قلیل گنتی سی تے کتھے دو سالاں بعد قریش عہد توڑن پاروں حضور ﷺ نے مکہ تے چڑھائی کیتی تے دس ہزار دا لشکر آپ ﷺ دے نال سی۔

4- قریش ولوں جنگ بندی دی وجہ پاروں آنحضرت ﷺ نوں اپنے مقبوضہ علاقیاں وچ اسلامی حکومت نوں چنگی طراں مضبوط کرن دا موقع مل گیا۔ ایہہ وی موقع مل گیا کہ اسلامی قنون دے اجراء نال مسلم معاشرہ مہذب تے متمدن اکھوا سکدا سی۔ ایہدے توں اڈ غیر ملکی حکومتاں نوں وی دعوت دین دا موقع مل گیا۔

5- قریش نال صلح ہو جاون توں بعد آپ ﷺ نوں مہلت مل گئی کہ دوجے دشمناں دی سرکوبی کرن چنانچہ صلح حدیبیہ دے تن مہینے بعدوں یہودیاں دا سب توں وڈا گڑھ خیبر فتح ہو گیا۔ ایہدے توں فرک وادی القریٰ' تیما تے تبوک دیاں یہودی بستیاں اسلام دے حکم تھلے آ گئیاں۔

فیر وسط عرب دے اوہ سارے قبیلے جیہڑے یہود تے قریش نال گٹھ جوڑ رکھدے سن' اک اک کرکے تابع ہو گئے۔

ایس طراں حدیبیہ دی صلح نے دو ای سالاں دے اندر طاقت دا توازن اینہاں بدل دتا کہ قریش تے مشرکاں دی طاقت دب گئی تے اسلام دا غلبہ ہون لگ پیا۔

6- قریش دی ڈاڈھی سخت شرط ایہہ سی کہ جے کوئی مسلمان بھج کے مدینیوں مکہ جاوے تے اوہنوں واپس مدینہ نہیں جاون دیواں گے۔ پر جے مکے والیاں وچوں کوئی مسلمان مدینہ جاوے تے اوہ واپس مکہ گھل دتا جاوے گا تے معاہدے دے دوران ای ابوجندل مکے دیاں لوکاں دے ظلم تے تشدد دا ستایا ہویا بیڑیاں سنے بھج کے آگیا تے آپ ﷺ نے اوہنوں ظالماں دے حوالے کردیاں ہوئیاں فرمایا:

"ابوجندلؓ! صبر تے تحمل نال کم لے۔ خدا تیرے تے مظلوماں لئی راہ کڈھے گا۔ ہن صلح ہو چکی اے تے اسی اینہاں نال عہد شکنی نہیں کرنا چاہندے۔"

ایس دعا دی برکت تے ایس شرط دا نتیجہ سی کہ کیوں اک مسلمان ابو بصیر نامی بھج کے مدینہ آگیا۔ کیوں بنو عامر دا اک آدمی اپنے غلام نال اوہدے پچھے ای آگیا۔ شرط دے مطابق آنحضور ﷺ نے ابوبصیر نوں واپس کر دتا۔ رستے وچ ابوبصیرؓ نے عامر دی تلوار دی بڑی تعریف کیتی تے بہانے نال تلوار لے کے اوہدے اتے چلا دتی تے اوہ ماریا گیا تے دوجا ساتھی نس گیا۔

ابو بصیرؓ مدینہ واپس آگئے پر دوجا آدمی وی مگرے ای پہنچ گیا تے آنحضور ﷺ نال شکایت کیتی۔ ابوبصیرؓ نے عرض کیتا یا رسول اللہ ﷺ ! آپ نے اپنا وعدہ پورا کر دتا تے تہاڈے تے ایہدی کوئی ذمہ داری عائد نہیں ہوندی چنانچہ اوہ ایتھوں کھسک گیا تے بحیرۂ احمر دے کنڈھے جا وسیا۔ رقیش دے تجارتی قافلے ایتھوں دی لنگھدے سن۔ قریش دا جیہڑا وی آدمی بھجدا تے اوہ مدینۃ النبی ﷺ جان دی بجائے ابوبصیرؓ کول آجاندا۔ ابوجندلؓ وی اوتھے ای آگئے تے انج بحیرۂ احمر دے مسلماناں دی تعداد ستر ہو گئی۔ اوہناں نے قریشی قافلیاں نوں لٹنا شروع کر دتا۔

قریش اینے تنگ آئے کہ اوہناں نے خود ای آنحضور ﷺ نوں ایس شرط دے خاتمے ولوں آکھ دتا۔ فیر آنحضور ﷺ نے اینہاں ساریاں نوں مدینے واپس سدیا۔

ایہہ اوہ عظیم نتائج سن جیہڑے کہ ایس صلح توں ظاہر ہوئے۔ ایسے لئے قرآن نے اینہوں فتح مبین دا ناں دتا تے ہر شخص نے ویکھ لیا کہ ایہہ فتح مبین ای سی۔

اسلام صرف عرباں واسطے ای نہیں سی آیا کہ حضور اینہاں تیک ای دعوت حق پہنچا کے مطمئن ہو جاندے۔ اسلام ایک عالمگیر دین اے تے اینہوں سبھے قوماں تے ملکاں تیکر پہنچانا مسلماناں تے فرض اے۔

نبی کریم ﷺ نوں جیویں ای قریش مکہ ولوں اطمینان نصیب ہویا' آپ نے لاگے چاگے دے سب بادشاہواں نوں دعوت اسلام دے خط لکھے جنہاں وچوں چند دے ناں انج نیں:

قیصر روم دے ناں خط: ایس نے جواب دتا کہ جے مینوں اپنے درباریاں دا ڈر نہ ہوندا تے میں ضرور اسلام قبول کر لیندا۔ (مروی اے کہ اوہ اندر کھاتے مسلمان ہو چکیا سی۔)

کسریٰ ایران: ایس شخص نے آنحضور ﷺ دے خط نوں (نعوذ باللہ) پاڑ دتا تے آنحضرت ﷺ نے پیشن گوئی کیتی کہ اللہ تعالیٰ ایہدی سلطنت دے وی انج ای ٹکڑے کرے گا تے ایہہ پیش گوئی حرف بحرف پوری ہوئی۔

شاہ حبشہ نجاشی دے ناں: ایس نے اسلام قبول کر لیا تے حضرت جعفر طیارؓ دے ہتھ تے بیعت کیتی۔

مقوقس عزیز مصر دے ناں: اوہنے آپ ﷺ دے خط دی قدر دانی کیتی۔ ایہہ معلوم نہیں ہو سکیا کہ مسلمان ہویا یا نہیں۔ پر اوہنے آنحضور دی خدمت وچ دو عزت دار کڑیاں' بہت سارے تحفے تے خچر گھلے۔

بحرین' غسان' دمشق' یمامہ' نجد تے بصرہ دے حاکماں نوں وی اسلام دی دعوت دے خط لکھے۔ جنہاں چوں بوہتیاں نے اسلام قبول کر لیا۔ اے پر بصرہ دے حاکم شرجیل نے حضور ﷺ دے قاصد نوں قتل کرا دتا۔ جیہدے نتیجے وچ جنگ موتہ ہوئی۔

یہود قبیلے جنہاں نے اسلام دی مخالفت کیتی تے اپنے نت نویں فتنیاں پاروں آنحضور ﷺ نوں پریشان رکھیا' صلح حدیبیہ توں بعد آپ ﷺ نے اینہاں دے مختلف قبیلیاں دی درگت کیتی۔ الغرض حدیبیہ دا معاہدہ مسلماناں لئی اسلام دی عظیم کامیابی دا بنیا تے فتح مکہ لئی روشنی دا مینار ثابت ہویا۔

فدک دی مہم

صفر 8 ہجری وچ فدک دے آسے پاسے سرکوبی لئی حضرت غالب بن عبداللہ لیثیؓ دی سربراہی وچ دو سو بندے بھیجے گئے تاں جے حضرت بشیر بن سعدؓ دیاں ساتھیاں دی شہادت دا بدلہ لیا جائے۔ ایس مہم وچ اوہناں دا بدلہ لے لتا گیا۔

ذات اطلح دی مہم

رسول اللہ ﷺ نوں خبر ملی جے بنو قضاعہ نے مسلماناں تے ہلہ بولن لئی بڑے بندے اکٹھے کر لے نیں۔ آپ ﷺ نے کعب بن عمیر غفاریؓ نوں پندرہ بندیاں دیاں آگوائی وچ حال معلوم کرن لئی گھلیا اینہاں اوہناں نوں اسلام دی دعوت دتی' پر اوہناں ساریاں مجاہداں نوں شہید کر دتا۔ صرف حضرت کعبؓ بچے۔ ایہہ مہم ذات اطلح سی (بعضیاں نے "الطلح" لکھیا اے جو درست نہیں)

ذات عرق دی مہم

ایسے مہینے (ربیع الاول 8 ہجری وچ) پتا لگا کہ بنو ہوازن مسلماناں دے خلاف اکٹھ کر رہے نیں۔ حضور پاک ﷺ نے شجاع بن وہب اسدیؓ نوں پنجی مجاہداں نال "ذات عرق" ول گھلیا۔ بنو ہوازن تے نس گئے' مال ڈنگر بتھیرا ہتھ آیا۔

شرجیل دی مہم

بلقاء دے کول' شام وچ موتہ دے مقام تے حضور پاک ﷺ دے قاصد حضرت حارث بن عمر ازدیؓ نوں شرجیل بن عمرو غسانی نے اوس ویلے شہید کر دتا سی' جد اوہ سرکار ﷺ دا خط لے کے شام دے حاکم ول لے جا رہے سن۔ شرجیل قیصر روم ولوں بلقا دا گورنر سی۔ اوہنے حارثؓ نوں بنھ کے قتل کیتا سی۔ حضور پاک ﷺ نے قاصد دے قتل نوں جنگ دا اعلان ای سمجھنا سی' آپ ﷺ نے حضرت زید بن حارثہؓ نوں تن ہزار مجاہداں نال موتہ گھلیا۔

حضور ﷺ نے حکم فرمایا' جے زیدؓ شہید ہو جان تے جعفر طیارؓ بن ابو طالب نوں

سپہ سالار بنا لینا۔ اوہ وی شہید ہو جان تے عبداللہ بن رواحہؓ نوں سپہ سالار بنا لینا۔ آپ ﷺ نے اجازت دتی کہ عبداللہ بن رواحہؓ دی شہادت توں مگروں جنھوں مرضی جے' سالار بنا لینا۔ لشکر ٹریا تے آپ ﷺ ثنیۃ الوداع تک اوہدے نال تشریف لے گئے۔

ایہہ لشکر موتہ اپڑیا تے پتا لگا بھئی قیصر روم ہرقل کم از کم اک لکھ مسلح فوج نال آپ آیا ہویا اے' تے لکھ کو بندے عرباں دیاں دوجیاں قبیلیاں دے' اوہدے نال آ ملے نیں۔

مسلماناں نوں اندازہ نہیں سی کہ ایڈے وڈے لشکر نال مقابلہ کرنا پئے گا۔ پر شہادت دا شوق دلاں وچ موجزن سی۔ ایہہ خیال وی سی کہ حضور پاک ﷺ نے آپ لشکر تیار کر کے گھلیا اے' نالے ایس توں ودھ مسلمان ہے وی کنے کو سن۔ مسلماناں نے ایہہ وی سوچیا کہ جے لڑائی توں بچنا ہوندا' تے حضور ﷺ حضرت زیدؓ ' حضرت جعفر طیارؓ تے حضرت عبداللہ بن رواحہؓ دی شہادت دی خوشخبری کیوں دیندے۔ ایسے سوچ نے اوہناں دا حوصلہ ودھایا تے اللہ دے آسرے تے دو لکھ دے لشکر نال ٹکر پئے۔ ہونا تے انج سی جسراں حضور پاک ﷺ نے فرمایا سی۔ زید وی' جعفر وی' تے فیر عبداللہ بن رواحہ وی (رضی اللہ عنہم) شہید ہو گئے تے مسلماناں نے حضرت خالد بن ولیدؓ نوں سپہ سالار بنا لیا۔

حضرت خالد بن ولیدؓ دے ہتھوں نو تلواراں ٹٹیاں۔ حضرت خالد ﷺ نے اپنے تھوڑے جیہاں مجاہداں نوں انج ترتیب دتا سی کہ رومیاں نوں سمجھ نہیں سی اوندی کہ ایہہ کتھے نیں' تے کس پاسیوں حملہ کرن گے۔ ایسے لئی' پہلوں تے حضرت خالدؓ فوج نوں انج لڑاوندے رہے بھئی کدی کسے پاسوں حملہ کر دین' کدی کسے دوجے پاسیوں اک دم پے جان۔ فیر' اینہاں ایس طرح آپنے فوجیاں نوں چپ کرایا' جے رومیاں نوں بڑی دیر تیکر سمجھ ای نہ آئی کہ اینہاں کس پاسوں پینا اے۔ ایسے چکر وچ شام پے گئی۔ رومیاں سوچیا' بھئی سویرے ویکھاں گے' خالدؓ کس انداز وچ حملہ کردا اے۔

تے اصل گل ایہہ سی' بھئی حضرت خالدؓ نے فوج نوں چپ نہیں سی کرایا' لے کے واپس ای مڑ پئے سن۔ تے سویرے تیکر اوہناں بڑا سارا پندھ وی کر لیا سی۔ رومی دوپہر تیکر لڑائی واسطے ای سوچدے رہے' تے فیر پتا لگیو نے کہ سپہ سالار اپنی ساری فوج نوں احتیاط نال لے کے کامیابی نال واپس وی ٹر گیا اے۔ ایہہ کسے سالار دی بہت وڈی خوبی ہوندی اے کہ اوہ ایہو جیہے حالات وچ اپنی پوری فوج بچا کے لے جائے۔

رومیاں دی دو لکھ مسلح فوج نال تن ہزار مسلماناں دی لڑائی' تے اوہدے وچ کے نقصانوں بغیر واپس آجانا' عرباں لئی معجزہ سی' تے اج تیکر ایہہ گل کسے دی سمجھ وچ نہیں آئی--- ایس واقعے وچ مسلمان اپنا بدلہ تے نہ لے سکے' پر اوہناں دی بہادری تے جنگی سیانف دیاں دھماں چار چفیرے پے گئیاں۔

ذات السلاسل دی مہم

جمادی الثانی وچ خبر ملی کہ ذات السلاسل دے لوکی (بنی قضاعہ' بلی تے بنو القین ہوری) مدینے تے حملہ کرن دا سربندھ کر رہے نیں۔ حضور پرنور ﷺ نے حضرت عمرو بن عاص ؓ نوں تریہہ گھوڑے تے تن سو مجاہد یدکے گھلیا۔ اوتھے اپڑے تے پتا لگا بھئی دشمناں دی تعداد ودھیری اے۔ کمک منگی تے حضور ﷺ نے ابو عبیدہ بن جراح ؓ نوں دو سو بندے دے کے بھیج دتا۔ اینہاں وچ حضرت ابوبکر ؓ تے حضرت عمر ؓ وی سن۔ مسلمان بن قضاعہ دا سارا علاقہ لنگھ گئے تے کافراں دے اک لشکر نال ٹاکرا ہویا اتے کافراں نے دوڑ بھج کے جان بچائی۔

ابو قتادہ دی مہم

نجد وچ حضرہ ناں دے علاقے وچ بنو غطفان مسلماناں دے خلاف جمع ہو رہے سن۔ اوہناں دی درگت لئی حضور ﷺ نے شعبان وچ حضرت ابو قتادہ ؓ نوں پندرہ بندیاں نال بھیجیا۔ ایہہ پندرہ دن مدینیوں باہر رہے۔ کئی دشمناں نوں قتل کیتا تے مال غنیمت وی لیاندا۔

خبط مہم / سیف البحر دی مہم

ایس مہم دی وس صلح حدیبیہ توں پہلے دی پیندی اے۔

کجھناں دا کہنا اے رجب 8 ہجری وچ ہویا۔ ایہدے وچ ابو عبیدہ بن جراح ؓ تن سو صحابہ ؓ نال جہنیہ ول گئے سن۔ ایس مہم وچ مسلماناں نوں بڑیاں اوکڑاں آئیاں۔ کھان پین واسطے کوئی شے نہیں سی لبھدی۔ رکھاں دے پتر دی کھانے پئے سن۔ اک بڑی وڈی مچھی کنارے آ لگی تے اوہنوں کئی دن کھاندے رہے۔

حدیبیہ دے معاہدہ موجب مکے دے قریشیاں تے مسلماناں اک دوجے دے ساتھی قبیلیاں نال لڑنا نہیں سی۔ دو سال تے ایہدے تے عمل ہویا۔ بنو خزاعہ جیہڑے مسلماناں دے

ساتھی سن' اوہناں دے خلاف مکے والیاں نے بنو بکر نوں ہلا شیری دتی' تے اوہناں حملہ کر دتا۔ مکے دیاں کافراں نے بنو بکر دی مدد وی کیتی۔ بنو خزاعہ دے بندے کسے طرح حضور ﷺ کول اپڑن وچ کامیاب ہو گئے تے ساری گل بات دس دتی۔

حضور پاک ﷺ نے مکے دیاں قریشیاں نوں سنیہا گھلیا کہ بنو خزاعہ دا "خوں بہا" دیو' یا بنو بکر دی پشت پناہی چھڈ دیو۔ نہیں تے' حدیبیہ دے معاہدے نوں ختم کر دیو۔ مکے دیاں مشرکاں نے جواب دتا کہ معاہدہ منسوخ۔

اوہناں نوں احساس تے جلدی ای ہو گیا جے اوہناں کولوں غلطی ہوئی اے۔ ایسے لئی اوہناں ابو سفیان بن حرب نوں مدینے گھلیا۔ ابو سفیان دی دھی' حضرت اُم حبیبہؓ حضور ﷺ دے گھر سن۔ کوشش اوہنے بتھیری کیتی کہ معاہدہ فیر ہو جائے' پر اوہدی اک نہ چلی۔

حضور ﷺ نے اپنی تیاری دی خبر باہر نہ نکلن دتی۔ ایتھوں تیکر بھئی جیہڑے قریبی سن' اوہناں نوں وی نہ دسیا۔ فیر رمضان دے شروع وچ حضرت ابو قتادہؓ نوں اٹھ بندیاں نال بطن اضم ول گھلیا۔ ایہہ مدینے توں کوئی 36 میل دور اے۔ لوکی سمجھے' حضور ﷺ جیہڑی تیاری کر رہے نیں' اوہ ایسے پاسے ول جان لئی ہونی ایں۔

حاطب دی مہم

حاطبؓ بن ابی بلتعہ نے ایک خط دے ذریعے قریش توں اطلاع دین دی کوشش کیتی کہ مسلمان مکے تے حملہ کرن لگے نیں۔ پر حضور ﷺ نے صحابہ کرامؓ نوں گھلیا' جے فلانی جگہ ایک زنانی حاطب دا خط لے کے جا رہی جے۔ حضرت علیؓ تے کجھ ہور صحابہؓ نوں ایہہ مہم دتی گئی۔ اوہ زنانی تیکر اپڑ گئے پر اوہدے کولوں خط نہ نکلیا۔ حضرت علیؓ نے اوہنوں تڑی لائی تے کہیا کہ حضور ﷺ نے جو خبر دتی اے' اوہ کدی غلط نہیں ہو سکدی' ایس واسطے خط کڈھ دے۔ اوس زنانی نے آپنے والاں وچ خط بدھا ہویا سی۔ حضور ﷺ نے حاطبؓ نوں پچھیا' تے اوہناں ایس حرکت دی وجہ دسی۔ صحابہؓ گرمی وچ سن۔ وجہ معقول ہوندی' نہ ہوندی' حضور ﷺ نے فرمایا' حاطبؓ غزوہ بدر وچ شامل سن' ایس لئی اینہاں نوں معاف کیتا جاندا اے۔

مدینہ منورہ کا راستہ
شمال
مشرق
مغرب
جنوب
طائف کا راستہ
جنت المعلیٰ
معلی
جدہ کا راستہ
نقشہ فتح مکہ

مکہ دی فتح (8ہجری ــ 630ء)

اسلام دی تاریخ دا سبھ توں سنہری واقعہ مکے دی فتح اے کیوں جے مکہ دے رہن والیاں نے مسلماناں تے حضور ﷺ تے ظلم تے زیادتیاں دی آخیر کر دتی۔ جنہاں نے مسلماناں نوں ختم کرن دی کوئی کسر نہ چھڈی۔ اینہاں نوں جانی نقصان پہنچائے۔ جنہاں نے اسلام تے پیغمبر اسلام (ﷺ) دی راہ وچ ہمیشہ رکاوٹاں پیدا کیتیاں۔ اج اوہو ای محکوم ہوون والے سن۔ رات دے ہنیرے وچ ظالماں توں چھپ کے نکلن والے' اج اسلام دی روشنی اُٹھدے دن دے اُجالے وچ واپس تشریف لیا رہے سن۔ حضور ﷺ نے تاریخ دے ایس اہم موڑ تے مدینہ توں روانگی دے لئی دو شنبہ دا دن چنیا۔ (حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت) (169)

اسلام دے ظہور نال جو کشمکش حق تے باطل وچ چل رہی سی' اوہ ایس گل توں بغیر ختم نہیں سی ہو سکدی تے اینہاں دوناں فریقاں چوں جد تیک اک فریق غالب نہ ہو جاوے۔

صلح نامہ حدیبیہ دی رو نال مشرکین مکہ نے مسلماناں دا عمرہ کرن دا حق من لیا ہویا سی لینک معاہدے دے مطابق دی آنحضرت ﷺ مکہ گئے تے اوتھوں دے امیر کبیر مکہ شہر چھڈ کے باہر چلے گئے۔

ایہہ ایس گل دا اعلان سی کہ اوہ مسلماناں نوں ہن وی خانہ کعبہ دا طواف کردے نہیں ویکھ سکدے سن۔

آنحضرت ﷺ دا سب توں پہلا مقصد خانہ کعبہ نوں بتاں توں پاک کرنا سی۔ خانہ کعبہ توحید دا سب توں پہلا تے واحد مرکز سی لیکن قریش دی دشمنی تے قبائل عرب دی عام مخالفت نے ہن تیک ایس دا موقع نہیں دتا سی گویا کہ حق و باطل دے درمیان جو کشمکش شروع ہوئی سی اوہ حالاں تیک برقرار سی۔

مکہ نوں عرب وچ مرکزی حیثیت حاصل سی جد تیک مکہ دے لوک اسلام دی مخالفت تے قائم سن' عرباں دی اکثریت اسلام نوں قبول نہیں سی کر سکدی۔ ایس واسطے ایس مرکزی جگہ توں اسلام دشمنی ختم ہون دی خواہش مسلماناں دے اندر قدرتی طور تے موجود سی۔ اوہ چاہندے سن کہ ایس مرکزی جگہ توں کفر دی بجائے اسلام دی آواز اٹھے۔

صلح نامہ حدیبیہ دی رو نال قبائل عرب نوں اختیار سی کہ اوہ فریقین چوں جیہدے نال مرضی مل جاون' اینہاں قبیلیاں تے وی معاہدہ لاگو ہووے گا۔ بنو خزاعہ نے مسلماناں تے بنو بکر

نے قریش نال ملن دا معاہدہ کرلیا۔ معاہدے دی رو نال اینہاں قبیلیاں نوں اک دوجے تے ہتھ چکن دا حق حاصل نہیں سی۔

قبیلہ بنو بکر نے قریش دی مدد نال بنو خزاعہ تے سے پہاں حملہ کیتا تے جدوں بنو خزاعہ مجبور ہو کے حرم وچ جا چھپے تے اوہناں نے اوتھے وی قتل و غارت توں گریز نہ کیتا۔ حالانکہ حرم وچ قتل و غارت شریعت ابراہیمی وچ وی ممنوع سی۔ معاہدہ دی خلاف ورزی کلے بنو بکر ای دا گھٹ نہیں سن سگوں قریش نے اینہاں دی ہتھیاراں نال مدد کیتی۔ تے صفوان بن امیہ' عکرمہ بن ابوجہل تے سہیل بن عمرو (جنھے صلح حدیبیہ تے دستخط کیتے سن) آنحضرت دے اگے فریاد کیتی تے مدد طلب کیتی۔ ایس گل واسطے اینہاں دے آدمی بدیل بن ورقا تے عمرو بن سالم بنو خزاعہ نے مدینہ حاضر ہو کے آنحضرت نوں صورت حال توں آگاہ کیتا۔

صلح حدیبیہ توڑن دا اعلان:

آنحضرت ﷺ تے بنو خزاعہ دی فریاد سن کے قریش ول اک قاصد گھلیا۔ سنیہے وچ تن شرطاں سن تے ایہہ اکھوایا کہ تن شرطاں وچوں اک شرط من لین:

1- خون بہا ادا کرن۔

2- بنو بکر دی حمایت توں الگ ہو جاون۔

3- اعلان کر دیون کہ صلح حدیبیہ دا معاہدہ ٹٹ گیا اے۔

پیغام دے جواب وچ اک قریشی سردار قرطہ بن عمر نے متکبرانہ انداز وچ اعلان کردا کہ حدیبیہ دا معاہدہ ٹٹ گیا اے۔ (سانوں آخری شرط منظور اے۔)

جدوں قاصد واپس پرت آیا تے مکے والیاں نوں اپنی غلطی دا احساس شدت نال ہویا۔

ابو سفیان دے نواں معاہدہ کرن دی ناکام کوشش:

جدوں آنحضور ﷺ دا قاصد واپس پرتیا تے کافراں نوں اپنی غلطی دا شدت نال احساس ہویا کہ اوہناں نے صلح حدیبیہ توڑ کے بڑی غلطی کیتی اے۔

نبی ﷺ نے شام تے عراق جاون والی شاہراواں تے پہرے بٹھا دتے تے مکہ دی تجارت تباہ ہو گئی۔ (تاریخ اسلام) (170)

کافراں نوں ڈر پے گیا کہ کدھرے مسلمان مکہ تے حملہ نہ کر دیون۔ اوہناں نے ابو سفیان نوں تجدید معاہدہ واسطے مدینہ بھیجیا۔

ابوسفیان سب توں پہلے اپنی بیٹی اُم حبیبہ ؓ دے کول آیا۔ اوہنے آنحضرت ﷺ دے بسترے تے بیٹھنا چاہیا تے اُم المومنین ؓ نے اوہنوں روکیا تے وشائی ولیٹ کے بیٹھ جاون دا اشارہ کیتا۔ ابوسفیان نے تعجب دا اظہار کیتا تے اُم المومنین ؓ نے فرمایا توں اک مشرک تے ناپاک شخص ایں تے ایہہ وشائی (تلائی) خاص حضور ﷺ دی اے توں ایہدے تے کس طراں بہہ سکنا ایں۔

ابوسفیان اپنی بیٹی کول سفارش دی امید لے کے آیا سی۔ ایس واقعہ توں مایوس ہو گیا۔ (تاریخ اسلام) (171)

ابوسفیان پہلے بارگاہ رسالت وچ آیا تے تجدید معاہدہ ولوں کہیا۔ اوہناں ولوں جواب نہ ملیا تے فیر حضرت ابوبکرؓ نوں آکے کہیا۔ دونہہ دھراں توں کوئی جواب نہ ملیا تے فیر حضرت عمرؓ کول آیا۔ آپؓ دا جواب بڑا سخت سی۔ اوہناں نے فرمایا کہ میں تیری سفارش کراں' قسم اے خدا دی اگر میرے کول اک تیلا وی ہووے پھروی میں ایہدے نال تساں لوکاں نال جنگ کراں گا۔

حضرت علیؓ نے کہیا کہ رسول اللہ ﷺ جیہڑا فیصلہ کر چکے نیں' ایہدے ولوں آپ ﷺ نوں مشورہ نہیں دتا جا سکدا۔

تو بنوکنانہ دا سردار ایں تے بہتر ایہو ای اے کہ مسجد نبوی وچ جا کے تجدید معاہدہ دا خود ای اعلان کر دے۔

چنانچہ ابوسفیان نے مسجد نبوی وچ ایہہ اعلان کر دتا۔ آکھیا اے لوکو! میں صلح نامہ حدیبیہ دی تجدید واسطے ایتھے آیا ساں تے میں تجدید کر دتی اے تے واپس جا رہیا واں۔

واقعات:

جد اوہ مکہ واپس آیا تے مکے دے قریشیاں نے خوب مذاق اڑایا۔ تے کہیا کہ علیؓ نے مخول کیتا سی۔ بھلا معاہدے کدی ایس طراں وی ہوندے نیں؟ ابوسفیان نوں اپنی ایس حماقت تے بڑی شرم آئی۔ (تاریخ اسلام' جلد اول) (172)

ابوسفیان دی واپسی توں بعد آنحضرت ﷺ نے فوراً مسلماناں نوں خفیہ طور تے جنگی تیاریاں دا حکم دے دتا۔ آپ ﷺ نے پوری کوشش کیتی کہ مکے والیاں نوں اینہاں تیاریاں دا ہرگز پتہ نہ چلے پر اک صحابی حاطبؓ نے اک عورت نوں خط دے گھلیا تاں جے مکے والے

ایہدے احسان مند ہوون تے آنحضرت ﷺ نوں ایہدے ولوں وحی آگئی۔

حضرت علیؓ ، زبیرؓ تے مقدادؓ نوں بھیجیا گیا۔ سامان دی تلاشی لئی گئی لیکن خط برآمد نہ ہویا۔ حضرت علیؓ نے آکھیا کہ ایہہ کداں ہو سکدا اے، آنحضرت ﷺ دا آکھیا غلط ہو جاوے۔ اوہناں نے عورت نوں ڈرایا دھمکایا تے اوس نے خط اپنے والاں دے جوڑے وچوں کڈھ کے دتا۔ (تاریخ اسلام، جلد اول) (173)

عورت تے حاطبؓ نوں آنحضرت ﷺ دے کول لیایا گیا۔ حاطبؓ نے آکھیا کہ اہل مکہ وچ میرے بڑے عزیز نیں میں ایس واسطے خط بھیجیا سی کہ کدھرے اوہناں نوں تکلیف نہ ہووے تے میں اوہناں تے احسان کر دیاں۔

حضرت عمرؓ نے بڑے غصے وچ آکے آکھیا کہ یا رسول اللہ ﷺ حکم دیو تے ایس منافق دی گردن اڑا دیواں۔ آپ ﷺ نے فرمایا کہ اے عمرؓ! حاطبؓ دی غلطی ایسی اے جو قابل معافی اے چنانچہ آپؐ نوں معاف کر دتا گیا۔

مکہ ول روانگی:

دس یاں یاراں رمضان المبارک 8 ہجری بمطابق 630ء نوں آپ ﷺ دس ہزار صحابہ کرامؓ دے نال مدینہ نوں روانہ ہوئے۔ رستے وچ دوست قبیلیاں دے عساکر وی آکے مل دے گئے۔ قریش ابوسفیان دے ناکام واپس آون ہتھوں بڑے پریشان سن۔

ایہہ پیش قدمی اینی چھیتی تے اچانک سی کہ کافراں نوں مسلماناں دے ارادیاں دا علم ای ناں ہو سکیا تے ناں ای اوہناں دے جاسوساں تے حلیف قبیلیاں دے ذریعے ای کوئی خبر مل سکی۔

آنحضرت ﷺ مدینیوں نکل کے نہایت تیز رفتاری نال مکہ ول جا رہے سن۔ جدوں اسلامی لشکر جحفہ (نجیب اکبر آبادی (174) دے تے شیخ محمد رفیق (175) ہوراں دے کہن موجب) ذوالحلیفہ دے مقام تے پہنچیا تے حضرت عباسؓ اپنے اہل و عیال نال ہجرت کر کے مدینہ ولے آ رہے سن۔ آپ ﷺ نے اوہناں نوں وی نال لے لیا۔

اسلامی لشکر ودھدا ودھدا مکہ دے قریب وادی مرالظہران وچ (جیہڑی مکہ توں چار کوہ دے فاصلے تے اے) پہنچ گیا۔ حالاں تک مکہ والے بے خبر سن۔ اوہناں نوں تے ایہہ وی معلوم نہیں سی کہ مسلمان ایس عہد شکنی دی کیہ سزا دین گے تے کیہ طرز عمل اختیار کرن

گے۔

لشکر اسلام وادی مرالظہران شام ویلے پہنچ کے خیمے لا بیٹھے تے دور دور تک کھلر گئے۔ آنحضرت ﷺ نے مجاہداں نوں اپنے اپنے خیمیاں دے اگے اگ جلاون ولوں آکھیا تا کہ دشمن تے اسلامی لشکر دی وسعت دی ہیبت طاری ہو جاوے تے دشمن ستیاں تے بلہ نہ بل سکے۔

مکہ ولے جاون والے چرواہیاں نے اہل مکہ نوں ایس لشکر دی آمد باروں آگاہ کیتا تے تحقیق احوال واسطے ابو سفیان، حکیم بن حزام تے بدیل بن ورقہ خزاعی وادی وچ پہنچے۔

حضرت عباسؓ دا دل ایس گلوں پریشان سی کدھرے صبح جدوں اسلامی لشکر مکہ تے حملہ آور ہویا تے اہل مکہ دا ناں نشان باقی نہ رہوے گا۔ آپؓ دا دل بے چین ہو گیا تے آنحضرت ﷺ دی دلدل اتے سوار ہو کے فوجی تھاں توں نکل کے مکہ ول چل پئے تا کہ اہل مکہ دا کوئی بااثر آدمی ملے تے اوہنوں ایس واقعے توں آگاہ کر کے اسلام قبول کرن دا مشورہ دیواں۔

ابو سفیان، حکیم بن حزام تے بدیل بن ورقہ دے نال تحقیق احوال واسطے نکلیا ہویا سی۔ جدوں کئی میلاں دے فاصلے تے بھیلیا ہویا لشکر دیکھیا تے بے اختیار پکار اٹھیا کہ ایڈا وڈا لشکر کہدا اے؟

بدیل نے آکھیا کہ اے لشکر خزاعہ دا ہو سکدا اے لیکن جواب وچ ابو سفیان نے حقارت آمیز لہجے وچ آکھیا کہ اوہدی کیہ مجال اے ایڈا لشکر لیاوے۔

رات دے ہنیرے وچ حضرت عباسؓ نے ابو سفیان دی آواز پچھان لئی تے اوہنے فوراً ابو سفیان نوں آواز دتی تے آکھیا کہ ایہہ لشکر حضرت محمد ﷺ دا اے تے ایہہ سویر نوں مکہ تے حملہ کرے گا۔

ابو سفیان دے ہوش حواس اڈ گئے تے حضرت عباسؓ دے کول آ کے آکھیا کیہ کرنا چاہی دا اے۔ اودھر حضرت عمرؓ نے اینہوں دیکھ کے تلوار کھچ لئی۔ الغرض حضرت عباسؓ تے حضرت عمرؓ دے نال ایہہ دشمن اسلام آنحضرت ﷺ دی خدمت وچ لیایا گیا۔ رات حضرت عمر ﷺ دے خیمے وچ گزار کے ابو سفیان نے اسلام قبول کر لیا۔

ابو سفیان دی عزت وچ وادھا:

آنحضرت ﷺ نے ابو سفیانؓ جنھے اسلام دی سب توں ودھ مخالفت کیتی تے ایہدی

بیوی نے آپ ﷺ دے چاچے حضرت حمزہؓ دی لاش نوں وگاڑیا' ایہدی نہ صرف جان بخشی کردتی سگوں ایہدے گھر نوں دارالامان بنادتا۔

اگلے دن لشکر اسلام فتح کیتے مکہ وچ وڑیا ہر قبیلہ اپنے اپنے علم نال لنگھ رہیا سی۔ تکبیر دیاں صداواں بلند ہو رہیاں سن۔

ابوسفیان آپ ﷺ دے حکم نال ایک بلند مقام تے کھڑا لشکر اسلامی نوں ویکھ ویکھ کے سمجھا جا رہیا سی۔

فاتح قوماں دا اصول ہوندا اے کہ مفتوح قوماں نال زیادتی کرن۔ ایس ویلے مکہ والے مفتوح سن اینہاں نے مسلماناں تے بڑے ظلم کیتے ہوئے سن۔ اوہ ڈر رہے سن کہ ہن پتہ نہیں کیہ ہووے گا۔ آپ ﷺ نے فرمایا کہ جو لوک ابوسفیان دے گھر وچ پناہ لین گے اوہناں نوں کجھ نہیں آکھیا جاوے گا۔

جیہڑے لوک ابوسفیان دے گھر پناہ لیون' اپنے گھراں دے دروازے بند کر لین یاں حرم دے اندر پناہ لیون اوہناں نوں کجھ نہیں آکھیا جاوے گا' یاں اوہ ہتھیار سٹ دین۔

کسے نے وی مزاحمت نہ کیتی صرف اک تھاں تے حضرت خالد بن ولیدؓ دے دستے نال مزاحمت ہوئی جہدے وچ تیراں قریشی مارے گئے تے تن مسلمان شہید ہوئے۔

مکہ وچ داخل ہوندیاں ای آنحضرت ﷺ سب توں پہلاں خانہ کعبہ تشریف لے گئے۔ اوہنوں بتاں توں پاک کیتا۔ آپ ﷺ بت توڑ دے جاندے سن تے فرماندے سن:

جاء الحق و زھق الباطل ان الباطل کان زھوقا (176)

(ترجمہ) ”حق آ پہنچیا تے باطل مٹ گیا' بے شک باطل مٹن والی ای چیز اے۔“

نماز شکرانہ:

خانہ کعبہ نوں بتاں توں پاک کرن مگروں آپ ﷺ نے نماز شکرانہ ادا کیتی فیر قریش دے ساہمنے خطبہ دتا۔

خطبہ:

اللہ دے سوا کوئی معبود نہیں اوہ واحدہ لاشریک اے۔

اوہنے اپنا وعدہ پورا کیتا تے اپنے بندے دی مدد فرمائی۔ مخالفت دے جتھیاں نوں شکست دتی۔

لوکو! جان لوو کہ سارے غرور تے مال و خون دے دعوے میرے اینہاں پیراں دے تھلے تیں۔

اے قوم قریش! جاہلیت دا غرور تے نسب دا فخر خدا نے مٹا دتا۔ سارے انسان آدم دی نسل چوں نیں تے آدم مٹی توں بنے سن۔ لوک دو قسم دے ہین:

1- اک اوہ جیہڑے نیک تے پارسا نیں تے اللہ دی بارگاہ وچ معزز نیں۔

2- دوسرے اوہ جیہڑے بدکار و بدبخت ہین۔ اوہ اللہ دی نگاہ وچ ذلیل نیں۔

اللہ تعالیٰ دا ارشاد اے کہ اساں تہانوں نر تے مادہ توں بنایا۔ تے فیر تہانوں خانداناں تے قبیلیاں وچ ونڈ دتا اے تاکہ تہاڈی پچھان ہو سکے۔ (قرآن) (177)

بے شک اللہ دے زیادہ نزدیک اوہ شخص اے جو تقویٰ وچوں سب توں ودھ کے اے۔ بے شک اللہ علیم و خبیر اے۔ (ترمذی) (178)

خطبے دے بعد آپ ﷺ نے مجمعے ول ویکھیا۔ اینہاں وچ اوہ سرکش وی سن جیہڑے اسلام نوں مٹاون واسطے اگے اگے سن۔

اوہ وی سن جنہاں دی تلخ نوائی نے مومناں دے سینے چھاننی کر دتے سن۔ اوہ وی سن جنہاں دیاں ناپاک زباناں نے اس مقدس ہستی دے نال گستاخیاں کیتیاں تے اوہ وی سن جیہڑے تبلیغ ویلے پتھر مار کے زخمی کر دیندے سن۔ تے اوہ وی سن جیہڑے آپ ﷺ دی جان دے دشمن سن۔ اوہناں تے اوہناں دے من والیاں تے بے پناہ ظلم کر دے نیں۔

آپ ﷺ نے مکہ والیاں نوں سوال کیتا کہ جاندے او اج میں تہاڈے نال کیہ سلوک کرن والا آں۔ اوہناں نے جواب دتا کہ تسی شریف بھراء تے شریف بھراء دے بیٹے او۔ ایہہ سن کے ایس التجا دے الفاظ جو مکہ دے سرداراں نے آکھے سن۔

حضور ﷺ نے ارشاد فرمایا میں تہانوں اوہی کہنا واں جو حضرت یوسفؑ نے اپنے بھراواں نوں آکھیا سی۔

لا تثریب علیکم الیوم اذھبو افانتم الطلقاء (179)

"آج تہاڈے تے کوئی بدلہ نہیں' جاؤ تسی سب چھڈ دتے گئے او۔"

آپ ﷺ نے حضرت حمزہؓ دے قاتل وحشی توں لے کے اپنی بیٹی زینبؓ دے قاتل تک سب نوں معاف کر دتا۔ اتھوں تک کہ آنحضرت ﷺ نے بدترین دشمناں توں

دی معاف کر دتا۔ ایس توں بعد آپ نے صفا وچ ایک بلند مقام تے بیٹھ کے اہل مکہ کولوں بیعت لئی۔ تے اہل مکہ دی عظیم اکثریت نے اسلام قبول کر لیا۔

نتائج:

فتح مکہ اسلام دی اک ایسی عظیم فتح اے جیہدی مثال روئے زمین تے کدھرے نہیں ملدی۔ غیر مسلم وی آنحضرت ﷺ دی جنگی حکمت عملی نوں سلام کردے نیں۔ تے ایہہ لوک وی آپ ﷺ نوں دنیا دا فاتح اعظم سمجھدے نیں۔

سواع دے بت خانے دی مہم

سواع دا بت خانہ ڈھاہن دا فرض حضرت عمرو بن العاص ؓ دے سپرد کیتا گیا۔ اوہناں آپنا فرض پوری طرح نبھایا۔ اینہاں دوہاں بت خانیاں دی صفائی 25 رمضان نوں ہوئی۔ 26 رمضان نوں اوس' خزرج تے غسان دے بت منات دا بت خانہ قدید کول سی۔ اوہدے واسطے حضرت سعد ؓ نوں بھیجیا گیا۔ اوہناں ایہہ فرض نبھایا۔

بنی خذیمہ دی مہم

شوال 8 ہجری وچ آپ ﷺ نے حضرت خالد بن ولید ؓ نوں تن سو پنجاہ بندے دے کے بنی خذیمہ نوں اسلام دی دعوت دین واسطے گھلیا۔ اوہناں نوں قتل کیتا گیا جس تے حضور ﷺ نے ناراضگی دا اظہار فرمایا۔ بنی جذیمہ نوں مقتولاں دی "دیت" دتی' اوہناں دا جیہڑا مال ضائع ہویا سی' اوہ بھریا تے حضرت خالد ؓ نال کجھ دن ناراض رہے۔

غزوۂ حنین

مکے تے طائف دے وچکار اک مقام حنین اے اینہوں اوطاس وی کہندے نیں۔ ایتھے ہوازن تے ثقیف دے قبیلے آباد سن۔ مکہ دی فتح توں مگروں' عام قبیلے تے مسلماناں کولوں ڈر گئے' پر ہوازن تے ثقیف حسد نال اکٹھے ہو کے مسلماناں نال لڑائی بارے سوچن لگ پئے۔ حضور ﷺ جس ویلے مکہ فتح کرن ٹرے سن' اینہاں ایہہ سمجھیا سی جے شاید ساڈے تے حملہ کرن لگے نیں۔ مسلماناں نے مکہ فتح کر لیا' پر ایہہ اپنی تیاری دیاں سوچاں وچ گم ہو گئے۔

ہوازن دا سردار مالک بن عوف نصری سی' اوہنے سارے بندے اکٹھے کیتے' تے اوہناں

نوں لے کے مدینے ول ٹریا۔ ایہہ اوطاس دی وادی وچ آ گئے۔ حضور پاک ﷺ نے حال معلوم کرن واسطے بندہ گھلیا' تے معلومات حاصل کرن مگروں بارہ ہزار مجاہداں نوں حنین ول جان دا حکم دتا۔ کجھ مسلماناں نے ایڈا لشکر ویکھ کے فخر کیتا' جیہڑا اللہ پاک نوں پسند نہ آیا۔

ایس لئی جس ویلے اسلامی لشکر حنین اپڑیا' کافر پہلوں ای تیار سن جیہڑے حملہ آور ہو گئے تے مجاہد شکست کھا کے پچھے ہٹے۔ ایس موقعے تے حضور ﷺ میدان وچ اوسے طرح ڈٹے رہے جس طرح اُحد وچ سن۔ تھوڑے جیہے بندے حضور ﷺ دے نال رہ گئے۔ حضور ﷺ نے نسن والیاں نوں فرمایا' ویکھو میں میدان وچ ہاں۔ آپ سواری توں اترے' زمین دی مٹی مٹھ وچ لے کے کافراں ول سُٹی۔ اینے وچ صحابہ کرامؓ نوں وی ہوش آ گیا۔ بھجدیاں رک کے واپس مڑے' تے کافراں تے انج حملہ کیتا کہ اوہناں وچ بھاجڑ پے گئی۔ اوہناں نوں شکست ہوئی' مسلماناں نوں فتح نصیب ہوئی۔ بنی ثقیف دے ستر بندے مارے گئے۔ کافراں دے ہتھیار' مال' بندے' زنانیاں بچے غنیمت دے طور تے مسلماناں دے ہتھ آئے۔ مالک بن عوف نصری بے وقوفی نال سپاہیاں دے بال بچے وی نال لے آیا سی۔

شکست ہوئی تے مالک تے کجھ بندیاں نال نس کے طائف ٹر گیا۔ درید بن صمہ کئی ہزار بندیاں نال اوطاس چلا گیا' تے اوتھے پناہ لے لئی۔ حضور ﷺ نے تھوڑے جیہے بندے درید پچھے بھیجے' اوہناں اوس نوں قتل کر دتا۔ ایس جنگ وچ قیدیاں دی تعداد ہزاراں وچ سی۔ اوہناں وچ حضور ﷺ دی ذدھ شریک بھین حضرت شیماؓ وی سن۔ اوہناں مجاہداں نوں دسیا' تے حضور ﷺ نے اوہناں نوں کول بلایا تے ویکھ کے آپ ﷺ دیاں اکھاں وچ اتھرو آ گئے۔ آپ ﷺ نے اوہناں دی بڑی عزت کیتی' تے انعام اکرام' تحفے تحائف دے کے اوہناں نوں وطن اپڑا دتا۔

حضور ﷺ نے حکم دتا کہ حنین دا مال غنیمت تے قیدی جعرانہ وچ رکھے جان' تے خود آپ سرکار ﷺ طائف ول تشریف لے گئے۔

طائف دی مہم

حنین وچ کافراں دی فوج شکست کھا کے طائف وچ جا بیٹھی' تے فیر جنگ دی تیاری شروع کر دتی۔ اوہ طائف دے قلعے وچ وڑ گئے۔ حضور ﷺ نے محاصرہ کر لیا' ویہہ دن محاصرہ جاری رہیا' پر قلعہ فتح نہ ہو سکیا۔ آپ ﷺ نے محاصرہ چھڈ دتا تے واپس جعرانہ

تشریف لے آئے۔

چھ ہزار قیدی، 24 ہزار اونٹھ، چالیہ ہزار بکریاں تے چار ہزار اوقیہ چاندی غنیمت وچ ہتھ آئے۔ حضور ﷺ نے دس دن بنو ہوازن دا انتظار کیتا۔ اوہ نہ آئے تے آپ ﷺ نے غنیمت وچ آئیاں چیزاں تقسیم کر دتیاں۔

بعد وچ بنو ہوازن دا وفد حضور ﷺ دی بارگاہ وچ حاضر ہویا۔ نو بندے سن، اوہناں اسلام قبول کیتا تے اپنے بندے تے مال واسطے درخواست کیتی۔ حضور نے فرمایا، میں تے اینے دن تہاڈا انتظار کردا رہیا۔ تسیں نہیں آئے تے میں سب کجھ ونڈ دتا اے۔ ہاں، ایہہ ہو سکدا اے کہ تسیں یا تے مال لے لیو تے یاں بندے۔ اوہناں بندے منگے۔ حضور ﷺ نے فرمایا، میرے خاندان (بنی ہاشم) نوں جو کجھ ملیا اے، اوہ سب تہاڈا اے۔ جو کجھ باقی مسلماناں وچ ونڈیا گیا اے، اوہدے بارے اسیں ظہرتوں بعد گل کراں گے۔

حضور ﷺ نے ظہرتوں بعد خطبہ ارشاد فرمایا کہ میں اپنا تے اپنے خاندان دا حصہ ہوازن والیاں نوں دے دتا اے۔ تہاڈے وچوں جیہڑا خوشی نال اپنا حصہ واپس کر دے چنگا اے۔ نہیں تے، تسیں قیدی واپس کر دیو، میں تہانوں اینہاں دا عوضانہ دیاں گا۔ سارے صحابہؓ نے خوشی خوشی قیدی چھڈ دتے۔

حنین دی جنگ وچ مال غنیمت بہت ملیا سی، پر ایہہ خاص گل اے کہ حضور ﷺ نے سارا مال مکے والیاں وچ ونڈ دتا۔ مدینے پاک والیاں (انصار) نوں کجھ نہیں دتا۔ ایس تے کجھ انصار جواناں نے آپو وچ گل بات کیتی کہ پتا نہیں، ساڈے کولوں کیہ قصور ہو گیا اے، جے سانوں کجھ نہیں دتا گیا حالانکہ اساں وی جنگ وچ اوسے طراں حصہ لیا اے جس طرح مکے والیاں نے۔ ایہہ گل حضور ﷺ کول اپڑی تے آپ نے سب نوں اک جگہ جمع ہون دا حکم دتا، کجھ مکی آگئے۔ سرکار ﷺ نے اوہناں نوں وی اون دتا۔

حضور پاک ﷺ نے اوہناں نوں خطاب فرمایا:

انصاریو! تسیں اوہو ای نہیں جیہڑے گمراہ سو، میں آیا تے اللہ نے تہانوں ہدایت دتی۔ تسیں محتاج سو، میرے اون پاروں اللہ نے تہانوں غنی کیتا۔ تسیں آپو وچ اک دوجے دے ہتھیں پئے پیندے سو، میری وجہ [illegible] للہ نے تہاڈے دل جوڑ دتے؟ انصار نے عرض کیتا۔ یا رسول اللہ صلی اللہ علیک وسلم! تسیں [illegible] جا ارشاد فرما رہے ہو۔

حضور ﷺ نے فیر فرمایا۔ انصاریو! تسیں میتوں ایہہ کیوں نہیں کہندے کہ تہانوں تے تہاڈے آپنیاں نے نہیں سی منیا' اساں تہاڈی تصدیق کیتی سی۔ تسیں تے بے یارومددگار ہو گئے سو' اساں تہاڈی امداد کیتی۔ تہانوں آپنے شہروں' آپنیاں گھراں چوں کڈھ دتا گیا سی' اساں تہانوں جگہ دتی۔ اساں ساریاں دا ساتھ دتا--- انصار' ایس گل اُتے چپ دے چپ ای رہ گئے۔

سرکار ﷺ نے فیر ارشاد فرمایا' انصاریو! تہانوں ایہہ سودا پجدا اے یا نہیں کہ اونٹھ گھوڑے' مال ڈنگر تے پیسہ دھیلا دوجے لے جان۔ میں تہاڈے حصے وچ آواں۔ انصار خوشی نال لڈیاں پاون لگ پئے۔ اک زبان ہو کے کہن لگے۔ اللہ دی سونہہ' سانوں ایہہ سودا منظور اے۔

18 ذیقعد سن 8 ہجری نوں حضور پاک ﷺ نے عشاتوں مگروں جعرانہ توں عمرے دی نیت کیتی تے فجر ویلے بیت اللہ شریف اپڑے۔

مکہ پاک توں مدینہ شریف ولے چلن توں پہلوں' حضور ﷺ نے عتاب بن اسید ؓ نوں مکہ دا گورنر مقرر فرمایا تے معاذ بن جبل ؓ نوں دین دی تعلیم واسطے ایتھے چھڈیا۔ ایس واری حضور پاک ﷺ ڈھائی مہینے مدینے شریف توں باہر رہے۔

صد آ قبیلے دا سردار زیاد بن حارث پندرہ بندیاں نال حضور پاک ﷺ دی بارگاہے اپڑیا تے اسلام قبول کیتا انہاں دی تبلیغ کارن سارا قبیلہ ای مسلمان ہو گیا۔ دو سال بعد ایس قبیلے دے سو آدمی حجتہ الوداع وچ شریک ہوئے۔

محرم سن 9 ہجری دا چن چڑھیا تے آپ سرکار ﷺ نے اسلام لیاون والے قبیلیاں توں زکوٰۃ وصول کرن واسطے بندے مقرر کیتے۔

بنو تمیم دی مہم

بنو تمیم نے قبیلیاں نوں بھڑکا کے جزیہ دی ادائیگی روک دتی تے حضور ﷺ نے محرم وچ ای عینیہ بن حصن فزاری ؓ نوں پنجاہ سواراں نال اوہناں ول گھلیا۔ بنو تمیم حملے دی تاب نہ لیا سکے تے نس اٹھے۔ اوہناں دے یارہ بندے' اکی زنانیاں تے تریہہ بچے پھڑے گئے۔ بعد وچ اوہناں دے دس سردار آئے' اسلام قبول کیتا' تے اپنے بال بچے تے حضور ﷺ دے تحفے تحائف لے کے واپس گئے۔ (حضور دی جنگی زندگی) (180)

تبالہ دی مہم

صفر 9 ہجری وچ حضور پاک ﷺ نے حضرت قطبہ بن عامرؓ نوں 20 بندیاں نال تبالہ ول گھلیا۔ لڑائی وچ دوہاں پاسیاں دے لوکی بھٹڑ ہوئے' پر مجاہداں نے تبالے والیاں تے غلبہ حاصل کر لیا تے اوہناں دیاں زنانیاں' اونٹھ بکریاں پھڑ کے مدینے لے آئے۔ ابن قیم کہندے نیں' قبیلہ خثعم والے مگر بھجے' پر کامیاب نہ ہوئے۔

عذرہ دی مہم

ایسے عرصے وچ یمن دے قبیلے عذرہ دے بارہ آدمیاں دا اک وفد حضور ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہویا' اوہناں اسلام قبول کر لیا۔ حضور ﷺ نے اوہناں نوں بشارت دتی کہ شام فتح ہو جائے گا' ہرقل ایس ملک وچوں نس جائے گا۔

بلی دا وفد

ربیع الاول 9 ہجری وچ بلی دا وفد حضور پاک ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہو کے ایمان لیایا۔

اصید دی مہم

ایسے مہینے آپ سرکار ﷺ نے ضحاک بن سفیانؓ دے نال کجھ بندے بنی کلاب ول گھلے۔ جنگ وچ کافراں نوں شکست ہوئی۔ ایس موقعے تے حضرت اُصیدؓ بن سلمہ وی نال سن۔ اوہناں دا پیو سامنے آگیا۔ اوہنے اسلام نوں گالہ کڈھی۔ حضرت اصیدؓ نے پیو نوں ڈھاہ کے روکی رکھیا' تے اک ہور مسلمان نے اوہنوں قتل کر دتا۔

علقمہ مدلجی دی مہم

حضور ﷺ نوں پتا چلیا کہ جدہ وچ کجھ حبشی ڈاکو آئے ہوئے نیں۔ اوہ مکے تے حملہ کرنا چاہندے نیں۔ آپ ﷺ نے علقمہ مدلجیؓ نوں تن سو بندیاں نال بھیجیا۔ حبشیاں نوں پتا لگا' تے نس گئے۔

غزوہ تبوک دے ویلے دا عرب

روم

شام

شمال

دولتِ ایران

حضر موت

حبش

قلس دی مہم

ایسے مہینے قبیلہ طے دے بت قلس نوں تہس نہس کرن خاطر حضرت علی المرتضیٰ ؓ نوں سو اونٹھ، پنجاہ گھوڑے تے ڈیڑھ سو بندیاں نال ٹوریا گیا۔ قلس دا بت خانہ ڈھاہ کے، قیدی بندے تے ڈھور ڈنگر لے کے واپس آئے تے قیدیاں وچ حاتم طائی دی دھی وی سی۔ حضور ﷺ نے حاتم دی دھی نوں رہا کر دتا تے سواری دے کے اوہنوں واپس گھل دتا۔ اوہنے اپنے بھرا عدی نوں گھلیا۔ (اوہ لڑائی وچ شکست کھا کے شام ول نس گیا سی۔) حضور پاک ﷺ دی بارگاہ وچ حاضر ہو کے اوہ مسلمان ہو گیا۔

بلقادی مہم

شام دے جیہڑے سوداگر زیتون دا تیل ویچن واسطے مدینہ منورہ اوندے سن، اوہناں دسیا کہ رومیاں دا اک وڈا لشکر بلقاء اپڑ گیا اے۔ ایہدے وچ عرب قبیلے وی شامل ہو گئے نیں۔ ہرقل نے وی چالیہ ہزار فوجی گھلے نیں۔ ایہہ خبر سن کے حضور پاک ﷺ نے سفر دی تیاری دا حکم دتا۔ منافقاں نے کئی سازشاں کیتیاں۔ لوکاں نوں کہیا، ایہو جیہی سخت گرمی وچ جہاد تے نہیں جانا چاہی دا، پر صحابہ کرام ؓ نے جنگی تیاریاں وچ اپنی حیثیتوں ودھ حصہ لیا۔

غزوۂ تبوک

ایس غزوے نوں غزوۃ العسرۃ وی آکھیا جاندا اے۔ (غزوات النبی ﷺ) (181)

رجب 9 ہجری وچ ہون والا ایہہ غزوہ تبوک ای سی جیہدے لئی حضور پاک ﷺ دی اپیل تے حضرت ابوبکر صدیق ؓ نے گھر دا سارا سامان ای لے آندا سی۔ حضور ﷺ نے محمد بن مسلمہ ؓ نوں مدینے دا گورنر بنایا، تے اہل بیت دی نگرانی لئی حضرت علی ؓ نوں چھڈیا۔ آپ ﷺ 30 ہزار صحابہ ؓ تے دس ہزار گھوڑے لے کے چلے۔ حضرت عثمان غنی ؓ نے ایس غزوے وچ خاص کر کے حصہ لیا۔ (غزوات النبی ﷺ) (182)

تبوک اپڑے تے پتا لگا کہ رومی فوج جمع ہون دی خبر سچی نہیں سی۔ ایتھے کوئی مقابلہ نہیں ہویا۔ پر دشمن مرعوب ہو گئے، اتے آس پاس دے قبیلے دے آگواں نے حاضر ہو کے صلح دی درخواست کیتی تے جزیہ دینا منیا۔

ایس غزوے وچ ظہر تے عصر' شام تے عشاء دیاں نمازاں اکٹھیاں پڑیاں گئیاں۔

(بلوغ المرام) (183)

اکیدر دی مہم

تبوک توں ای حضور پاک ﷺ نے حضرت خالد بن ولید ؓ نوں چار سو توں ودھ بندیاں نال اکیدر ول گھلیا۔ اکیدر شاہ ہرقل دی طرفوں دومتہ الجندل دا حاکم سی۔ حضور ﷺ نے حضرت خالد ؓ نوں پہلوں ای دس دتا پئی اکیدر تہانوں شکار کردا ہویا لبھے گا' اوہنوں قتل نہ کرنا' پھڑلیاوَنا۔ ہاں' جے نہ آوے تے مار دینا۔ اکیدر دا بھرا تے ماریا گیا' اوہ حضور پاک ﷺ دے دربار وچ حاضر ہویا تے دو ہزار اونٹھ' اٹھ سو گھوڑے' چار سو زرہاں تے چار سو نیزے پیش کر کے صلح کیتی۔

مسجد ضرار دی مہم

مسجد قبا دے کول کجھ منافقاں نے اک مسیت تیار کیتی تے صلاح بنائی کہ ہتھیار تے طاقت جمع کر کے قیصر روم دی مدد لواں گے تے مسلماناں نوں ایتھوں کڈھ دیاں گے۔ تبوک توں واپسی دے رستے وچ ای اللہ پاک نے وحی دے ذریعے حضور ﷺ نوں مسیت دا سارا معاملہ دس دتا۔ حضور ﷺ نے دو صحابیاں نوں حکم دتا کہ ایس مسجد ضرار نوں ڈھاہ کے' سارے سامان نوں اگ لا دیو۔ ایہو ای ہویا۔

اظہر محمود (184) کہندے نیں تبوک وچ ویہہ دن قیام فرماون توں مگروں حضور ﷺ مدینے واپس تشریف لیائے تے ثنیتہ الوداع دیاں پہاڑیاں تے مدینے دیاں بچیاں نے حضور ﷺ بارے اوہ مشہور شعر گائے جیہڑے عام در تے کے تو مدینیوں اون ویلے بارے درج کیتے جاندے نیں:

طَلَعَ البَدرُ عَلَینَا
مِن ثنیات الوَدَاع
وَجَبَتْ شُکرُ عَلَینَا
مَا دُعا لِلّٰہِ دَاعٍ

"وداع دیاں گھاٹیاں توں ساڈے واسطے چن چڑھیا اے۔ جد تیکر دنیا وچ اللہ نوں اواز

دین والا کوئی باقی اے' ساڈے تے خدا دا شکر واجب اے۔"

ایسے موقعے تے حضور ﷺ نے فرمایا سی' مینوں اُحد پہاڑ نال محبت اے' اوہنوں میرے نال پیار اے۔

حالانکہ ایہہ گیت تے فتح مکہ نال متعلق اے۔

عروہ بن مسعود دی مہم

جس ویلے حضور پاک ﷺ جعرانے توں عمرہ کر کے حنین دے معرکے توں واپس تشریف لیا رہے سن تے عروہ بن مسعود ثقفیؓ نے راہ وچ ای اسلام قبول کیتا سی۔ اوہناں حضور ﷺ کولوں اسلام دی تبلیغ دی اجازت منگی تے سرکار ﷺ نے فرمایا۔ مینوں ڈر اے' تیری قوم تینوں قتل نہ کر دے۔ ایہو ای ہویا' اوہناں اسلام دی تبلیغ کیتی تے لوکاں عروہ بن مسعودؓ نوں شہید کر دتا۔ (حضور ﷺ دی جنگی زندگی) (185)

ثقیف دی مہم

حضور ﷺ تبوک توں واپس آئے تے رمضان وچ پنجاں بندیاں دا اک وفد ثقیف توں آپ ﷺ دی بارگاہ وچ آیا' اوہناں اسلام قبول کیتا۔ حضور ﷺ نے عثمان بن ابی العاصؓ نوں ثقیف والیاں دا بت لات بھن توڑن واسطے گھلیا۔ اوہناں نے اپنا فرض نبھایا۔

عامر دا وفد

رمضان وچ ای بنی عامر بن صعصعہ دا وفد آیا۔ دو بندے شرارت نال آئے سن' اوہ حضور ﷺ نوں کوئی ازاں نہ پہنچا سکے۔ واپسی تے رستے وچ ایک طاعون نال مر گیا' دوجے تے آسمانی بجلی پئی۔ باقی وفد دے لوکی دلوں بجانوں مسلمان ہو گئے سن۔

فزارہ دا وفد

بنی فزارہ دے چودہ بندیاں دا اک وفد آیا۔ اوہ مسلمان ہوئے تے رحمت دی بارش منگی۔ حضور ﷺ نے دعا فرمائی۔

عبدالقیس داوفد

عبدالقیس قبیلے دے لوکی دو واری حضور ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہوئے۔ اک واری 5 ہجری وچ تے دوجی واری 8 یا 9 ہجری وچ۔ ابن اسحاق کہندے نیں' دوجی واری ایہہ وفد غزوۂ تبوک توں بعد رمضان 9 ہجری وچ آیا سی۔ ایہہ 40 بندے سن' اینہاں اسلام قبول کیتا۔ (186)

بنی مرہ داوفد

بنی مرہ دے تیرہ آدمی آئے' مسلمان ہوئے' بارش واسطے دعا کرائی۔ واپس گئے تے پتا لگا کہ جس دن حضور ﷺ نے دعا فرمائی سی' اوسے دن بارش ہوئی سی۔

مہم

حضرت ابوبکر صدیق ؓ نوں امیر بنا کے حضور ؐ نے تن سو صحابہ ؓ نوں حج واسطے روانہ فرمایا۔ بعد وچ حضرت علی ؓ نوں وی پچھے ای گھل دتا گیا۔ حج دے موقعے تے اعلان کیتا گیا کہ آئندہ کوئی مشرک حج نہیں کرے گا' تے نہ کوئی بندہ لیڑیوں بغیر کعبہ شریف دا طواف کرے گا۔

بنی حنیفہ داوفد

9 ہجری دے اخیرلے مہیناں وچ کئی واقعے ہوئے۔ بنی حنیفہ دا وفد آیا تے اوہدے نال مسلیمہ کذاب وی سی۔ جیہڑا بعدوں' حضرت ابوبکر ؓ دی خلافت دے زمانے وچ قتل کیتا گیا۔ مسلیمہ نے کہیا' آپ مینوں اپنی خلافت دین دا اعلان فرماؤ تے میں بیعت کرناں۔ حضور پاک ﷺ دے ہتھ وچ کھجور دی اک سوٹی سی' آپ ﷺ نے فرمایا' تینوں تے میں ایہہ سوٹی وی نہ دیاں۔

طے داوفد

طے توں پندرہ بندیاں دا وفد آیا تے اوہ مسلمان ہوئے۔ اوہناں دا سردار زید الخیل ؓ سی۔ حضور ﷺ نے اوہدا ناں بدل کے زید الخیر ؓ رکھیا۔

ہمدان دا وفد

یمن دے مشہور قبیلے ہمدان دے اک سو ویہہ بندے حضور ﷺ دی بارگاہ وچ حاضر ہوئے۔

بنی اسد دا وفد

بنی اسد دے دس بندے وی حاضر ہوئے تے اسلام لیائے۔

بنی عبس دا وفد

بنی عبس دے تن بندیاں دا وفد وی اینہاں دناں وچ ای حاضر ہویا۔

المتفق تے ازد دے وفد

بنی المتفق دے لوکی تے ازد دے بندے وی وفد دی صورت وچ حاضر ہوئے تے ایمان لیائے۔

نجران دی مہم

یمن دے مشہور شہر نجران دے عیسائیاں دا سٹھاں بندیاں دا وفد حاضر ہویا۔ اوہناں گل بات کیتی، حق اوہناں تے واضح ہو گیا، پر اوہناں حق نوں قبول نہ کیتا۔ حضور ﷺ نے اللہ دے حکم نال مباہلے دا چیلنج دتا۔ حضور ﷺ حضرت علیؓ، حضرت فاطمہؓ، حضرت امام حسنؓ اور حضرت امام حسینؓ نوں نال لے کے باہر تشریف لیائے۔ ایہہ نورانی چہرے ویکھ کے عیسائی بھیڑے پے گئے تے جزیہ دینا قبول کر کے چلے گئے۔ مؤرخ لکھدے نیں کہ اوہناں وچ دو فریق سن۔ اک نے اسلام قبول کر لیا سی تے دوسرے فریق نے جزیہ ادا کرن دا وعدہ کر کے صلح کیتی سی۔

بنو سعد دا وفد

بنو سعد دی طرفوں ضمام بن ثعلبہ مدینے اپڑے، حضور ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہوئے، اسلام لیاندا تے واپس جا کے اپنی ساری قوم نوں تبلیغ کر کے مسلمان بنا لیاندا۔ قبیلہ ازد

دے پندرہ بندے حاضر ہو کے مسلمان ہوئے۔ حضور ﷺ نے اوہناں نوں مشرکاں نال جہاد کرن دا حکم دتا۔ اوہناں جرش والیاں دا اک مہینا محاصرہ کیتا۔ پھر محاصرہ چھڈیا۔ جرش والے باہر نکلے' لڑائی ہوئی تے کافراں نوں شکست ہوئی۔

بنی حارث دی مہم

حضور ﷺ نے حضرت خالد بن ولیدؓ نوں نجران دے اک معزز خاندان بنی الحارث ول گھلیا۔ اوہناں نال لڑائی دی ہدایت نہیں سی' ضرورت وی نہ پئی کیوں جے اوہناں اسلام قبول کر لیا۔ فیر اوہناں دا اک وفد لے کے حضرت خالدؓ حضور ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہوئے۔ آپ ﷺ نے حضرت قیس بن حصینؓ نوں اوہناں دا امیر مقرر فرما دتا۔ بعضے لکھدے نیں' ایہہ وفد ربیع الثانی / جمادی الاول 10 ہجری وچ آیا۔ ابن ہشام دے بقول ایہہ وفد شوال یا ذیقعدہ وچ آیا سی۔

خوالان دا وفد

شعبان وچ یمن دے قبیلہ خوالان دے دس بندے حضور ﷺ دی بارگاہ وچ حاضر ہوئے۔ اوہ مسلمان سن' تے آپ ﷺ دی زیارت واسطے حاضر ہوئے سن۔ حضور ﷺ نے اوہناں نوں بت "عم النس" نوں ڈھاہن دا حکم دتا۔ اوہناں واپس جا کے ایس حکم تے عمل کر دتا۔

غسان دا وفد

رمضان 10 ہجری وچ غسان توں تن بندے حاضر ہو کے اسلام لیائے۔ رمضان وچ ای حضور ﷺ نے حضرت علیؓ نوں تن سو بندے دے کے یمن گھلیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا' لڑائی وچ پہل نہ کرنا' اسلام دی دعوت دینا۔ حضرت علیؓ نوں کافراں دی اک جماعت ملی۔ اینہاں اسلام دی دعوت دتی۔ اوہناں لڑائی چھوہ لئی تے ویہہ بندے مارے گئے' باقی نس گئے۔ مال غنیمت مجاہداں وچ تقسیم کر دتا گیا۔ فیر حضرت علیؓ ہوراں نوں پتا لگا کہ حضور ﷺ حج واسطے ٹر پئے نیں۔ ایس لئی اوہ وی مکہ مکرمہ ول چل پئے۔

سلامان دا وفد

سلامان قبیلے دا اک وفد شوال وچ حضور ﷺ دی بارگاہ وچ حاضر ہویا' تے بارش لئی دعا کرائی۔

تجیب دا وفد

یمن دے قبیلے کندہ دی اک شاخ تجیب دے تیرہ بندے حضور ﷺ دی خدمت وچ حاضر ہوئے۔

حجتہ الوداع (آخری حج) 10 ہجری ـــ 631ء

اسلام پورے عرب وچ کھل چکیا سی۔ تقریباً سارے قبیلیاں وچ اسلام پہنچ چکیا سی۔ اینہاں حالاں وچ اللہ تعالیٰ ولوں سورہ "فتح" نازل ہوئی۔ جہدے وچ آنحضرت ﷺ نوں اشارہ کیتا گیا سی کہ

الیوم اکملت لکم دینکم و رضیت لکم الاسلام دینا ○ (الفتح) (187)

(ترجمہ) "اج دے دن میں تہاڈے تے دین نوں مکمل کر دتا اے تے تہاڈے لئی دین اسلام نوں پسند کیتا اے۔"

مکے دی فتح توں بعد مسلمان حج واسطے نہیں سن گئے۔ تے آپ ﷺ نے تعلیمات اسلامیہ نوں سارے عرب وچ پھیلان لئی حج دا ارادہ کیتا۔ مدینہ وچ اعلان حج کیتا کہ ایس واری آنحضرت ﷺ خود حج دی سربراہی کرن گے۔ ایس لئی سارے عرب توں مسلمان ایہدے وچ شریک ہوئے۔

تقریباً دس ہزار دا لشکر عظیم مدینہ توں چلیا تے رستے وچ جتھوں دی آپ ﷺ لشکر لے جاندے سن تے لوک آ آ کے شامل ہوندے جاندے سن۔ ذوالحلیفہ دے مقام تے جدوں احرام بنھیا گیا تے تسبیح و تہلیل دی آواز نال جنگل تے پہاڑ گونج اٹھدے سن۔ فرزندان توحید دا ٹھاٹھاں ماردا ہویا سمندر حج بیت اللہ دی غرض نال مکہ معظمہ ول چلیا۔

نبی اکرم ﷺ نے ہر مرحلہ تے مناسک حج توں مسلماناں نوں آگاہ کیتا۔ حج دیاں رسماں وچوں جیہڑیاں مشرکانہ رسماں سن اوہناں نوں ختم کر دتا گیا تے صدیاں دے بعد خالص سنت ابراہیمی دے مطابق فریضہ حج ادا کیتا گیا۔ آپ ﷺ نے مقام سرف تے قیام فرمایا۔ مقام ابراہیم تے نماز پڑھی تے ایہدے توں بعد تعلیمات نوں لوکاں دے سامنے پیش فرمایا۔ توحید تے قدرت الٰہی دا اعلان آپ ﷺ نے کوہ صفاء تے چڑھ کے فرمایا:

"خدا دے سوا کوئی اعلیٰ اقتدار دا مالک تے لائق پرستش تے بندگی نہیں۔ ایہدا کوئی شریک تے حامی نہیں۔ خدا نے اپنا وعدہ پورا فرمایا تے اپنے بندے دی مدد کیتی تے کلیاں ای سارے قبیلیاں نوں شکست دتی۔"

کوہ صفاء توں بعد آپ ﷺ نے کوہ مروہ تے مناسک حج، طواف تے سعی ادا کیتے۔

پہلی ذوالحجہ نوں مقام منیٰ تے قیام فرمایا۔

حجتہ الوداع

9 ذوالحجہ 10 ہجری نوں آپ ﷺ نے عرفات دے میدان وچ سارے مسلماناں نال خطاب کیتا۔ تے اک تاریخی خطبہ ارشاد فرمایا جیہڑا کہ ساریاں تعلیماں دا نچوڑ اے۔ تے اسلام دے سماجی' سیاسی تے تمدنی اصولاں دا بھرواں مرقع اے۔ ایہدے اہم نکات تے ایہناں دی مذہبی تے اخلاقی اہمیت تھلے ویکھو:

حمد تے ثناء:

ساریاں تعریفاں اللہ لئی ہن تے اسی اوہدی حمد کرنے آں' اوہدے کولوں مدد منگنے آں' اپنے اعمال دی جزا و سزا لئی اللہ کول ای جواب دہ ہونا اے۔ ہر کم وچ اللہ دی پناہ منگو۔

اے لوکو! میں گواہی دیناواں کہ اللہ دے سوا کوئی معبود نہیں۔ اوہ اک اے' ایہدا کوئی شریک نہیں تے میں گواہی دیناواں کہ محمد اللہ دے رسول تے بندے نیں۔

خدا خوفی تے بھلائی:

اے لوکو! صرف اللہ کولوں ڈرو تے اوہدی ای اطاعت تے فرمانبرداری کرو تے میں وی بھلائی ای کرناواں۔

اے لوکو! اج دا دن تہاڈے لئی ایس طراں قابل احترام اے جس طراں کہ ایہہ جگہ تے مقام۔ ہو سکدا اے کہ میں تہاڈے نال دوبارہ ایس جگہ تے اکٹھا نہ ہو سکاں۔ ایس لئی جیہڑے ایتھے موجود نیں اوہ میری گل غور نال سنن تے جیہڑے موجود نہیں اوہناں تک میرا ایہہ پیغام پہنچا دیو۔ سب لوک آدم دی اولاد نیں تے آدم مٹی توں بنے سن۔ کسے نوں کسے دوجے تے کوئی برتری حاصل نہیں۔

تقویٰ (پرہیز گاری):

اللہ دی نظر وچ سب لوک برابر نیں۔ جے برتری اے تے اوہ تقویٰ دی بناء تے کسے کالے نوں گورے تے گورے نوں کالے تے کوئی برتری حاصل نہیں۔ جے تہاڈا حبشی غلام وی تہانوں اللہ رسول دی راہ تے لے کے چلے تے اوہدی اطاعت کرو۔

جاہلیت دا خاتمہ:

اج توں بعد سب جاہلیت دے قانون میرے قدماں تھلے نیں۔ جاہلیت دے سارے گھمنڈ ٹٹ گئے تے اللہ نے اپنے ایس ناچیز بندے دی مدد فرمائی۔

نسل اُتے فخر:

جاہلیت دے سارے خاندان دے تسلی غرور مٹ گئے نیں۔ اوہو ای شخص محترم تے عزت دے قابل اے جیہڑا کہ کتاب اللہ (قرآن) تے عمل کرے۔

جان و مال تے عزت دا تحفظ:

اے لوکو تہاڈی جان و مال تے عزت اک دوجے لئی ایس طراں قابل عزت نیں جس طراں کہ تسی اج دے دن اس شہر تے ایس مہینے دی عزت کردے او۔

اے لوکو! فیر میرے بعد گمراہ نہ ہو جانا۔ تہاڈے کولوں عنقریب تہاڈے اعمال دا حساب کتاب لیا جاوے گا۔ خبردار میرے بعد تسی اک دوجے دی گردن نہ کٹن لگ جانا۔

جاہلیت دے زمانے دے جھگڑے:

جاہلیت دے دور دے سارے جھگڑے مٹاتا واں۔ کوئی کسے کولوں پرانے خون دا بدلہ نہیں لوے گا۔ سب توں پہلے میں اپنے خاندان دے ابن ربیعہ دا خون معاف کرنا واں۔

امانت' جاہلیت دے زمانے دا سود:

امانت وچ خیانت نہ کرنا۔ مال اُتے سود نہ لینا' سود لینا حرام اے۔ زمانہ جاہلیت دے سارے سود باطل کردتے گئے نیں تے سب توں پہلاں میں عباسؓ بن عبدالمطلب دا سود باطل کرنا واں۔

حرام مہیناں دا احترام:

حرمت والے مہیناں دا احترام کرنا۔ (رجب' ذیقعد' ذوالحجہ' محرم)

عورتاں دے حقوق:

لوکو! عورتاں دے بارے خدا کولوں ڈرنا۔ تساں اللہ دی گواہی تے اوہناں نوں اپنے

اُتے حلال کیتا اے۔ عورتاں دے حقوق تہاڈے اُتے تے تہاڈے حقوق عورتاں اُتے نیں۔ اوہناں نوں چنگی طراں کھلاوَ تے پلاوَ۔ تہاڈا حق عورتاں اُتے انج اے کہ

لباس لھن و لباس لکمO

غلاماں دے حق:

غلاماں دے بارے خدا کولوں ڈرو۔ جو خود پہنو اوہناں نوں پہناوَ تے جو خود کھاوَ اوہناں نوں کھلاوَ۔

امیر دی اطاعت:

جے کر تہاڈا حبشی غلام وی تہانوں کتاب اللہ دے مطابق لے کے چلے تے اوہدی اطاعت تہاڈے تے فرض اے۔

اسلام دے احکام:

لوکو! نہ تے میرے بعد کوئی نبی آئے گا تے نہ ای کوئی نویں کتاب اترے گی۔ میں اپنے پچھے دو چیزاں کتاب اللہ تے اپنی سنت چھڈ کے جا رہیا واں۔ اگر تسی ایہناں نوں مضبوطی نال پھڑو گے تے کدی گمراہ نہ ہووے گے۔

ایس جامع خطبہ توں بعد آنحضرت ﷺ نے مجمع نال خطاب کردیاں ہویاں فرمایا:

جیکر قیامت دے دن تہانوں میرے بارے وچ سوال کیتا جاوے تے تسی کیہ جواب دیوو گے۔ لوکاں نے اک زبان آکھیا کہ اسی کہواں گے کہ تسی اللہ دا پیغام ساڈے تک پہنچا دتا اے تے اپنا فرض ادا کر دتا۔

آپ ﷺ نے اسماناں ول شہادت دی انگلی چکی تے تن واری فرمایا: "اے خدا گواہ رہنائیں تیرا پیغام تیرے بندیاں تیک پہنچا دتا اے۔"

اہمیت:

ویکھن نوں ایہہ خطبہ سدھا جیہا اے پر غور نال ویکھیا جاوے تے ایہہ خطبہ سب تعلیماں دا نچوڑ اے:

1- ایہدے شروع دا نقطہ اللہ تے اوہدے بندے دے درمیان صحیح تعلق دی وضاحت کردا اے تے بھلائی دی تلقین کردا اے۔

2- خطبہ حجتہ الوداع اسلام دے معاشرتی نظام دیاں بنیاداں مہیا کردا اے۔ معاشرتی مساوات' نسلی تفاخر دا خاتمہ' عورتاں دے حقوق تے غلاماں نال حسن سلوک دا حکم اک دوجے دے جان و مال تے عزت دا احترام۔ ایہو ای اوہ بنیاداں نیں جنہاں دے اتے اسلام دا معاشرتی نظام ترتیب پاؤندا اے۔

3- ایس خطبہ نے معیشت دی ناہمواری دا رستہ بند کرن لئی "سود" نوں حرام قرار دتا کیونکہ سود سرمایہ دار طبقہ نوں محفوظ طریقے نال دولت جمع کرن دے موقعے دیندا اے۔

4- ایس خطبے نے بہت سارے اہم قانونی اصول متعین کیتے۔ مثال دے طور تے انفرادی ذمہ داری دا اصول تے وراثت دے بارے ہدایتاں۔

5- سیاسی طور تے ایہہ خطبہ اسلام دے منشور دی حیثیت رکھدا اے۔ پوری دنیا نوں ایس خطبے دے ذریعے دسیا گیا اے کہ اسلامی حکومت کیہڑے اصولاں دی بنیاد تے تشکیل پائے گی۔ اینہاں اصولاں تے ترتیب پان والا ایہہ نظام انسانیت لئی رحمت ثابت ہووے گا۔ ایسے لئی ڈاکٹر حمید اللہ نے اینہوں "انسانیت دا منشور" آکھیا اے۔

6- ایہہ ساڈے محبوب نبی اللہ دا آخری پیغام اے تے ایہدے وچ سانوں ای مخاطب کیتا گیا اے۔ ایہدی حیثیت پیغمبر ﷺ دی وصیت دی اے۔ ایہدے اک اک بول تے آنحضور ﷺ نے درد بھرے انداز وچ آواز بلند کیتی اے کہ میں پیغام پہنچا دتا اے۔ لازم بندا اے کہ ساڈیاں خوابیدہ روحاں جاگ جاون' ساڈے جذبے چونک جان' دل دھڑکن لگ جان تے اسی اپنی پرانی روش تے شرمندہ ہو کے کافرانہ نظاماں دا گلا گھٹ دیئے۔ تے محسن انسانیت ﷺ دا دامن تھام لیئے۔ ایس لحاظ نال ایہہ دعوت انقلاب اے۔

آنخضرت ﷺ دا وصال

ایہہ دنیا اک عارضی ٹھکانہ اے ایتھے کدی وی کسے نوں دوام حاصل نہیں ہویا۔ ایس بے رحم موت نے اپنے نبیاں نوں وی معاف نہیں کیتا۔

خطبہ حجتہ الوداع دا جیہڑا الوداعی رنگ سی' اوہ حج توں واپسی دے دوران وی جاری رہیا۔ رستے وچ خم غدیر دے مقام تے فرمایا:

لوکو! بہر حال میں انسان واں شاید جلد ای میرے کول خدا دا قاصد آپہنچے تے میں لبیک آکھاں۔ میں ذمہ داری دے دو بوجھ تہاڈے وچ چھڈ کے جا رہیا واں کتاب اللہ تے اوہدے توں راہنمائی حاصل کرو۔ دوجے میرے گھر دے لوک اینہاں دے بارے تہانوں خدا دی یاد دلانا واں۔

ماہ صفر 11 ہجری دے شروع وچ آپ ﷺ اُحد تشریف لے گئے تے شہدائے اُحد لئی دعا کیتی۔ ایس توں بعد صحابہ ؓ نوں تھلے دتا گیا' خطبہ ارشاد فرمایا:

لوکو! میں تہاڈے توں پہلوں رخصت ہون والا واں تے خدا دے سامنے تہاڈے متعلق شہادت دین والا واں۔

واللہ میں حوض کوثر نوں ایتھوں ویکھ رہیا واں۔ سلطنتاں دے خزانیاں دیاں کنجیاں دتیاں گئیاں نیں۔

ماہ صفر 11 ہجری دی کسے رات نوں جنت البقیع تشریف لے گئے تے قبراں والیاں لئی دعا کیتی۔ ایتھوں واپسی تے آپ ﷺ نے سر وچ درد محسوس کیتا۔ 29 صفر نوں اک جنازے نال شرکت کیتی تے درد ودھ گئی۔

آپ ﷺ سب امہات المومنین دی اجازت نال حضرت عائشہ ؓ دے حجرے وچ آگئے۔ مرض ودھدی گئی۔ آپ ﷺ نے ست کھوواں دے پانی نال غسل کیتا تے مرض دی شدت وچ ذرا کمی آگئی۔ آپ ﷺ مسجد نبوی تشریف لیائے تے حمد باری تعالیٰ دے بعدوں اُحد دے شہیداں لئی دعا منگی فیر فرمایا۔ ”خدا نے اپنے اک بندے نوں اختیار دتا تاں جے اوہ چاہے تے دنیا نوں قبول کر لوے چاہے تے اوس نعمت نوں قبول کر لوے جیہڑی خدا کول اے تے اوس بندے نے اوہی کجھ اختیار کیتا جو خدا دی بارگاہ وچ اے۔“ ایہدے وچ وصال حضرت دا اینا واضح اشارہ سی کہ حضرت ابوبکر زار و قطار رون لگے۔ تے عرض کیتا اسی تساں

تے قربان تے اپنی اولاد قربان کرن نوں موجود آں۔

جدوں آپ ﷺ وچ مسجد پہنچن دی سکت نہ رہی تے حضرت ابوبکر صدیقؓ نوں امامت دے فرائض سرانجام دین دا حکم دتا۔ صحابہ کرامؓ دیاں پریشانیاں دا اندازہ ہویا تے آپ ﷺ بڑی مشکل نال مسجد نبوی تشریف لے گئے۔ حضرت ابوبکرؓ نے حالت نماز وچ ای پرے ہٹنا چاہیا تے آنحضرت ﷺ نے اشارے نال منع فرمادتا تے خود اوہناں دے برابر بیٹھ گئے۔

حضرت ابوبکرؓ نے آپ ﷺ دی اقتداء وچ تے دوجے نمازیاں حضرت ابوبکرؓ دی اقتداء وچ نماز پڑھی۔ آپ ﷺ نے بیٹھ کے نماز ادا فرمائی۔

(بخاری تے مسلم، طبقات ابن سعد) (188)

حضرت ابوبکرؓ نے جمعرات دی نماز عشاء توں لے کے آپ ﷺ دی وفات تک کل سترہ نمازاں پڑھائیاں۔ آخری نماز پیر دے دن فجر دی سی۔ (ابن کثیر) (189)

بیماری دے دناں وچ آنحضور ﷺ نے حضرت فاطمہ الزہراؓ نوں سدا بھیجیا اوہ تشریف لیایاں تے اوہناں دے کن وچ کجھ آکھیا۔ آپؓ رون لگ پئیاں۔ آنحضور ﷺ نے دوبارہ اوہناں دے کن وچ کجھ آکھیا تے آپؓ ہسن لگ پئیاں۔ بعد وچ حضرت فاطمہؓ نوں پچھیا تے آپؓ نے فرمایا کہ آنحضور ﷺ نے پہلی واری اپنی وفات دی خبر دتی تے میں روون لگ پئی۔

فیر مینوں آکھیا کہ خاندان چوں سب توں پہلے توں ای مینوں ملیں گی تے توں جنت دیاں عورتاں دی سردار ہوویں گی۔ (صحیح مسلم، ترمذی) (190)

وفات:

12 ربیع الاول 11 ہجری نوں آپ ﷺ نے صبح دی نماز ویلے حجرہ مبارک وچوں باہر ویکھیا تے جماعت کھڑی ہوئی ویکھ کے آپ ﷺ نے تبسم فرمایا تے بسترا تے لیٹ گئے۔ رخ مبارک قرآن دے ورقیاں دی طراں تاباں تے روشن سی۔ نمازیاں نے ڈھیر خوشیاں نال چاہیا کہ حضور ﷺ ول ویکھدے رہئے۔ مسجد نبوی دی فضاء وچ ایہہ آخری جھلک سی۔

(بخاری و مسلم) (191)

جیوں جیوں وقت لنگدا جا رہیا سی دنیا تے ہنیرا چھا جان دا ویلا آوندا جا رہیا سی۔ مڑ مڑ غشی طاری ہوندی سی۔ کدی منہ تے کپڑا پا لیندے تے کدی اتار دیندے جیہڑا کہ آپ

ﷺ دی تکلیف نوں ظاہر کر رہیا سی۔ سر مبارک حضرت عائشہ ؓ دی گود وچ سی تے کول پانی دا اک بھانڈا سی تے وار وار ہتھ بھیوں کے چہرے نوں تر کر دے۔

ایسے حالت وچ ہتھ چک کے تن واری فرمایا۔ بل الرفیق الاعلیٰ "بس اوہو ای رفیق لوڑیدا اے۔" ایہہ لفاظ زبان مبارک تے جاری سن تے روح عالم قدس وچ پہنچ گئی۔

(صحیح بخاری) (192)

12 ربیع الاول 11 ہجری 8 جون 632ء نوں جدوں آپ ﷺ دی عمر قمری حساب نال 63 سال 3 دن تے شمسی حساب نال 61 سال 2 ماہ 24 دن سی ایس روح اعظم نے فردوس بریں دا عزم کر لیا۔ انا للہ وانا الیہ راجعون!

آپ ﷺ دا ارشاد اے' نبیاں دے وجود نوں مٹی کھا نہیں سکدی ایس لئی حضور ﷺ اپنے ظاہری وجود نال مدینہ طیبہ وچ' ساڈی ماں حضرت عائشہ صدیقہ ؓ دے حجرے وچ ھن وی آرام فرما رہے نیں۔ اسیں اوہناں دے حضور درود و سلام دا ہدیہ پیش کرنے آں تے آپ سن دے نیں۔

حواشی

-1 فیروز اللغات از فیروز الدین فیروز
-2 نسیم اللغات از سید مرتضیٰ حسین فاضل لکھنوی
-3 گلزار معانی از خواجہ دل محمد
-4 فرہنگ عامرہ از محمد عبداللہ خان خویشگی
-5 اردو انسائیکلو پیڈیا آف اسلام از پنجاب یونیورسٹی جلد 11
-6 اردو انگریزی لغت اولڈ
-7 انجمن کی اردو انگریزی لغت از مولوی عبدالحق
-8 اردو انسائیکلو پیڈیا آف اسلام جلد 11 پنجاب یونیورسٹی
-9 اردو انسائیکلو پیڈیا آف اسلام جلد 11 پنجاب یونیورسٹی
-10 پور ادب دا از میاں ظفر مقبول
-11 پنجابی کتابیات ڈاکٹر شہباز ملک
-12 پنجابی زبان و ادب مختصر تاریخ ڈاکٹر انعام الحق جاوید
-13 پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ ڈاکٹر انعام الحق جاوید
-14 مدنی متھن ٹھار ار سجاد حیدر پرویز
-15 سرائیکی ادب از میر حسان الحیدری
-16 سرائیکی شاعری از کیفی جامپوری
-17 پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ از ڈاکٹر انعام الحق جاوید
-18 پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ از ڈاکٹر انعام الحق جاوید
-19 پاکستانی اہل قلم کی ڈائریکٹری از اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد
-20 پاکستانی اہل قلم کی ڈائریکٹری از اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد
-21 پور ادب دا از میاں ظفر مقبول
-22 سیرت سید البشر از غلام رسول

-23 سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

-24 سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

25 سیرت النبی ﷺ از مولانا شبلی نعمانی"

-26 سیرت سید البشر ﷺ از غلام رسول

-27 صحیح بخاری

-28 صحیح ترمذی

-29 قرآن کریم سورہ بروج

-30 اصح السیر از مولانا عبد الرؤف قادری داناپوری

-31 سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

-32 قرآن کریم سورہ فیل

-33 رسول اکرم کی سیاسی زندگی از ڈاکٹر حمید اللہ

-34 سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

-35 حضور کے سیاہ فام رفقاء از ظہیر محمود

-36 تاریخ مکہ از علامہ ارزاقی

-37 سیرت النبی از شبلی نعمانی"

-38 قصیدہ بردہ شریف از امام بوصیری' سرائیکی ترجمہ مہر عبد الحق

-39 قصیدہ بردہ شریف از امام بوصیری' پنجابی ترجمہ اسیر عابد

-40 سیرت النبی از شبلی نعمانی"

سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

-41 صحیح مسلم

-42 سیرت النبی از شبلی نعمانی"

-43 سیرت النبی از شبلی نعمانی"

-44 سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

-45 سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

-46 سیرت از ابن ہشام

47- حضور کی رشتہ دار خواتین از شہناز کوثر
48- قرآن کریم' سورہ العمران
49- نشرالطیب فی ذکر النبی الطیب از اشرف علی تھانوی
50- قرآن کریم' سورہ صافات
51- سچی سرکار از عبدالکریم ثمر"
52- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"
53- مکی مدنی ماہی از قدر آفاقی
54- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"
55- بدن خیرالبشر از محمد اول شاہ
56- سرکار دی سیرت از اظہر محمود
57- حضور کی رشتہ دار خواتین' شہناز کوثر
58- حضور کی رشتہ دار خواتین' شہناز کوثر
59- حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت' شہناز کوثر
60- سرکار دی سیرت' اظہر محمود
61- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"
62- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"
63- سیرت النبی مولانا شبلی نعمانی"
64- سیرت رسول عربی' محمد نور بخش توکلی"
65- سچی سرکار' عبدالکریم ثمر"
66- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"
67- سیرت النبی از شبلی نعمانی"
68- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"
69- سیرت النبی از شبلی نعمانی"
70- حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت از شہناز کوثر
71- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

72- حضور ﷺ کی رشتہ دار خواتین از شہناز کوثر

73- حضور ﷺ کی رشتہ دار خواتین از شہناز کوثر

74- سرکار دی سیرت از اظہر محمود

75- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

76- صحیح ترمذی

77- سیرت النبی از شبلی نعمانی"

78- حضور ﷺ کی معاشی زندگی از شہناز کوثر

79- سیرت النبی از شبلی نعمانی"

80- قرآن کریم سورہ یونس

81- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

82- صحیح بخاری

83- قرآن کریم سورہ انعام

84- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

85- قرآن کریم سورہ اقراء

86- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

87- تاریخ طبری

88- قرآن کریم سورہ مدثر

89- تاریخ طبری' ابن کثیر

90- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

91- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

92- سیرت النبی از شبلی نعمانی"

93- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

94- البدایہ والنہایہ' ابن کثیر

95- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلی"

96- سیرت النبی از شبلی نعمانی"

97- قرآن کریم (الشعراء)

98- قرآن کریم (حجر)

99- قرآن کریم الشعراء

100- سیرت رسول عربی از محمد نور بخش توکلیؒ

101- صحیح مسلم

102- تاریخ طبری' ابن اثیر' البدیہ والنہایہ

103- سیرت النبی از شبلی نعمانیؒ

104- صحیح بخاری

105- تفسیر عثمانی

106- ابن اثیر' صحیح بخاری

107- مواہب الدنیہ از زرقانی

108- البدایہ والنہایہ

109- قرآن کریم العنکبوت

110- سیرت ابن ہشام

111- بخاری' کتاب المناقب

112- تاریخ ابن خلدون جلد اول

113- خیرالبشر از محمد اول شاہ

114- محسن انسانیت

115- نشرالطیب فی ذکر النبی حبیب مولانا اشرف علی تھانوی

116- سرکار دی سیرت از اظہر محمود

117- سرکار دی سیرت اظہر محمود

118- غزوات النبی مولانا نور بخش توکلیؒ

119- غزوات النبی' مولانا نور بخش توکلیؒ

120- قرآن کریم البقرہ

121- قرآن کریم الانفال

122- قرآن کریم الانفال
123- قرآن کریم الانفال
124- قرآن کریم الانفال
125- قرآن کریم الانفال
126- قرآن کریم الانفال
127- سیرت پاک از شہناز کوثر
128- تفہیم القرآن از مولانا مودودی
129- قرآن کریم الانفال
130- حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت؛ شہناز کوثر
131- سیرت از ابن ہشام
132- تفہیم القرآن مولانا مودودی
133- صحیح بخاری
134- صحیح مسلم
135- البدایہ والنہایہ
136- حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت؛ شہناز کوثر
137- تاریخ اسلام جلد اول؛ محمد اکبر شاہ نجیب آبادی
138- قرآن کریم الانفال
139- قرآن کریم الانفال
140- سرکار دی جنگی زندگی؛ اظہر محمود
141- سرکاری دی سیرت اظہر محمود
142- سیرت ابن ہشام
143- تاریخ اسلام جلد اول؛ محمد اکبر شاہ نجیب آبادی
144- تاریخ اسلام جلد اول؛ محمد اکبر شاہ نجیب آبادی
145- تاریخ اسلام جلد اول؛ محمد اکبر شاہ نجیب آبادی
146- صحیح بخاری؛ سیرت ہشام

147- حضور دا ویریاں نال سلوک، اظہر محمود

148- صحیح بخاری، اظہر محمود

149- تاریخ اسلام از نجیب اکبر آبادی

150- تاریخ اسلام از نجیب اکبر آبادی

151- تاریخ اسلام از نجیب اکبر آبادی

152- قرآن کریم، العمران

153- سرکار دی سیرت، اظہر محمود

154- سیرت از ہشام

155- تاریخ اسلام از نجیب اکبر آبادی

156- تاریخ اسلام از نجیب اکبر آبادی

157- تاریخ اسلام از نجیب اکبر آبادی

158- تاریخ اسلام از نجیب اکبر آبادی

159- طبقات ابن سعد

160- تاریخ اسلام از شیخ محمد رفیق

161- تاریخ طبری، البدایہ والنہایہ

162- حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت، شہناز کوثر

163- قرآن

164- صحیح بخاری

165- سیرت النبی، شبلی نعمانیؒ

166- حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت، شہناز کوثر

167- حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت، شہناز کوثر

168- قرآن کریم

169- حیات طیبہ میں پیر کے دن کی اہمیت، شہناز کوثر

170- تاریخ اسلام از شیخ محمد رفیق

171- تاریخ اسلام از محمد رفیق

172- تاریخ اسلام از نجیب اکبر آبادی

173- تاریخ اسلام از نجیب اکبر آبادی

174- تاریخ اسلام از نجیب اکبر آبادی

175- تاریخ اسلام از محمد رفیق

176- قرآن کریم

177- قرآن کریم

178- صحیح ترمذی

179- قرآن کریم

180- حضور دی جنگی زندگی' اظہر محمود

181- غزوات النبی' نور بخش توکلی

182- غزوات النبی' نور بخش توکلی

183- مسلم شریف بلوغ المرام از شہاب الدین احمد

184- سرکار دی سیرت از اظہر محمود

185- حضور دی جنگی زندگی از اظہر محمود

186- سرکار دی سیرت از اظہر محمود

187- قرآن کریم الفتح

188- صحیح بخاری' صحیح مسلم' طبقات ابن سعد

189- تفسیر ابن کثیر

190- صحیح مسلم' صحیح ترمذی

190- صحیح بخاری و صحیح مسلم

192- صحیح بخاری

22
23
24
25
26
27
28
29
30
131
32
33
34
35
36
37
38
39
40
141
42
43
44
45
46

النبی الکریم صلی اللہ علیہ وسلم

میاں ظفر مقبول

ولاشاہ ویلفیئر سوسائٹی

کڑیال کلاں (گوجرانوالہ)